

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXIII. KÖTET

2021. 3. FÜZET

Thury Zsuzsa és az erdélyi magyar irodalom

*

Bálint Tibor kabalája. Szempontok a *Zokogó majom* értelmezéséhez

*

Pázmány Péter és Erdély – régebbi és újabb adatok

*

Szövegalkotás és elbeszéléstechnika a *Metamorphosis Transylvaniae*-ben

*

A nyelvújítás méltatlanul elfeledett tudós nyelvésze, gróf Teleki József

*

„...*hogy is neveződik?*”

A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái
a mezőszegi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban

*

Műhely

*

Szemle

*

Közlemények

KOLOZSVÁR, 2021
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
bölcsezzettudományi és társadalomtudományi folyóirata

A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Feyné Vincze Mária, Ilyés Szilárd Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Tánczos Vilmos, Varga P. Ildikó, Veress Károly

A szám szerkesztője

Varga P. Ildikó

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Domokos Johanna, Egyed Emese, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Horváth Gizella,
Kovács Magdolna, Mohay Tamás, Monok István, Nyíró Miklós, Olay Csaba, Szakolczai Árpád

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176

Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 Románia, e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a gyergyószentmiklósi
F&F INTERNATIONAL Kft. nyomdában

Felelős vezető

Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

A lapszám DOI-száma: <https://doi.org/10.36373/em-2021-3>

Balázs Imre József

Thury Zsuzsa és az erdélyi magyar irodalom

Thury Zsuzsa (1901–1989) neve sokak számára talán ifjúsági regények budapesti szerzőjeként a legismerősebb. Kevésbé közismertek életművének Erdélyhez kötődő számai, noha kapcsolathálójában jelen vannak a két világháború közötti erdélyi irodalom legjelentősebb szerzői, és ő maga is publikált szépirodalmi műveket fontos kolozsvári könyvsorozatokban és kiadványokban. Az életmű erdélyi vonatkozásainak összegzése az intézményes kapcsolódás ténye mellett a két világháború közötti erdélyi nőírószerep vizsgálata miatt is külön figyelmet érdemel. A reprezentatív erdélyi íróközösség, a helikoni íróársaság tagnévsorát és a szerzői életutakat tanulmányozva ugyanis kiderül, hogy a névsorban szereplő három író közül ketten (P. Gulácsy Irén és [Szentmihályiné] Szabó Mária) már a húszas évek folyamán, az alapítás után nem sokkal elhagyják Erdélyt, és a magyarországi irodalmi életbe kapcsolódnak be – a helikoni íróközösség egyetlen női tagjaként így Berde Máriát tarthatjuk számon hosszabb távon. Az, hogy a körrel kapcsolatba kerülő további írók hogyan látták ennek az időszaknak az irodalmát, kulturális életét, fontos lehet a korszak alternatív irodalomtörténeteinek megkonstruálásakor. Feltételezhető, hogy e vizsgálódás során olyan részletek és összefüggések kerülhetnek előtérbe, amelyek korábbi összegzések során elkerültek az irodalomtörténészek figyelmét. Tanulmányomban Thury Zsuzsa pályájának és élettörténetének néhány olyan állomását emelem ki, amelyek egy majdani, részletesebb vizsgálódás során megkerülhetetlen csomópontjai lehetnek egy Thury-pályarajznak.

A Thury Zoltán-szál

Thury Zsuzsa gyerekkori eszmélkedését, később pedig írói-újságírói pályáját is jelentős mértékben befolyásolja édesapja, Thury Zoltán személyisége, majd korai halála. Az apa 1870-ben Kolozsváron született, iskolái nagy részét is itt végezte, az 1890-es évek elején pedig kolozsvári újságok munkatársaként dolgozott, többek közt Petelei István *Kolozsvárjánál*. Későbbi életútja ugyan eltávolodik Erdélytől, budapesti, pécsi, szegedi, müncheni állomásokkal válik a magyar rövidpróza és publicisztika ismert alakítójává,¹ de a családi gyökerek megmaradnak, és felnőtt élete során majd lányának, Thury Zsuzsának is belépőt jelent az erdélyi irodalom intézményrendszerébe a családi-apai kötődés.

Az, hogy az apai örökség és a korai árvaság milyen hatással volt Thury Zsuzsa életútjára, az író több könyvéből is kiderül, ezek közül az alábbiakban leginkább az *Ördögtánc*,² valamint

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, imre.balazs@ubbcluj.ro

¹ Rejtő István: *Thury Zoltán*. Bp. 1963. 26–129.

² Thury Zsuzsa: *Ördögtánc*. Bp. 1961. (A továbbiakban: ThZsÖ)

a *Barátok és ellenfelek*³ című, nyíltan önéletrajzi jellegű munkákra támaszkodom. Thury Zsuzsa Budapesten született 1901-ben, Thury Zoltán negyedik gyermekeként. Amikor a tüdőbajban szenvedő apa harminchat évesen, 1906-ban meghalt, a legkisebb gyermeke csupán négyéves volt, a legnagyobbik pedig, Lajos, tízéves. (Utóbb ő is írói, újságírói pályára lépett.) Az író apa emléke, a gyerekek által megtapasztalt habitusa illetve a róla szóló történetek meghatározták sajátos, sok tekintetben lázadó felfogásukat, ugyanakkor bizonyos helyzetekben kulcsfontosságúnak bizonyult számukra a már halott apa befolyása. Anyagiak tekintetében a család megszervezte az apa bohém életvitelét majd halálát, a családi-rokoni szálak, illetve az apa értelmiségi presztízse mégis átsegítette a Thury-gyerekeket néhány, iskoláztatást és pályakezdést érintő nehézségen. A kiindulópontot később a Thury Zsuzsa-könyvek mindannyiszor ugyanabban a szellemben foglalják össze: „Mi apánk emlékének fényében nőttünk fel. A szemünkben legendás alak volt, tiszta, nagylelkű, minden leírt sora igaz, éppen ezért szerencsétlen ember és mellőzött író. A legendát anyánk szötte köréje, s hogy ennek a nagyon fiatal férfinak gyöngéi is lehettek, vagy hogy például osztályt ismételt, ezekből a levelekből [Thury Zoltán Kovács Dezsőnek írt leveleiből] tudtam meg, s lett a legendás alakból hús és vér ember.”⁴

Kovács Dezső személyét, akihez az említett levelek szólnak, külön is érdemes kiemelni, hiszen ő az apa írógenerációjához tartozó kolozsvári prózairóként, egykori barátként és kollégiumi társként mintegy összekötő kapocsként említhető a Thury család erdélyi jelenlétében. A harmincas években Kolozsvárra érkező-költöző Thury Zsuzsa számára emlékeket idéz fel az apáról, és saját befolyásával (református kollégiumi igazgató, Erdélyi Irodalmi Társaság alelnöke) ugyancsak egyengetni próbálja az író nő pályakezdését – felolvasni hívja például az Erdélyi Irodalmi Társaságba.⁵ Lévén, hogy ez a kör a korszakban inkább a konzervatív szemléletű irodalom intézményeként működött, Thury Zsuzsa egészséges önironiával jegyzi meg utólag: felolvasott novellája valószínűleg azért részesült jóindulatú tapsban, mert az izguló pályakezdő rendkívül halkán, a közönség számára nem hallható módon olvasta fel írását.

A hasonló pályán mozgó apák/gyermek viszony ismétlődő mintázatai számos elemzésre, tágabb kontextusok felvázolására is lehetőséget nyújthatnának egy bővebb vizsgálódás során. Thury Zsuzsa esetében ráadásul a férfi/nő viszonyrendszerben ez külön is tárgyalható kérdés lenne, hiszen a húszas-harmincas évek kapcsán, amikor Thury a pályáját kezdi, több esetben is visszaigazolódik, hogy a magyar modernség írónőszerepei valamiképpen ugyancsak a művészi, értelmiségi közegben aktív férfiak oldalán bontakoznak ki.⁶ Jelen kutatás szempontjából azt a szerző által is reflektált vonatkozást érdemes kiemelnünk és szem előtt tartanunk, hogy az irodalmi mezőbe való belépés pillanatában az apa személye és emléke nyitja meg az ajtókat: „A kolozsvári író társadalommal hamarosan megismerkedtem, jó ajánlólevelem volt: az apám.”⁷ Ez az eseménysor 1930-ban zajlik, amikor a munkát kereső Thury Zsuzsát a kolozsvári Ellenzékhez hívják-ajánlják be újságíróként. Az „ajánlólevél” természetesen a kezdetek megkönnyítése szempontjából értelmezendő elsősorban. Azt feltételezhetjük ugyanis, hogy a

³ Thury Zsuzsa: *Barátok és ellenfelek*. Bp. 1979. (A továbbiakban: ThZsB)

⁴ ThZsB 52–53.

⁵ Uo. 53.

⁶ Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp. 2007; Földes Györgyi: *Akit „nem látni az erdőben”. Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban*. Bp. 2021.

⁷ ThZsB 133.

Kolozsváron töltött további öt-hat év során Thury Zsuzsa egyre inkább saját jogon, saját írásai révén érdemeli ki a helyi olvasóközönség és az íróársak figyelmét.

Az önéletrajzi könyvekben számos olyan vonatkozás jelenik meg, ahol Kosztolányi Dezsővel,⁸ Kodály Zoltánnal,⁹ Szentimrei Jenővel¹⁰ és másokkal való kapcsolatfelvételt könyvnyit meg az apára történő hivatkozás. A könyvekből az is kirajzolódik viszont, hogy ezt sok esetben az újságírói bennfentesség, exkluzív információkhoz való hozzáférés professzionális eszközeként is működésbe lendíti a szerző. Tudatos, saját értékeit ismerő, reflexív szerzőként, újságíróként gondolhatunk tehát Thury Zsuzsára korabeli és utólagos írásai alapján egyaránt.

Az Ellenzék újságírója

Felnőtt életét Thury Zsuzsa (hosszas tüdőszanatóriumi kezelésekkal párhuzamosan) novelláírással, újságírói közreműködésekkel kezdi Budapesten. Főként a Pesti Naplónak dolgozik, 1927-ben pedig *Schmitt Terka* címmel önálló prózakötete is megjelenik Debrecenben, iskolaéveinek fontos városában. Ugyancsak 1927-ben életútja szempontjából még inkább döntő időszak kezdődik: Párizsba utazik a Pesti Naplóval egyazon cégcsoporthoz tartozó Est ösztöndíjával,¹¹ másfél évet tölt ott, cikkeket, novellákat küld haza, ismerkedik a párizsi életformák rétegzettségével, és elmélyül a kapcsolata egy már korábban, szanatóriumi kezelése során megismert orvossal, aki hamarosan Kolozsváron telepszik le, és ott kezdi el orvosi praxisát.

Amikor tehát 1930-ban a Párizsból hazatért, állást kereső Thury a kolozsvári Ellenzéktől kap ajánlatot, többszörös a motiváció, hogy elfogadja a felajánlott munkát. Az apai-rokoni szálak mellett ez az időszak kapcsolja be őt szerzőként döntő módon az erdélyi magyar irodalom intézményhálózatába. Őt és fél esztendő dolgozik az Ellenzéknél, némi bonyodalmak után férjhez is megy T. Vilmoshoz, a pályakezdő orvoshoz. 1936-ban válik el és költözik vissza Budapestre.

Az Ellenzéknél folytatott munkájának alapos, kulisszák mögé belátást engedő krónikája a *Barátok és ellenfelek* című kötet. A könyvben megelevenednek a szerkesztéségi munka konkrétumai, a munkaszervezés módozatai. A „fiatal újságíró” helyzete mintegy előhívja a lap munkatársaiából a szakma műhelytitkait átadni kívánó beszédpozíciót és szerepet. Az önéletrajzi könyv ezt a beavattatást szerkezeté is változtatja, így fokozatosan rajzolódik ki a kolozsvári interetnikus viszonyok, sajtó számára „kényes” témák, a különböző kolozsvári értelmiségi csoportok és az azok közötti korlátozott átjárási lehetőségek. Thury Zsuzsa számára a színházi-zenei élet, a bohém újságírói körök, az íróársaságok, a mondén hírességek világa, az orvosi közeg egyaránt megnyílik valamelyest a városban töltött közel hat év alatt. Közben pedig kirajzolódik egy saját írói-újságírói karrier útvonala is, művészportré-sorozattal az Ellenzékben, antológiaszerepléssel és önálló Erdélyi Szépművészeti Céh-kötettel, a kolozsvári színpadon bemutatott darabbal. Ezekre az alábbiakban részletesebben is kitérek.

Jelentéssé lehet azonban kirajzolni azt a viszonyrendszert is, amelyben Magyarországon szocializálódott, ebben az időben az újságírói és írói lét határán billegő Thury Zsuzsa elhelyezhető

⁸ Uo. 329–330.

⁹ Uo. 248.

¹⁰ Uo. 179.

¹¹ ThZsB 16; Thury Zsuzsa: *Emlékeim, otthonaim*. Budapest XV(1977). 9. szám. 15.

Kolozsvár irodalmi életében. A távolról nézett erdélyi irodalom valamelyest vidéki jellegűnek tűnik még a Budapestről, Párizsból érkező fiatal szerző számára: „én még a magyarországi irodalomban éltem, s ott találtam becsülésre és követésre méltó kortársakat, az erdélyi irodalmat kezdetben elintéztem magamnak mint »vidékit«. Az Újságíró Klubban én kártyaasztalnál ültem, jó messze az írók asztalától. [...] Azért előfordult, hogy valaki karon ragadott, s leültetett az írók közé. Bizonyos napokon öt óra tájt találkoztak fenntartott asztaluknál a klubban, s hét óraker mindenki szedelőzködött; az írók otthon vacsoráztak, az újságírók a klubban.”¹² Létezik tehát átjárás az egymástól több szempontból elválasztott szférák között, de ez az átjárás nem magától értetődő. Az írói helyszínekhez, szereplésekhez is az újságírói munka vagy a magánszféra felől vezet út Thury Zsuzsa számára – az írók közt, mint mondja is, akkoriban újságírónak számít elsősorban.¹³ A marosvécsi várban viszont többször is megfordul (sógornője családjának Marosvécsen van szövédeje), Kemény János könyvtárába is bejáratos – ez a magánemberi szál.¹⁴ Az újságírószál egy sikeres riportsorozatban mutatkozik meg leginkább – *Arcképek az erdélyi műhelyekből* a címe.¹⁵ Még tanulságosabb azonban az az esemény, amelyet Thury maga is kiindulópontként tart számon, egyik első fontos kolozsvári ismerkedés-történetképpen. Ezen az epizódon keresztül ugyanis megvilágítható nem csupán az „újságírói”, hanem az „újságírónői” pozíció sajátossága is: „az akkori erdélyi irodalom nagyjai közül elsőnek Nyíró Józseffel ismerkedtem meg. A műveit nem olvastam, annyit tudtam róla, hogy katolikus pap volt, s akkoriban vagy jóval előbb kivált a rendből. Valami női egyesületben – katolikus nők vagy jótékonyági nőegylet, mindegy – előadást tart, s engem szerkesztőm megbízott, hogy írjak róla. [...] Lényegében a fiataloknál elhatalmasodott csokolózási divatot ostorozta.”¹⁶ Az eseményről a nagyvilágban járatos, az előadást túlságosan általánosító-nak és álságosnak tartó Thury kritikus hangvételű cikket ír, amelyik megjelenik az Ellenzékben. Másnap Nyíró felbukkan a szerkesztőségben: „Ki az a Th. Zs.? Állítólag nő írt az előadásáról. [...] Nyíró harsány nevetésekkel megszakítva mondta, hogy fehérnép így még nem látta el a baját, ez igen, ez már egyenes beszéd! Kijött a főszerkesztő is, összegyűlt a szobánkban az egész szerkesztőség, s a búcsúzásnál Nyíró elkapta a fejemet, és férfiasan szájon csókolt.”¹⁷ Az epizód több szinten is értelmezhetővé válik – nyilvánvaló az előadó férficentrikus megközelítése („fehérnép így még nem látta el a baját”), a búcsúzáskor történő csók-geztus pedig egyfelől önkritikaként is értelmezhető (Nyíró mintegy visszavonja az előadásban hangzotattottakat, vagy demonstrálja, hogy ő maga is megcselekszi, amiről előzőleg elítélően beszélt), másfelől mintegy kinyilvánítja azt a férfidominanciát, amit említettem – visszavágva a „baját ellátó” nőnek.

Több olyan történetet is elmesél könyvében Thury Zsuzsa, ahol hasonló, konfliktuális potenciállal rendelkező helyzetekből alakul ki és mélyül el egy-egy ismeretség. Mindegyiknek a mélyéről kielemezhető valamelyest az a sajátos helyzet és viszonyrendszer is, amelyben egy kezdetben még egyedülálló, fiatal újságíró nő találja magát a harmincas évek Kolozsvárján. Az így kivívott szerzői identitás kapcsán később újabb állomást jelent a férjes asszony státusba való kerülés. Kiharcolt, megszokott függetlenségéhez az új körülmények közt is ragaszkodna, de bizonyos engedményeket kell tennie: „Az 1933-as évfolyamban többször szerepelek mint

¹² ThZsB 133.

¹³ Uo. 130.

¹⁴ Uo. 131.

¹⁵ Uo. 174.

¹⁶ Uo. 75–76.

¹⁷ Uo. 77.

T. Thury Zsuzsa. Férjem sértőnek érezte, hogy nem az ő nevét használom, s mint efféleben járatlan ember, nehezen értette meg, hogy akkor már, tizenkét éves írói működés után, nem változtathatok nevet, s hogy jó név az, apai örökségem. Végül kénytelen voltam elé nagy T betűt illeszteni. Ez zavart.”¹⁸

További szempontot jelenthet a szerző korabeli pozíciójának körülírásakor az az aspektus, amelyik fokozatosan, a harmincas évek második felére nyer egyre erősebb politikai jelentést. Ráadásul ez az időszak, 1936-ra, annak a politikai irányváltásnak az ideje is egyben, amikor az Ellenzék profilja fokozatosan átalakul. Az egyik belső munkatárs a kérdésessé váló identitásréteget sok év után szóvá is teszi: „– Úgy tudom, hogy a maga édesanyja zsidó. Nevettem, ugyan miféle fontosságot tulajdonít ennek Botos János? – Persze hogy zsidó. Hiszen ezt mindenki tudja. S röviddel ezután, ha nem is személyemet érintő, de zsidóprobléma miatt váltam meg az *Ellenzéktől*. Ez azonban már a történetem vége.”¹⁹

A laptól végül egy olyan 1936-os, németországi vonatkozásokat érintő kishír miatt távozik, amely Grois László főszerkesztő szerint hibás politikai érzékre vallott. Ekkoriban házassága már felbomlóban van, végül 1936 márciusában költözik el Kolozsvárról.

Az *Új arcvonal* antológia szerzője

A harmincas évek a hangsúlyok áthelyeződésének időszaka az erdélyi magyar irodalomban. A transzilvanizmus korai, Trianon-traumára reagáló, decentralizációt és önszerveződést, világnézetek feletti együttműködést és összefogást hirdető szakasza elérkezik saját határainhoz és korlátaihoz. Ahogy az 1929–1930-as *Vallani és vállalni* vita mutatta, magán a transzilvanista írotáboron belül is érlelődött egyfajta váltás igénye – a hangsúlyok a jelen társadalmi problémái, a kortárs Erdély értelmezése felé mozdultak el az absztraktabb, szimbolikusabb identitásmegalapozás történeti dimenziói felől. Ugyanakkor joggal mutat rá arra Pomogáts Béla, hogy a harmincas évek elején ennek az új, helikoni íróközösségen belül készülődő változásnak sem minden esetben tud és akar teret biztosítani maga a helikoni intézményrendszer: ez az az időszak, amikor az Erdélyi Szépművés Céh sorra utasítja el Tamási Áron, Kacsó Sándor, Berde Mária regényeit, és Balázs Ferenc vagy Böződi György jelentős, társadalomalakító igényű könyvei is a sorozaton kívül jelennek meg.²⁰

Ez a megújulási lendület összekapcsolódik egy nemzedéki dinamikával is: legmarkánsabb csomópontja ennek a szervezkedésnek talán az 1930-ban létrejövő Erdélyi Fialatok című főszerkesztői lap és a körülötte létrehozott szellemi műhely. E csoportosulás tagjai számára a kisebbségi létezés mint életforma sokkal inkább tekinthető már adottságnak az első transzilvanista generáció helyzetéhez képest, akiknek jellemző módon felnőtt életében hozott törést a határmódosítás. A harmincas évek fiataljai inkább figyelnek az erdélyi magyar társadalom szociális rétegzettségére,²¹ és kevésbé az identitás partikularitásaira összpontosítanak, inkább valamiféle társadalmi változás reménye lebeg a szemük előtt. Egy 1931-es antológia, az *Új arcvonal* válik

¹⁸ Uo. 259.

¹⁹ Uo. 124.

²⁰ Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon Ideológiája*. Bp. 1983. 178.

²¹ Uo. 193.

a fiatal írónemzedék kiemelkedő kiadványává. A „Tizenegyek” 1923-as antológiáját követően ez az első újabb jelentős nemzedéki kísérlet az együttes fellépésre. Ebben a kiadványban *Két fiú* című novellájával szerepel Thury Zsuzsa is, olyan szerzők társaságában, mint Méliusz József, Szemlér Ferenc, Wass Albert, Kováts József, Kovács György, Gagyi László, Kolozsvári Grandpierre Emil vagy a programcikk-igényű esszéket, tanulmányokat publikáló László Dezső és Jancsó Elemér. Őket nevezi Pomogáts Béla több írásában is az erdélyi magyar irodalom második generációjának.²²

Valójában ez a társaság nem volt egységes a kitűzött célokat tekintve: Jancsó Elemér írása egyfajta szociális felelősséget, baloldali értelemben vett elkötelezett irodalmat sürgetett tanulmányában, az antológia szövegei azonban ezt az irányvonalat nem támasztották alá – ezt már Dsida Jenő korabeli ismertetése is jelezte. Dsida, aki nem lát egységes koncepciót az antológia mögött, és szűkszavúan „kellemes olvasmány”-nak nevezi Thury Zsuzsa írását, így jellemzi Jancsó programatikusként szánt cikkét: „Jancsó Elemér az erdélyi irodalom útjairól ír fölényes és leértékelő tanulmányt, sok felvillanó igazsággal, de még több igazságtalansággal. Aktivista nézőpontja irodalmiatlan. A cikk keményen kritizáló hangját, mely az egész könyv irodalmi vélekedését látszik megszólaltatni, az Új Arcvonal belső értékegyüttese egyáltalán nem igazolja.”²³ A harmincas évek folyamán differenciálódó nemzedéki csoportosulások aztán egyre inkább elkülönültek, különböző intézmények, folyóiratok, könyvsorozatok körébe szerveződve – külön-külön inkább megfelelve annak az elvárásnak, amit Dsida támasztott velük szemben az antológiát olvasva.

Mégis fontos észrevenni, hogy Thury Zsuzsa az antológia megjelenésének irodalomtörténeti pillanatában egy új tájékozódás reprezentánsaként kapcsolódik be az erdélyi irodalmi szervezkedésekbe. Novellája²⁴ a városi és falusi világ kapcsolatát, egyben-láttatását kísérel meg, valamiféle megértési igyekezet és megértési folyamat megjelenítésével. A két főhős közül az egyik a városi boltos éltanuló fia, a másik pedig egy falusi tiszteletes lomhább, nehézkesebb észjárású fia – osztálytársak, akik együtt töltik a nyarat a falusi esperesi lakban és környékén. Thury valamiféle szimmetriát hoz létre a műben – mindkét félnek van tanulnivalója a másiktól: noha az éltanuló Laci elméletben és az iskolai, árnyalt tudásformákban, illetve azok kifejezésében egyértelműen Dénes előtt jár, életpasztalokat, érzelmi tapasztalatokat, köznapi dolgokat tekintve Lacinak is van mit tanulnia a falusi nyaralás alatt. A novellában nincsenek nagy drámák – talán csak épp ennek a türelmes, másik iránti odafordulást megmutató folyamatnak a dokumentálása a cél.

Regény az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatában: *A Szentpétery-gyerekek*

1931-ben Thury Zsuzsának regénye jelenik meg abban a reprezentatív könyvsorozatban, amelyik ebben az időszakban több más erdélyi szerző számára bizonyul elérhetetlennek: az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatában.²⁵ Nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy bekerülhessen a

²² Uo. 196.

²³ Dsida Jenő: *Új Arcvonal. Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája*. = Uő: *Séta egy csodálatos szigeten*. Buk. 1992. 69.

²⁴ Thury Zsuzsa: *Két fiú*. = *Új arcvonal. Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája*. Cluj-Kvár 1931. 162–166.

²⁵ Thury Zsuzsa: *A Szentpétery-gyerekek*. Kvár 1931.

sorozatba, a regénynek el kellett érnie azt a színvonalat, amelyet a Céh olykor igen szigorú lektorai és szerkesztői elvártak. Másfelől emlékiratában Thury Zsuzsa nyíltan számol be arról, hogy kötetének kolozsvári megjelenése egy számára szerencsés együttállás eredménye: „A Szépmíves Céh minden hónapban megjelentette egy erdélyi író regényét. A szeptemberi mű Tamási Áron *Czimeresek* című regénye lett volna. Az írótól bizonyos változtatásokat kértek, ő hosszas huzavona után ezeknek minimális részét végrehajtotta, s többre nem volt hajlandó. A regény kiadásától kénytelenek voltak elállni, s helyette csúszott be az én korántsem jelentős írásom. Tamási Áron a Szépmíves Céh körül tömörülő barátaira nem haragudott, de tőlem, igazságtalanul, rossz néven vette, hogy a helyére »tolakodtam.«²⁶ A *Szentpétery-gyerekek*, mint kiderül az emlékiratból, még Párizsban született, három évvel korábban. Némi változtatások után, amelyeket az írónő bátyja, Thury Lajos javasolt, a kézirat az Erdélyi Szépmíves Céh kiadóhivatalába került. Néhány hónappal később jelezte a szerző számára Kovács László, a kiadó szerkesztője, hogy a kötet megjelenhet, a fentebb vázolt körülmények kontextusában. A *Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája* című kiadvány alapján azt is rekonstruálhatjuk, hogy pontosan mikor kezd a kiadó a Thury-kötettel foglalkozni: „Bent ülünk az irodában. [Kós] Károly cikket ír, politika és művészügyek termékenyítik. Én az új könyv (Thury Zsuzsa) ügyével és a *Helikon* júniusi számával bibelődöm, és minden pillanatban eszembe jutsz.” – írja Kovács László 1931. május 20-án Budapestre Kuncz Aladárnak.²⁷

Az Erdélyi Szépmíves Céhnél megjelent regényekben nem általános, hogy cselekményük Erdélyhez kapcsolódna, noha kétségtelenül többségükben fontos szerephez jutnak az erdélyi helyszínek. A *Szentpétery-gyerekek* esetében csupán egy mellékszál és szereplő képviseli az erdélyi vonatkozást – egyébként a történet legnagyobb része Budapesten és környékén játszódik. Erőteljesen önéletrajzi jellegű műről van szó, ez még nyilvánvalóbb, ha összevetjük cselekményét egy későbbi Thury Zsuzsa-könyvével, az *Ördögtánc*éval. A legfontosabb különbség a nevek megváltoztatásán túlmenően az, hogy a fiatalon meghalt apa figurája itt egy festőé, míg az *Ördögtánc*ban „visszaáll” a referenciálisan igazolható vonatkozási rendszer, az apa pedig Thury Zoltánként azonosítható.

A *Szentpétery-gyerekek* legnagyobb része a gyerekkor korlátok nélküli megélésének állít emléket – a főszereplők számára a korán meghalt apa is ezt az attitűdöt bátorítja. Az apa nyomdokaiba lépni, művészé válni – ez lesz két gyerek számára is a bejárando út: Laci és Anna egyaránt ezt a mintát követik. Az *Ördögtánc*ból tudjuk: a festészetet az irodalommal behelyettesítve hasonló a képlet biográfiai értelemben is: Thury Lajos és Thury Zsuzsa egyaránt apjuk nyomdokaiba léptek, és az irodalmi pályát választották.

A könyv kiadói ismertetőjét sejtethetjük a Keleti Újság híradásában a regényről: „Családi tragédiák, kis örömök, és nagy megrendülések között halad a felnőtt emberek közé a gyermekek élete. A történet és rajz róluk egyszerű, friss, finom és megkapó. Megragadó momentumok színezik és teszik felejthetlenné a mind jobban kitáguló körben folyó életet, míg végre egészen kisiklik a szülői kezek alól és az utat maga vágja tovább ismeretlen sors felé.”²⁸ Jól érzékelteti az összefoglaló a regény optimista, nyitott zárlatát, ahol két fiatal művész Párizsban próbál tanulni, érvényesülni.

²⁶ ThZsB 107.

²⁷ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája*. Szerk. Marosi Ildikó. Buk. 1979. I. 298.

²⁸ ***: *Könyvek között*. Keleti Újság XIV(1931). június 15. (132.) 15.

Az Ellenzékben Sp. szignóval alighanem Spectator ír a könyvről. Két novellányi cselekményről beszél, amelyek közül az elsőt, a gyerekkort bemutató részt tartja sikerültebbnek. A következő aspektusokat emeli ki pozitívként: „Legnagyobb erénye, hogy azonosodni tud az egyszerű esetekkel s a mindennapiságban, emberek és dolgok közönséges szövetében megérzi vagy meglátja, mi művészileg nagyszerű.”²⁹ A gyermeki lélek ébredéséről szóló részeket Wedekinddel hozza kapcsolatba, az egész könyvben pedig valamiféle oroszos jelleget érzékel, a végzettel való viaskodás, valamint a feszültségteremtés kapcsán.

A regényről írt kritikájában Berde Mária a regény első felének, a gyerekkornak az ábrázolásmódját tartja legsikerültebbnek. Méltányolja a megélt, jól ismert élet-elemek megjelenítését „Thury Zsuzsa nem lírai írójellem, és kijebbn hág az én-regény gyűrüjének, nem saját személyét állítja be központi tengelyéül a Szentpétery-művészcsalád történetének, bár érezzük, hogy lelkének eleven darabjait építette bele. Az önkivetítés és a pontos befogadóképesség kettős adottságával teszi alakjait elfogadhatókká, és e minőségében műve határozott értéket nyújt az átlagos erdélyi regény ama alaphibájával szemben, hogy íróink gyakran öltöztetnek pusztá elvont eszméket, programokat emberi maskarába.”³⁰ Berde érezhetően szolidáris Thury nőíróstátusával – említést is tesz erről. Az irányregényekhez, programregényekhez képest értékeli a könyv sajátos, „halkan fogalmazott”³¹ kritikai jellegét a kortárs világgal és világerzékenységgel szemben.

Boross István *Regényirodalmunk nőírói* című kötetében Thury Zsuzsát azokhoz a fiatalokhoz sorolja 1935-ben, akiknek még csak ezt követően kell bizonyítaniuk írói rátermettségüket. *A Szentpétery-gyerekek* című regényével kapcsolatban megállapítja, hogy egyes részleteiben ez a regény is családjának története, ahogy ez kezdő íróknál egyébként gyakran megfigyelhető.³¹ Amit kiemel a regény kapcsán, az főként a lélekábrázolással kapcsolatos: „A gyerekek portréja határozott. Kis örömök, nagy bánatok kissé komor világa ez, melyet meleg érzéssel fest (a kis Jenő halála, a két kis lány alakja). Kitűnő elbeszélő, egy-egy mondat, illetve gesztus a lelkükbe világít. Le tud kötni vonzó írói készségével, de nem örökéletű alkotás.”³²

Thury Zsuzsa regénye számos önéletrajzi elemet gyűr egybe és összegez. A regény erdélyi szálát a Budapestre érkező nagymama (a Thury Zoltánnak megfelelő tethető apafigura édesanyja) hozza be a történetbe. Ő Kolozsvárról érkezik a család megsegítésére, arra az egy évre, amíg a frissen megözvegyült anya Bécsbe megy varrást tanulni – hogy utána varrósiskola fenntartásával kereshessen pénzt a családnak: „Nagymama feketecsipkés, gyöngyös fejkötőt viselt, apró volt és tőpörödött, a fogai is hiányoztak, halkan, selypesen beszélt. A gyerekek eleinte némi csodálkozó tisztelettel néztek az öregasszonyra, később nem sokat törődtek vele.”³³ A nagymama nehezen boldogul négy unokájával, karácsonykor rátör a Kolozsvár-nosztalgia: „Nagymama sírt és öreg szeméivel Kolozsvárt látta maga előtt havas uccáival, a befagyott tavat, ahol nyáron száraz kenyérral eteti a hattyukat, mindazt a nagy nyugalmat, amely ott maradt messze, elérhetetlen távolságban.”³⁴

²⁹ Sp: *A Szentpétery-gyerekek*. Ellenzék LII(1931). július 19. 12.

³⁰ Berde Mária: *Thury Zsuzsa: A Szentpétery-gyerekek*. Erdélyi Helikon IV(1931). 7. szám 581.

³¹ Boross István: *Regényirodalmunk nőírói. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp. 1935. 131.

³² Uo.

³³ ThZsB 33.

³⁴ Uo. 40.

Az *Ördögtánc*ban enyhén átalakulnak a hangsúlyok: a nagymama figurája ugyanúgy a távoli Kolozsvárhoz kötődik, de az unokákkal való együttlét cinkosabbá válik, az elbeszélői hang pedig szolidárisabb vele: „Egyszerre ott volt fekete posztoszoknyájában, fekete gyönggyel kivert fejkötőjében, és kissé fejvesztetten állt a vad, ellenséges csapat közepette. Beköltözött a hálószobába imakönyvével, horgolt kézitáskájával, okuláréjával, és az első éjszakát csöndben átsírta szegény nagymama. [...] Odabent ült a kályha mellett, szeméből lassan peregtek a könnyek; bizonyára Kolozsvárra gondolt, a sétatéri tóra, az úszkáló hattyúkra, magányos, békés özvegyi életére.”³⁵ Bizonyára a Kolozsvár-tér is megfoghatóbb, személyes emlékekkel telítettebb az *Ördögtánc* elbeszélői hangja számára.

A könyvet viszonylag jól fogadja tehát a kritika és a közönség – nem jelent azonban automatikus belépőt Thury Zsuzsa számára a helikoni íróközösségbe. Ambivalens újságírói/írói státusa mellett alighanem kapcsolathálójának bohém, baloldal-szimpatizáns karaktere (Gara Ernő, Gaál Gábor stb.), nonkonformista életmódja is közrejátszhat ebben.

Alulnézetes korrajz és önéletrajziság

Thury Zsuzsa életművének legfontosabb, Erdélyhez kapcsolódó mozzanata mégiscsak *Barátok és ellenfelek* című, 1979-es könyve. Autobiografikus szöveg, noha a szerző valamelyest tiltakozik a beskatulyázások ellen: „Nem írok önéletrajzot, isten őrizz! Az átlagos életkornál hosszabb már az időm, a sok évtized dús volt eseményben, meddő korszakot fölváltott élményben és munkában gazdag; több kötet elmondására nincs sem időm, sem papír, sem nyomdai kapacitás; úgy hallom, nagy a papírhiány, és a nyomdákat túlterhelik a propagandairások és önéletrajzok.”³⁶ A tiltakozást legfennebb olyan értelemben érezhetjük jogosnak, hogy a könyv töredékes szerkezetű: nem egyetlen végigmondott történetről van szó, inkább jellegzetes epizódok füzérérol, amelyek megvilágítják a harmincas évekbeli Kolozsvár életét. Tekinthejük a *Barátok és ellenfelek* egyfajta tematikusan irányított emlékezés műfajilag szabálytalan lenyomatának is: középpontjában az Erdéllyel illetve a harmincas évekbeli, Kolozsvárhoz kapcsolódó emlékrétegek állnak.

Mire vonatkozhat tehát pontosabban Thury Zsuzsa elhatárolódó mondata? Milyenek nem szeretné látni és láttatni saját könyvét? Ennek megértéséhez egy kötetformában ugyancsak 1979-ben megjelent írás helyzetértékelését hívom segítségül. Szilágyi Júlia írja *Memoárok tükrében* című szövegében: „Az elmúlt évtizedekben, de kivált az utóbbi években egy egész írónemzedék számára érkezett el az a pillanat, amelyet némi terminológiai önkénnyel memoárhelyzetnek nevezhetünk. Életműveket betetőző, kiegészítő és magyarázó szépirodalmi vállalkozások szerzői mellé tudósok, politikusok, publicisták, a munkásmozgalom veteránjai sorakoznak időfaggató tanúságokkal, felbecsülhetetlen adalékokat szolgáltatva az elmúlt félszázad társadalmi harcait, történeti folyamatait, művelődési viszonyait vizsgáló kutatás számára.”³⁷ A hetvenes évekbeli „memoárhelyzet” többek között olyan szerzők emlékidéző köteteinek létrejöttét ösztönzi, mint

³⁵ ThZsÖ 98, 100.

³⁶ ThZsB 5.

³⁷ Szilágyi Júlia: *Memoárok tükrében*. = Uő: *A helyszín hatalma*. Buk. 1979. 32

Veres Péter, Nagy István, Illyés Gyula, Déry Tibor, Vas István, Balogh Edgár – ezek narratív stratégiáit, fókuszait elemzi Szilágyi Júlia.

Jelentős részben Thury kortársairól-nemzedéktársairól van szó tehát, ezért is érzékelheti egyrészt úgy, hogy telítve van a korszak emlékiratokkal – másrészt bizonyára azoknak a nem irodalmi memoároknak a kérdésköre is foglalkoztatja, amelyeket Szilágyi Júlia is említ: a politikusok, publicisták, munkásmozgalmi veteránok emlékezéseiben feltételezhetően nyersebb, megmunkálatlanabb formában jelenik meg az az önigazolási-önértelmezési elv, amely az emlékiratoknak egyébként is műfaji jellegzetessége.

Thury Zsuzsa esetében a kritika az első kötetekkel kezdődően jelezte és feltételezte az önéletrajzi ihletettség jelenlétét, és ezt a szerző sem tagadta voltaképpen – a *Barátok és ellenfelek* ugyanúgy utal erre, mint a Budapest című lapban közölt, otthonairól szóló visszaemlékezés.³⁸ Ha tehát elhatárolja magát valamelyest a korszak önéletírás-termésétől, az bizonyára leginkább a hangnem, perspektíva, illetve az írásnak szánt funkció kapcsán érhető tetten. Amennyiben beszélhetünk a *Barátok és ellenfelek* kapcsán önigazolás-kísérletről, akkor ezt nem politikai értelemben kell keresnünk. Az újraértékelő tekintet inkább a magánszférában kutat fel az utólagos perspektíva felől másként látható dolgokat. Saját házasságával, harmincas évekbeli életformájával kapcsolatban is megfogalmaz néhány tanulságot, de a fő rendezőelvnek talán éppen ennek az eltűnt életformának és szellemi közegnek a rekonstrukcióját tekinthetjük. Thury könyvét segíti ebben a rekonstrukcióban a tény, hogy a harmincas évek elején friss szemmel, újonnan érkezettként figyelheti a kolozsvári kulturális közeget, és mintegy ismerkedési folyamatként beszélheti el, amit tapasztal. Ugyanakkor elég hosszú időt tölt el a városban, mobilitást lehetővé tevő munkakörben ahhoz, hogy lényegi összefüggésekre, döntéshozói mechanizmusokra, a szellemi élet szempontjából kiemelkedő mozzanatokra láthasson rá.

Thury emlékfoszlányokból, epizódokból állítja össze saját narratíváját, és figyel a köznapi élet olyan aspektusaira is, amelyeket emlékiró kortársai hajlamosak voltak a műfajra jellemző szelektációs folyamat során kihagyni műveikből. Ebben az írásban nincs tér annak részletesebb elemzésére, hogy a női perspektíva és a nőként betöltött társadalmi pozíció pontosan miben és milyen mértékben van hatással a mű narratív stratégiáira, de feltételezhetjük, hogy ugyanúgy, ahogy Polcz Alaine könyve, az *Asszony a fronton* képes egy alternatív elbeszélést nyújtani a második világháborúról női perspektívájából és a megélt élethelyzeteiből adódóan, Thury Zsuzsa történeteiben is megjelennek olyan mozzanatok, amelyek a korszakban meglehetősen elkülönülő női és férfivilágok különbségeiből fakadnak. Találhatunk a könyvben elemeket, amelyek kapcsán a nők vagy férfiak közt zajló beszélgetések, játszmák különbségeire utal olyan esetek kapcsán, amelyeket orvosfeleségként él meg,³⁹ de a szerkesztőségi munkában feltételezhető hierarchiákra, férfi/női munkamegosztásra utaló feladatokat is említ a szerző – például a gépírás mint (alkalmi) feladat megjelenik Thury újságírói szerződésében, és kollégái élnek is ezzel a lehetőséggel: diktálnak neki.⁴⁰ A művelt sajtóműfajok kapcsán is elgondolkozhatunk azon, hogy a színes, az interjúalanyok emberi oldalát előtérbe állító anyagok kapcsán tudatos szerkesztői stratégia állt-e amögött, hogy épp Thurnak vált ez egyik védjegyévé,⁴¹ vagy hogy Gara Ernő,

³⁸ Thury Zsuzsa: *Emlékeim, otthonaim*. Budapest XV(1977). 9. szám. 15.

³⁹ ThZsB 194–195.

⁴⁰ Uo. 43.

⁴¹ Uo. 174.

egyik mentora a lapnál, a társadalmi érzékenység, a külvárosi, periférikus életformák megjelenítése felé is próbálja őt terelni.⁴²

Kortárs megközelítésben kétségkívül felértékelődik a könyvnek az a jellegzetessége, hogy több szempontból periférikus és kívülálló, következésképpen valamelyest elfogulatlan pozícióból szólal meg. A pontos megfigyelések, a női szempontból releváns problémák iránti érzékenység hozzásegíti a könyvet ahhoz, hogy valódi „alunézetes” történetként, korrajzként, és ne eszmék vagy „nagy emberek” történeteként tekinthessünk rá.

A korszak szerkesztőiségi és irodalmi élete mellett külön fontosságot nyer a magánszférába való bejáratosság, amely életformakülönbségek összegzésére is lehetőséget ad: Thury Zsuzsa lakik például Janovics Jenőék villájában, de Dsidáék Fürdő utcai életét is albérlőként követheti egy időben. Később orvosfeleségként a különböző beosztású lakások előnyeiről és hátrányairól elmélkedhet olyan érintettként, akinek egy rossz beosztású, rendelőként és magánlakásként is szolgáló bérleményben férje magánrendelése közben kellene átjárnia a vizsgálóhelyiségen bármilyen ügyben.

A női „hálózatok” követése külön érdekes: a Janovics-házba például a szerző egykori budapesti iskolatársa, Janovics Jenő unokahúga révén lesz bejáratos.⁴³ Ennek következtében megfigyelheti, hogy Janovics kapcsolathálója ebben az időszakban egyre kevésbé centrális a magyar értelmiségi-politikai köröket tekintve: vacsoravendégei közt inkább a Román Opera művészei és körük fordul meg. Janovicsal folytatott több beszélgetését összegezve írja Thury Zsuzsa: „A magányos, kirekesztett ember hangja volt. Később kiderült, hogy Janovicsék igen szűk és szellemileg – Janovicshoz – méltatlan körrel érintkeznek pompás villájuk főúri környezetében.”⁴⁴ Kétségtelen viszont, hogy Thury számára ez az ismeretség olyan hálózatokba enged bejárást a legtermészetesebb módokon, amely a helybeliek számára sem feltétlenül teljesen magától értetődő. Az *Ördögtáncból* és a *Barátok és ellenfelekből* egyaránt tudható, hogy a Thury család már a budapesti színházi és zenei szcénában is a gyerekkortól kezdve bennfentesként mozgott, családi vagy egyszerűen „földrajzi”, a Vígsház környékén lakó viszonyaik következtében. Természetes ezek után, hogy újságíróként is gyakran kap olyan feladatokat, hogy Kolozsvárra látogató színészekről vagy zenészekről írjon cikket, olykor interjúkat is készítve velük.

Elheez a szálhoz köthető Thury Zsuzsa erdélyi „intézményesülésének” színházi epizódja is: erdélyi, helyi szerzőként fontos mozzanatnak tekinthetjük, hogy a Magyar Színház 1935-ben előadja *In flagranti* című darabját. Voltaképpen három egyfelvonásos darab összefűzött előadásáról van szó – ezek közül az *Egy pár selyemharisnya* egyébként már korábban olvasható volt nyomtatásban is, az Erdélyi Helikon 1934/8-as lapszámában. A bemutató fogadtatása a sajtóban pozitív volt ugyan, de nem tette Thury Zsuzsát hosszú távon rendszeres színpadi szerzővé: „en suite kétszer ment az *In flagranti*. Az erkölcsi sikerre nem panaszkodhatok, még néhány lejt is kaptam a színháztól s a büszke tudatot, hogy színpadi szerző vagyok.”⁴⁵

Ennek az epizódnak a felidézése kapcsán is érvényes az, amit általánosan a teljes kötetre nézve megállapíthatunk: saját emlékeinek kiegészítésére, pontosítására a szerző a korabeli sajtót, korabeli cikkeket, írott dokumentumokat is felhasználja. A hitelesebb narratíva megformálása

⁴² Uo. 127.

⁴³ Uo. 39.

⁴⁴ Uo. 42.

⁴⁵ Uo. 343.

mellett ezáltal egyben mintegy felhívja a figyelmet arra is, hogy a korabeli sajtó mennyire fontos dokumentumanyaga lehet a korszak rekonstrukciójának. Az arányok szempontjából fontos természetesen, hogy az író nő számos olyan mozzanatot idéz fel, amely magukból az írásokból nem derülne ki, de azok magánéleti-történeti háttérét képezi.

Összegzés

A fentebbi vizsgálódás fókusza Thury Zsuzsa erdélyi irodalomhoz fűződő viszonyának aspektusaira vonatkozott: azt kívántam összegezni, hogy milyen módokon illeszthető be az életmű az erdélyi magyar irodalom szövegkorpuszába és történetébe, utalásszerűen kitérve a nőírói státusszal kapcsolatos összefüggésekre is. A huszadik-huszonegyedik század térbeli-társadalmi mobilitását figyelembe véve Thury élettörténete nem tekinthető szingulárisnak: ilyen értelemben többszörös affiliáció, többszörös intézményesülés jellemzi – ahogy a korszakot vagy az előzményeket figyelve megállapíthatjuk ezt olyan szerzők esetében is, mint Bródy Sándor, Bánffy Miklós, Hunyady Sándor, Szentmihályiné Szabó Mária, Jékely Zoltán vagy akár éppen Thury Zoltán.

Elemzésem során öt fontosabb aspektust azonosítottam: az apai írói örökség erdélyi szálát, a kolozsvári újságírói szerepet, a nemzedéki írósoportosulások dinamikájába való bekapcsolódást, a kanonikus helikoni intézményekkel való kapcsolatot, illetve a privát szférán, magánéleten keresztül megragadható elemeket (amelyekhez jelen vizsgálódás esetében az önéletrajzi jellegű Thury Zsuzsa-művek szolgáltattak forrásanyagot). Ezek mindegyikének bővebb tárgyalása önálló tanulmányok tárgyát is képezhetné.

A majdani részletesebb elemzések számára fontos lehet annak vizsgálata, hogy egyes alkorszakoként hogyan viszonyul egymáshoz az erdélyi magyar és a magyarországi irodalmi mező. Arról természetesen sok értelmezés született korábban is, ahogy a trianoni döntés irodalmi decentralizációs folyamatokat erősített fel a transzilvanizmus ideológiájával összefüggésben, azonban további vizsgálatok tárgya lehet, hogy ennek az irodalmi decentralizációnak milyen jellegű előzményei voltak korábbi évtizedekben, illetve hogy a mobilis, az irodalmi mező különböző szegmensei között mozgó szerzők hogyan, milyen stratégiák révén próbáltak beilleszkedni új közegükbe. Thury Zsuzsa életműve és pályája ilyen jellegű vizsgálódásokhoz is kiindulópontot jelenthet, jelen tanulmány intézményi kapcsolódásokra kiemelten figyelő megközelítését éppen az a hipotézis indokolja, hogy az intézményi beépülés lehetőségeinek analízise kulcsfontosságú egy-egy regionális irodalmi mező erővonalainak értelmezéséhez.

Zsuzsa Thury in the Context of Transylvanian Hungarian Literature

Keywords: autobiography, Transylvanian Hungarian literature, institutions, literary field, women's literature

The article discusses the aspects that connect the Budapest-born Zsuzsa Thury (1901–1989) to the field of Transylvanian Hungarian literature, looking at how her work can be included into the history and corpus of this regional literature, offering details also about her status as a woman writer in the 1930s. The analysis identifies five main connecting points: the literary heritage of her father, Zoltán Thury, the role of the Transylvanian female journalist, the inclusion into the generational dynamics of Transylvanian literature, the connections to the central institutions of the Helikon writers, and finally the aspects of a textualized private life.

Demeter Zsuzsa

Bálint Tibor kabalája

Szemponatok a *Zokogó majom* értelmezéséhez

1969 a II. világháború után újjászerveződő romániai magyar irodalom nagykorúságának, a várva várt regény megszületésének éve. Ezt a megállapítást mindenképp leszögezhetjük a hatvanas évek közepének-fordulójának irodalmi vitáiból, illetve azokból a hangos olvasói és kritikai visszajelzésekből, amelyek a *Zokogó majom* és Szilágyi István *Üllő, dobszó, harang* című regénye, majd Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című esszeregénye kapcsán megszülettek.¹ Holott a *Zokogó majom* megjelenése nem előzmény nélküli – elég végigolvasni Bálint debütálásától (1955-től kezdődően) az Utunk és az Igaz Szó lapszámait ahhoz, hogy láthassuk: karcolatok, interjúk, glosszák, írói portrék, önvallomások, esszék rejtik a *Zokogó majom* művészi előzményeit, a készülődés éveit, s általuk nyomon követhetők a regény egyes motívumainak alakulástörténete mellett a bálinti próza főbb védjegyeinek kibontakozása is.

1968 februárjában az Utunk Ország-Világ rovatában pár soros rövidhír tudósít Bálint nagyregényének születéséről: „Bálint Tibor eddigi legnagyobb lélegzetű munkáján dolgozik. *Zokogó majom* című készülő családragényének cselekménye a negyvenes és ötvenes évek Kolozsvárján játszódik.”² A regény beharangozása, illetve Kolozsvár-regényként aposztrofálása után pár lappal már az első részletét is olvashatjuk a műnek. Az 1011. számban *Szilvák a sírkövön* címmel³ közöl részletet az Utunk: a regény Böskéjének Házsongárd-jelenetével vezeti be olvasóit regényvilágába Bálint, a mű Proológusát az Igaz Szó közli ugyanazon év júliusában,⁴ s a regényt folytatásokban már annak megjelenése előtt megismerheti az olvasó.

A *Zokogó majom* születésének előzményei ugyanakkor az 1968-as évnél jóval korábbra tehetők. Elég ehhez átolvasni Bálint Tibor korábbi, az 1961–1963-as Utunkban megjelenő szövegeit (tehát még az első novelláskötet, a *Csendes utca* megjelenése előtt): karcolatok, riportok formájában (mint például a *Láncreakció*,⁵ a *Külvárosi táj* és a *Fellegvár ostroma*,⁶ illetve a *Sötétkamra*⁷ című írásaiban) már megtaláljuk a regény néhány apró témájának, hőseinek irodal-

Demeter Zsuzsa (1977) – kritikus, irodalomtörténész, PhD, *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, aszus@yaho.com

Részlet egy készülő Bálint Tibor-monográfiából.

¹ Ekkor jelenik meg Nagy István *Ki a sanc alól*, Méliusz József *Város a ködben*, Lászlóffy Aladár *Héphasztosz*, Tar Károly *Köszönöm, jól vagyok*, illetve Pusztai János *Illés szekerén* című regénye is.

² Utunk XXIII(1968). 5 (1005). 8.

³ Bálint Tibor: *Szilvák a sírkövön*. Utunk XXIII(1986). 11(1011). 3–4.

⁴ Bálint Tibor: *Zokogó majom. Proológus*. Igaz Szó XVI(1968). 7. 36–59. A regényrészletet az év folyamán Bálint alaposan átdolgozta.

⁵ Bálint Tibor: *Láncreakció*. Utunk XVII(1962). 26(713). 3–4.

⁶ Bálint Tibor: *Külvárosi táj. A Fellegvár ostroma*. Utunk XVI(1961). 22(657). 5.

⁷ Bálint Tibor: *Sötétkamra*. Utunk XVIII(1963). 26(765). 3.

mi előzményeit: a *Sötétkamrában* Hektort ismerjük meg, illetve a Sánta angyalok utcájában tett első látogatását, a *Láncreakció* az örökké kísérletező apa figurájának első irodalmi lenyomata. Az ugyanazon lapszámban megjelenő *Külvárosi táj* és a *Fellegvár ostroma* proletkultos riport a fejlődő városról – a változó Házsongárd- és Fellegvár-kép bemutatása a gyerekkori emlékek felidézésével keveredik, előrevetítve azt a belső Kolozsvár-térképet, amelyet a *Zokogó majom* mellett Bálint Tibor későbbi szülőföld-esszéjéből vagy írói vallomásaiból fogunk megismerni.⁸

Mennyire jutunk közelebb a *Zokogó majom* olvashatóságának – s a bálinti életmű értékelésének – kérdéséhez, ha szembesíteni próbáljuk egymással azokat a szövegeket, amelyek a korszak irodalmi nyilvánosságában íródtak, s amelyek természetszerűen nem voltak függetlenek a korszak társadalmi-irodalmpolitikai kontextusától? Adhatnak-e fogódzót a különböző szemléletű, nem egy esetben ideológiailag terhelt bírálatok a bálinti próza olvashatóságához – azaz annak a hatalmas szövegkorpusznak, amely az egyes Bálint-szövegek kapcsán megszületett, vannak-e ma is releváns megállapításai, befolyásolták-e, és ha igen, hogyan a szerzői identifikációt? Milyen szellemi előképek mentén olvassa a kritika a *Zokogó majmot*, s ez mennyiben feleltethető meg a szerzői intenciónak?

Bálint Tibor írói kibontakozása nem kontextus nélküli: az *Utunk* leggyakrabban közölt szerzői közé tartozik, szövegei különböző irodalmi viták keresztüzébe kerülnek, s maga is tevékeny résztvevője ezeknek a vitáknak. Heti rendszerességgel megjelenő írásai, amelyeknek csak töredékrésze került végül kötetbe, egy olyan – ma már – láthatatlan írói életművet körvonalaznak, amely épp a műfaji sokrétűsége révén nemcsak egymással, hanem a korszak normatívnak tekintett kritikáival is párbeszédbe hozható. Önéletrajzi vallomások, íróportrék, esszék, kritikák, interjúk, glosszák sora vall írói hitvallásról, identitásról, kolozsváriságról. A Romániai Írók Szövetsége az Együttélő Nemzetiségek Irodalma kategóriában díjazza Bálintnak a '79-ben megjelent *Mennyei romok* című kötetét, A Hétben ennek apropóján megjelenő Bálint-interjú első kérdése épp a műfaji sokszínűséget firtatja: „a valóságot óhajtom minden oldalról megközelíteni és bekerekíteni, amikor a tárcától a karcolatig, a novellától a regényig, a portrétól az esszéig több prózai műfajban fejezem ki magam. A valóság azonban olyan, mint a Kaukázus vagy a Himalája, amely még azt sem veszi észre, ha a lába elé zuhanunk összetörten” – mondja ebben az interjúban Bálint.⁹ A valóság bekerítésének vágya, a fiatalon megélt életanyag, illetve Kolozsvár gyerekként megélt múltja és akkori jelene, lakói, irodalmi imaginálhatóságának kérdése foglalkoztatják tehát különböző műfajokba átlényegítve Bálintot, s a napi- és heti sajtóban rendszeresen futó rovatai állandó közlésre, reflexióra készítetik. „Annyi előzmény után szintén kissé néprtribunnak érzem magam”, mondja Bálint ugyanitt, s a „nyargaló ihlet” nyomában loholva (hogy egy későbbi, 1988-as novelláskötetének címét is megelőlegezze) próbálja kibeszélni más-más műfajban mindazt, ami íróként foglalkoztatja, igyekszik választ adni e sokrétű életmű belső szabályrendszerének törvényszerűségeire. Párhuzamos történetekként szivárog tehát át különböző prózai műfajokba az a megélt életanyag, amire a *Zokogó majom* is felépült, s a sajtótörténeti kontextus, a különböző irodalmi viták figyelembe vétele, az írói önvallomások,

⁸ Bálint Tibor: *Egyszer én is harangoztam*. Utunk Évkönyv. 1974. 253–255; Bálint Tibor: *Írók albuma. Vallomás repedt tükör előtt*. Igaz Szó XXVIII(1980). 8. 156–162.

⁹ (sz. n.): *Díjak –1979. Írók műhelyében. A Hét kérdéseire válaszol Bálint Tibor, Horváth Andor, Kovács János, Pusztai János*. A Hét XI(1980). 52. 5.

az írói hagyatékban található levelek, kéziratok, úgy gondolom, tájékozódási pontok lehetnek egy szélesebb perspektívájú Bálint Tibor-olvasat kialakításában.

Bálint Tibor korai novellisztikája, első két novelláskötete (a *Csendes utca* és az *Angyaljárás a lépcsőházban*),¹⁰ valamint a kisregénye (*Önkéntes rózsák Sodomában*)¹¹ a korszak irodalmi nyilvánosságában zajló különböző viták során már megméretetett – s az esetek többségében könnyűnek találtatott. Néhány kritikus – Láng Gusztán, K. Jakab Antal vagy a kritikákban is jeleskedő Páskándi Géza – értelmezését leszámítva a különböző prózaviták kereszttüzebe kerülő bálinti prózáról kialakuló megállapításokat részben maguk a szerzők revideálják a kor változó irodalomszemléletének jegyében, s részben épp a *Zokogó majom* lesz az, amely felülírja a kritika korábbi megállapításait. Az Igaz Szó 1963-as prózavitájában polarizálódó nézeteket a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején már maguk a vitában részt vevők is árnyalják, a periférikus témákat, a hétköznapoktól eltávolodó kisszerű, romantikus hősokeket, a líraiság túlsúlyát elmarasztaló kritikai hangok is szelidülnek: a periféria mint a bálinti prózavilág állandó helyszíne, s ahova a korai kritika is száműzi Bálint Tibort, épp a *Zokogó majom* megszületése révén válik központi, irodalmilag is legitimált helyé.

A hatvanas évek irodalmi vitáiban lecsapódó szemléletváltás épp ezért Bálint Tibor prózáján válik lemérhetővé. Hiszen Bálint Tibor egészen korai megnyilatkozásaitól kezdődően ugyanarra fókuszál, mint amit egy 1967-es bulgáriai úti jegyzetében is megfogalmaz: „A sűrűn váltakozó szobrok, emlékművek mellett eltűnődtem azon, hogy vajon nem érkezett-e el az ideje, hogy ne csak a legendás hősokek emelkedjenek az idők talapzatára, de az élet mindennapi hősei, egyszerű emberei is belépőjegyet kapjanak az öröklétnék legalább a felsőerkélyére?”¹² Ismerősen csenghet a mondat azok számára, akik a *Zokogó majmot* alaposabban átolvasták – a regény egyik legtöbbször idézett mondatának gondolatmása ez: „a hősokek sorozatgyártása helyett oda kell hajolnunk a panaszló szájak elé.”

A mindennapi hősokek irodalmi létjogosultsága, tegyük hozzá, a korabeli irodalomszemlélet számára nem volt idegen – sokkal inkább színre lépésük hőfoka, ábrázolásuk mikéntje, kisszerű, periférikus jellegük az, amit a kritika kifogásol.¹³ A korai Bálint-köteteket méltató kritikák, illetve a hatvanas évek prózavitáinak anyagai közül két kritikust emelnék most ki, akiknek lényeglátó, a korabeli doktriner elvárásokon felülemelkedő meglátásai a bálinti próza egészére s így a *Zokogó majomra* egyaránt érvényesek lehetnek.

K. Jakab Antal már a *Csendes utca* és az *Angyaljárás a lépcsőházban* karcolataiban is írói védjegyként, egyfajta kabalaként, a bálinti próza védjegyeként kezeli a bálinti nyelv líraiságát – ez a nyelvbe ágyazott, csakis általa működő írói szemléletmód az, amin keresztül közelítenünk kell Bálint hőseihez, választott helyszíneikhez, témáihoz, mondja K. Jakab Antal, hozzátéve, Bálint stílusa olyan, „mintha egy jó költő lépten-nyomon belejavított volna egy jó

¹⁰ *Csendes utca*. Novellák, karcolatok. Irodalmi Könyvkiadó. Buk. 1963; *Angyaljárás a lépcsőházban*. Novellák, karcolatok. Irodalmi Könyvkiadó. Buk. 1966.

¹¹ Irodalmi Könyvkiadó. Buk. 1967.

¹² Bálint Tibor: *Szófia függőkertjei*. Utunk XXII(1967). 37(985). 10.

¹³ Bálint Tibor köteteinek már kezdetektől kiemelt figyelmet szentel a romániai és a magyarországi kritika. A pályatársak mellett köteteit a korszak irodalmi közbeszédét meghatározó kritikusai elemzik, többek között Szilágyi Júlia, Szőcs István, Bodor Pál, Gálfalvi György, Kovács János, Páskándi Géza, K. Jakab Antal, Láng Gusztáv, Réz Pál, Kántor Lajos stb.

író kéziratába”.¹⁴ A bálinti próza metaforikus nyelvezetét, annak milyenségét leginkább hiányukban lehet lemérni, a líraiság így válik a bálinti próza minőségi fokmérőjévé. A metaforikus nyelvezet létjogosultságát Gelléri Andor Endre óta nem kérdőjelezheti meg a normatív kritika, mondja K. Jakab – s aligha véletlen, hogy épp Bálint Tibort kéri fel ’77-ben a Kriterion egy Gelléri-kötet összeállítására.¹⁵ A lírai realizmus létjogosultságát már az 1963-as *Csendes utca* kapcsán is hangsúlyozza az Utunk szerkesztője, a metaforikus prózastílust Bálint Tibor kabalájaként tételezve: „Madarat tolláról, írók kabalájáról”¹⁶ – adja meg kritikájának tételmondatát egy Munkácsy-anekdota összegzéseként:

„Munkácsy Mihályról mesélik, hogy a nevét világgá röpitő Siralomház kirobbanó sikere a mester tudatában, különös módon, összekapcsolódott a kép előterének bámész parasztleánykájével, s ez a félig babonás, félig játékos szülői szeretet abban is megnyilvánult, hogy a pöttöm, szöszke gyermekalak valamilyen alteregóját majd mindenik későbbi nagy kompozíciójába belecsempészte. A rendkívül természetes és rendkívül gyakori esetnek, sok más társával együtt – ebben a formájában a kultúrhistoria anekdotás mellékletében a helye. Néha azonban némi módosulással ismétlődik meg a történet. Például úgy, hogy a Munkácsy-féle puttó (és amit számunkra jelképez: egy bizonyos műfogás) talizmánból kabalává válik. És ilyenkor már a kritika sem tarthatja rangján alulinak, hogy ne pusztán csak megmosolyogja. [...] A kritikusok egybehangzó véleménye szerint a kisszerű, periférikus jelenségek, különcszámba menő emberek kötik le Bálint írói érdeklődését. És ez akadályozná meg – úgymond – a ma központi problematikájának megszólaltatásában. Ez azonban csak részizgagság. [...] A tárgyul választott valóságselemek elsősorban nem önmagukért kedvesek Bálintnak, hanem csak annyiban, amennyiben alkalmasak egy túlon túl általános – tárgyasulásában roppant változatos, de lényegét tekintve többé-kevésbé változatlan – írói-emberi mondanivaló hordozására. [...] Egy jellegzetesen lírai hozzáállás tükrét a karcolatok, novellák ezernyi tükörcserepére törve álcázni – ez Bálint Tibor kabalája.”¹⁷

Hogy mi lehet az a „többé-kevésbé változatlan” írói mondanivaló, ami műfajtól függetlenül uralja Bálint Tibor prózáját, azt a korábban már idézett szófiai jegyzettrészlettel sejtettük: az 1971-es *Császár és kalaposinas* című novelláskötetének *Öregek könyve*-sorozatában, az 1973-as *Nekem már fáj az utazás* elbeszéléseiben, de a *Zokogó majom* után az 1978-ban megjelenő *Zarándoklás a panaszfalhoz* című nagyregényében lényegében ugyanaz foglalkoztatja Bálint Tibort: az elesett ember humánumba vetett hitének groteszk-lírai ábrázolása. A határhelyzetben, az élet perifériáin élő szereplőit a költői nyelv emeli fel kisszerűségükből, így Bálint szövegei – K. Jakab szavaival élve – olyanok, mint „kötélhágcsók a világűrbe”.¹⁸ Figuráinak grotesksége nem jellemükből fakad, hanem a próza fölött eluralkodó költői nyelv milyenségéből. Nem meglepő, hogy épp a képzőművészetből meríti hasonlatát K. Jakab, amikor megpróbálja meghatározni Bálint Tibor prózájának, költői nyelvezetének lényeges pontjait

¹⁴ K. Jakab Antal: *Karcolatok lábujjhegyen*. Igaz Szó XV(1967). 3. 439–442. 441.

¹⁵ Gelléri Andor Endre: *Dal a női szívről*. Novellák. Válogatta és az utószót írta Bálint Tibor. (Magyar klasszikusok). Kriterion. Buk. 1977.

¹⁶ K. Jakab Antal: *Kabala és kísérllet*. Igaz Szó XI(1963). 12. 871–874. 871.

¹⁷ Uo. 871–872.

¹⁸ K. Jakab Antal: *Karcolatok lábujjhegyen*... 441.

(s ha az életmű egészét nézzük, akkor maga Bálint is rájátszik erre a hasonlatra a *Zarándoklás a panaszfalhoz* című regénycímmel, illetve a későbbi kritikák is előszeretettel élnek e hasonlattal) – olyan érintkezési pontokat sugall, amelyek a későbbi értelmező szövegek során is visszaköszönnek, mint ahogy az „ezernyi tükörceperő” kapcsolatban is érdemes többet látnunk egyszerű hasonlatnál: szerkesztési módot, elbeszéléstechnikát, írói önarcképet takarnak K. Jakab megállapításai.

*Kenyér és gyertyaláng*¹⁹, majd *Nyargaló ihlet* címmel Bálint Tibornak 1975-ben, illetve 1988-ban²⁰ jelenik meg írói arcképeket, tanulmányokat, irodalomtörténeti esszét tartalmazó kötete. Az Utunk hasábjain heti rendszerességgel megjelenő írói arcképsorozataiból, az *Arcképek a köröm hátánból*, irodalomkritikáiból, jegyzeteiből válogat e két kötet összeállításakor – személyes irodalomtörténet, írói preferenciák, világirodalmi kitekintés e két kötet: Bálint Tibor íróasztalára, könyvespolcára tekintünk rá általuk. A két kötetnél tágabb betekintést nyerünk az írói műhelytitkokba, irodalmi rokonlelkek körébe, ha a kötetekből kimaradt írásokat is végigolvassuk. Bálint alapos olvasója a klasszikus irodalomnak, s a bevallottan ismert és szeretett írók művei olyan kontextust teremtenek, amelyek óhatatlanul befolyásolják a Bálint-szövegek recepcióját. A *Mit olvas az író?* rovatban 1963-ban Gogol írásművészetéről ír Bálint Tibor: az orosz klasszikusok közül Gorkij, Gogol, Csehov, Tolsztoj s Dosztojevszkij írásművészetéről vall gyakrabban, s igen figyelemre méltó, hogy Gogolról ebben a kritikájában lényegében ugyanazt állítja, amit K. Jakab állít Bálintról: „Gogol parabolái, mint egy léggömb tenyérbe visszanyúló szálai, úgy feszülnek föld és ég között.”²¹ Gogol lírája, írja Bálint, mélység és magasság együttes láttatásából ered, a környezet realitását a mozdulat, egy-egy arc lírai oldalvilágítása oldja. E kettő elegyítése, az esetekkel szembeni könyörület sajátos fényű láttatása a két írói világ közös pontja, s nem véletlen, hogy Bálint azt próbálja ellesni Gogol írásművészetéből, ahogyan benéz „az élet hátsó udvarainak kellemetlenségeibe”, ahogyan a „romantikus hajlam lírai realizmusba” hajlik.²²

Páskándi Géza az Utunkban és az Igaz Szóban is megpróbálja felhívni az olvasók és a kritikusok figyelmét Bálint Tibor *költészetére*, s valamiképp folytatja K. Jakab hasonlatát, amikor Bálint Tiborról mint a „gesztusábrázolások költőjéről” beszél²³ – a K. Jakabnál még csak „lírai hozzáállásként” definiált írói védjegy Páskándinál már határozottabb kontúrokat ölt: 1966-ban az *Angyaljárás a lépcsőházban* című kötetet ismertette a műfajiságból bontja ki a líraiság ismérveit: „A novella a próza költészete”, mondja, a „próza légy nagyságú aranyhintója” (meghatározása egyben megmagyarázza a nyolcvanas évek második felében *Légyfogató hintók* cím alatt az Utunkban megjelenő Bálint-írások rovatcímötletét is).

„Bálint... hőseinek mozdulatait fölrajzolja az égre, hiperbolás magasba vonja. [...] emberlátása leginkább a fényképelőhívás mechanizmusához hasonlít. Alakjainak arca a novella

¹⁹ Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár.

²⁰ Kriterion. Bukarest.

²¹ *Mit olvas az író? Bálint Tibor: Lassan öltő mosoly.* Utunk XVIII(1963). 16(755). 6.

²² Uo.

²³ Páskándi Géza: *A légy nagyságú hintó.* Utunk XXI(1966). 38(934). 2. Lényegében ennek a kritikájának az állításait összegzi az Igaz Szó 1969-es lapszámának hátsó borítóján Bálint írói portréja és vallomása mellett. Páskándi Géza: *Bálint Tibor.* Igaz Szó XVII(1969). 5. 802.

végén megszilárdul és memóriánk lépjére ragad. [...] Írásmódjába a líra és az esszé észrevétlen beszüremkedéssel, lábujjhegyen lopakodik be. Egyik mondatról a másikra a próza vegyiszta verssé finomul, majd újra – szinte érzékelhetetlenül – nyugodt, keménybe fogalmazott pontos prózává alakul. Ez a leheletszerű átretegés egyik módból a másikba – prózai stílusának talán legeredetibb sajátja.”²⁴

Páskándi tehát a „nyelvi próza” terminusban – amely a stílus láthatóságát hivatott jelezni a tolsztoji ablaküveg/láthatatlan-stílussal szemben – véli megragadhatónak Bálint Tibor novellisztikájának ismérveit, illetve jelzi ennek a stílusnak a veszélyeit is: az egyensúly megtalálásának fontosságára figyelmeztet, a megélt írói anyagon eluralkodó stílus ugyanis árthat a prózának, a nyelv metaforizáltsága elterelheti a figyelmet az ábrázolni kívánt témáról. Nem túl gyakori, hogy kritikus és író ugyanazt gondolják, nem véletlenül rímel egymásra az Igaz Szóban írói önvallomás és kritikusi reflexió. A gondolatnak „legalább két-három arasznyira” kell lebegnie „a valóság talaja fölött” – írja Bálint Páskándi Igaz Szó-béli sorai alá pársoros hitvallásban – ahhoz, hogy írásra érdemesnek találtsék. Az ég és föld között lebegtetett prózastílus kérdése, mint írói védjegy, látjuk, nemcsak a kritikusokat foglalkoztatja, hanem magát a szerzőt is: az írói kabalaként tételezett lírai nyelvhasználatban véli Bálint megtalálni az esendők ábrázolásához szükséges nyelvet – nem meglepő hát, hogy egy 1976-os interjúban Bálint Tibor már egyenesen műfajföltreírásról beszél: „egy igazi regény épp olyan fegyelmezett megnyilatkozás, mint a szonett. [...] A prózát is költészetnek tartom.”²⁵

Kevés olyan kritika, elemzés születik a hatvanas évek elején, amely Bálint Tibor egész pályájára érvényes megállapításokat tartalmazna – K. Jakab és Páskándi meglátásai ritka kivétlenek számítanak. Bálint nyelvhasználatának metaforikus jellege, annak írói kabalaként tételezése azonban a korai recepció egyik igen fontos és az egész életműre érvényesnek tekinthető megállapítása – úgy gondolom, a hírlapírásban is poétikai lehetőségeket kereső, a különböző műfajok eltérő és széttartó nyelvhasználati lehetőségeit kiaknázó bálinti írásművészetnek e sokat kárhozott metaforikus szál lesz az összetartó eleme.

*

Páskándi és K. Jakab kritikáinak megállapításai a hatvanas évek kritikai beszédmódjában nem aratnak osztatlan sikert, ahogy a bálinti próza líraisága sem. Mindezek ellenére Bálint Tibor ezekben az években válik ismert szerzővé, az irodalmi nyilvánosságban jelen lévő, polémiák keresztüzébe kerülő, mindemellett jelentős olvasótáborral rendelkező, kedvelt szerzővé. 1969-re joggal várja egyre türelmetlenebbül tőle és pályatársaitól a kritika (azaz azoktól, akiket első Forrás-nemzedéknek keresztel el utólag az irodalomtörténet-írás, s akiknek csoportidentitását egyrészt a Forrás-kötetek sorozat, illetve az Utunk folyóirat legitimálja) a nagyregény megszületését. 1968-ban Beke György könyves riportjában, illetve az Utunkban Bodor Pál a regényterméren méri le egy társadalom művészi önismeretét,²⁶ mint ahogy Kántor Lajos is egy nemzet,

²⁴ Uo.

²⁵ Nádor Tamás: *10 kérdés Bálint Tiborhoz*. Magyar Ifjúság XX(1976). 44. 24–25.

²⁶ Bodor Pál: *Egyszeregy és irodalompolitika*. Utunk XXIII(1968). 38(1038). 1–2; Beke György: *Könyvek útja*. Igaz Szó XVI(1968). 2. 235–253. A ’67–’68-ban zajló regény- és kiadványtárhoz többen hozzászóltak, a vita részletes tárgyalásától, illetve a regény és nemzeti identitás összekapcsolásának történeti áttekintésétől terjedelmi okokból most eltekintek.

nemzetiség vagy népcsoport önismeretének zálogát látja a nagyregényben.²⁷ A regénnyel szembeni ilyen elvárások természetesen behatárolják majd a *Zokogó majom* korabeli recepcióját, hiszen a társadalmi-ideológiai elvárások hangsúlyosabbak lesznek az esztétikaiaknál.

Bodor a romániai magyar irodalom válságállapotáért – azaz a nagy ívű regények hiányáért – részben a kritikát, részben a maga igazgatta Irodalmi Könyvkiadót hibáztatja. A szocialista realizmus tervezgatókodása a kiadói politikában is érvényesült – nem csupán az írói alkotásfolyamatban, amelyről az Utunk közölt körinterjút *5 éves írói tervem* címmel.²⁸ 1967-es vállalásukat, mondja Bodor, nem tudták teljesíteni: ez az első általam ismert kiadói szándéknyilatkozat a *Zokogó majom* előkészületeiről. Bálintnak azonban nem sikerül határidőre leadnia regényét, mint ahogy elmarad a tervezett Marosi Barna-, Bajor Andor-, illetve Papp Ferenc-kisregény, Kemény János *Kikötő és záportartó alatt* című munkájának kiadása is. Ugyanerről beszél Nagy Pál is az Igaz Szóban *A könyvkiadás ügyében* című írásában:²⁹ az 1967-es esztendőre beígért 23 regényből, melyből 13-at az Irodalmi Könyvkiadónak kellett volna teljesítenie, mindössze 5 könyvet sikerült kiadni.³⁰ Nem csoda hát, hogy az első regényrészletek megjelenését kitörő örömmel fogadja a kritika: az Utunkban Hornyák József lesz az, aki az elkészült részek alapján már a regény értelmezésének kereteit is kijelöli.³¹ Meghatározza a készülendő regény műfaját („családi freskó”), kiemeli önéletrajzi jellegét („maga is tucatnyi személyt számláló mammutcsalád tagja”, „küzdelmes sors van a háta mögött”), illetve megvédi az addig novellistaként a tömörséget hirdető Bálint terjengőségét (ekkor Bálint saját bevallása szerint túl van az ötszázadik oldalon, joggal félhetnek a regény túlírtága miatt), s nem utolsósorban kijelöli azokat az irodalmi elődöket, akikkel rokonítható a készülő regény: Kassák, Nagy Lajos, Gelléri Andor Endre és Nagy István, illetve megjelöli azt a szövegtörzset és regénytípust is, amelytől Bálint eltávolodik (Thomas Mann és Martin du Gard). S bár Hornyák maga is érzi az írói szándék és ténylegesen megírt irodalmi mű közti szakadékot, kritikájának végén mégis kijelenti: egy felbomló család tagjainak rokonszenves ábrázolása képezi Bálint leendő regényének tárgyát, s igyekszik eltávolítani a korábbi kritikákban megfogalmazott „nyomor romantikájának” vádját a regénytől.

A Bálint-regény sikerének titka tehát szinte borítékolható, még akkor is, ha Bodor Pál egy Bálint Tibornak szóló levelében óvatosabban fogalmaz a regény érdemeit illetően: 1968 karácsonyán, pontosabban december 21-én Bodor arról értesíti levelében Bálint Tibort, a levél megszólítása szerint „Kálmánkát”,³² hogy könyvének kézírata „könyvszerkesztői véleményezéssel, fülszöveggel, előzéklappal, címlappal stb.” elment a sajtóhoz.³³ Rövid leveléből két

²⁷ Kántor Lajos: *A regény éve*. Irodalmi Szemle XIII(1970). 2. 171–173.

²⁸ *5 éves írói tervem*. Utunk XX(1965). 34(877). 6–7. Az interjúban többek közt a következő szerzők vallottak öt éves írói tervükről: Balogh Edgár, Bálint Tibor, Beke György, Dáné Tibor, Endre Károly, Katona Szabó István, Kormos Gyula, Lászlóffy Aladár, Lőrinczi László, Majtényi Erik, Marton Lili, Dumitru Mircea, Nagy Olga, Oláh Tibor, Panek Zoltán, Szépréti Lilla, Szilágyi István, Tóth Mária.

²⁹ Nagy Pál: *A könyvkiadás ügyében I–II*. Igaz Szó XVI(1968). 10. 540–542; 11. 715–718.

³⁰ Ebből egy Veress Zoltán *Szeptemberének* második kiadása, illetve Nagy István, Papp Ferenc, Szabó Gyula és Robotos Imre regénye.

³¹ Hornyák József: *Noé bárkája (A Zokogó majom születéséről)*. Utunk XXIII(1968). 21. (1021). 6.

³² A Kálmánka név eredetére egy későbbi, 1985-ös *Utunk Évkönyv*-beli visszaemlékezés ad magyarázatot. Lásd: Bálint Tibor: *Az írásbeliség kezdetei*. Utunk Évkönyv 1985. 160–166.

³³ Gépirat. Bálint Tibor-hagyatéka (a továbbiakban BTH) a család birtokában van. Az Irodalmi Könyvkiadó fejléces papírjára íródó levél iktatószáma: 3131/968.

megállapítást mindenképp érdemes kiemelni mint olyat, amely a regény későbbi recepciójában is gyakran visszaköszön: „A könyv remek. Olyan jó, hogy nem tudlak dicsérni érte. *Azt persze nem tudom, hogy regény-e.* Ez más kérdés. Azt sem tudom, hogy a második kiadásra *nem fogod-e majd kicsit szorosabbra.* Ez is más kérdés. De remekmű.” (Kiemelés tőlem, D. Zs.) Műfajiság és túlírtásg kérdésköre tehát már a kiadói levélváltásban feltűnik, s ugyancsak erre figyelmezteti már a könyv megjelenése után levelében a magyarországi kritikus, Réz Pál is a szerzőt: „Amit kifogásolnék, ősi kritikusi undoksággal: kicsit túl van írva. Sűrű, igaz – de túl sűrű. Talán az önéletrajzi anyag kötötte meg a kezéd. Többet kellett volna elhagyni belőle, ökonomikusabban gazdálkodni vele. Bármilyen szervesen kapcsolódnak is az egyes mozaikok, túl sok figura és történet mozog a prózában, kiváltképp dokumentumnak. De itt a legszembetűnőbb a publicisztikai hevület, a kiénekelte keserűség – nem emelkedik mindig regénnyé, fictionná.”³⁴

Bálint Tibor Bodornak szóló válaszlevelében tisztázn próbálja a műfajiság kérdését, illetve a regény születéstörténetéhez is újtára indít egy olyan anekdotát, amely pályája során rendre visszaköszön, s amely épp a Hornyák által is megemlített „nyomorromantikát” tematizálja:

„Ezt a Zokogó majmot én a konyhaasztalon írtam, másfél évi robottal, miközben a kéziratot kétnaponta tűzbe akartam hajítani. Nem azért, mert kínlódnom kellett volna valamely részlettel, hanem egyszerű tünetésből a zaklató helyzet ellen, amelyben szerintem már amiatt sem szabad átfogó és elolvasható munkákat létrehozni, mert újraterejtjük vele az alkotás nyomor-romantikáját, holott a csend szerintem jobban megfelel az írásnak, mint a csecsemősírás és a mosatlan edények lehangoló környezete. S nem véletlenül említettem az örületet: én magam is szerveztem egész figyelmével és akaratával rugaszkodtam neki, hogy nagyon rég szunnyadó tervemet, élményeimnek alaprétegeit föltárjam, s látomásosságában a felszín fölé emeljem. [...] Ami a műfajt illeti, én magam se tudom megítélni, hogy hol áll a hagyományos regény, a memoár, az önéletrajzi vallomás és az esszéisztikus próza között, de hát ez valóban engem is keveset foglalkoztat. Végso szerénytelenségemben és szerénységemben talán azt mondhatnám: az volna a legjobb, ha az olvasó és a hivatásos kritika ezt amolyan Kálmánka-regénynek érezné, mégha nem tartottam is be a játékszabályokat.”³⁵

Műfaji ingadozás, túlírtásg és életrajziség kérdése tehát már a regény megjelenése előtt problematizálódik – s lényegében végigkíséri a regény recepciótörténetét. Szilágyi István, akitől az emelkedett hangú reflexió ritkaságszámba megy, néhány nappal a regény megjelenése után az Utunk címloldalán elsőként laudálja Bálint teljesítményét.³⁶ Szilágyi regényíróként és nem kritikusként olvassa a *Zokogó majmot* – másra érzékeny, mások szemléletének premisszái, mint a kritikusnak, kortárs és pályatárs is egyben. Nem a műfajjellemzői, esztétikai kategóriák érdeklik, Bálint írásművészetének egészére, a regényvilágra mint teremtett világra tekint. Éppen ezért tud méltatásában túllépni a Hornyák vagy a Bodor Pál által is említett problémákon: a nagy egész érdekli, annak működése, az írói viszonyulásmód. Az „élet peremén” végighajszolt „életnyaláb”-ról, „regénnyé élt életről” beszél Szilágyi, arról a sodrásról, ahogyan Bálint kegyetlenül, őszintén, kíméletlenül végigtereli alakjait a 20. század évtizedein – akik a regény révén halálukat

³⁴ Kézirat. BTH. A levél datálása: [1969.] szeptember 29.

³⁵ Gépirat. Szabédi Ház, Bodor Pál-hagyaték. A levél kelte: 1968. december 26.

³⁶ Szilágyi István: *Esemény*. Utunk XXIV(1969). 37(1089). 1.

is végigélhetik. A külváros Szilágyi értelmezésében már nem konkrét hely, hanem metafora (a korabeli kritika éles különbséget tesz Nagy István külvárosa és a bálinti külváros között, bár a távolság nem csupán fizikailag mérhető, hanem az emberi szolidaritás tudatos megnyilatkozásában – ebben Bálint hősei alulmaradnak). Így válik Kolozsvár egyik külvárosa az élet peremén élők szimbólumává úgy, hogy mégsem szakad el attól a tértől és helytől, amely közegéül szolgált. Kolozsvár imaginálhatósága, lelki térképének kérdése is ez – a térkép be- és átjárhatósága, körülrajzolása is Bálint regénye, ha továbbgondoljuk Szilágyi értelmezését: „Hatalmas ringó tánc ez a könyv, keserves emberfűzér körtánca – az élet peremén. Egyetlen zajos vonulás a Hóhérok Hídjától a Sánta angyalok utcájától a Kövespad 16-tól e könyv felé – az utolsó regény felé, mely számára e kelléktár lehetséges, adott – vonulnak, vonulnak a Házsongárd környéki kertek almafái felé, és tereli őket az író Bálint Tibor a Házsongárdon is túlra, menekíti őket halálukon is túlra, s e menekülés, e feltámadás, a biztos rév megadatik nekik éppen e könyv oldalain.”³⁷ Sűrítve megtalálhatók itt mindazok a szimbolikus terek, amelyek ennek a városnak és a kolozsváriságnak a mibenlétét meghatározzák.

Szilágyi elsőoldalas ismertetése után minden jelentősebb irodalmi fórum beszámol a regény sikeréről: a romániai irodalmi lapok mellett, amelyek Bálint eddigi pályáját is követték, a magyarországi folyóiratok is felfigyelnek Bálint teljesítményére. Az Új Írásban Sándor András, Ilia Mihály a Tiszatájban, Tóth Béla az Alföldben, Pomogáts Béla a Kritikában, Szokolczay Lajos a Forrásban, Bata Imre a Kortársban hívja fel a magyarországi olvasók figyelmét a *Zokogó majomra*. Ismertetések, interjúk, olvasói vélemények tömkelege próbálja kiegészíteni a mértékadó kritikai olvasatokat, a könyv 1970-es utányomása, majd magyarországi kiadása, az idegen nyelvű kiadások, a regény színházi feldolgozása, filmes adaptációja a nyolcvanas évek elejéig az irodalmi közbeszéd tárgyává teszi Bálint első nagyívű regényét: az első pályáösszegző tanulmányok megjelenése után a kritikusok korrekciós eszközökkel nyúlnak Bálint korábbi köteteihez, megpróbálják egyenes ívű fejlődésként megrajzolni Bálint pályáját. Erre utal pl. Kántor Lajos *A próza nagykorúsága* című cikkének feltételes nyelvezete („az Angyaljárás a lépcsőházban tovább erősíthette volna hitünket Bálint Tibor nem akármilyen íróságában” – kiemelés tőle, D. Zs.).³⁸ A kritikák nagy része nemcsak számvetést végez, hanem a romániai próza nagykorúságának a mibenlétét is megpróbálja kiolvasni a regényből: mi sem igazolja ezt a nagykorúságot jobban, mint az egymással párhuzamosan futó történetek eltérő beszédmódjai, az egyes fejezeteket elválasztó sajtókollázs műfaja, a kolozsvári külváros életrajzi anyaggal hitelesített, sajátos szövegvilágú ábrázolása.

A továbbiakban néhány, a korabeli kritikákban megfogalmazódó szempontot emelek ki mint olyanokat, amelyek hangsúlyosan vissza-visszatérnek a bálinti recepcióban – korántsem a teljesség igényével. Első és talán egyik leghangsúlyosabb eleme a kritikáknak, s amely szintén a romániai magyar próza nagykorúságát hivatott bizonyítani – Szilágyi után Kántor Lajos lesz a következő egyébként, aki méltatja a regényt többször is – az irodalmi előzmények behatárolása, a regény magyar és európai viszonylatba helyezése: céljuk felsorolni azokat a szerzőket vagy/és műveket, amelyekkel a *Zokogó majom* dialogikus viszonyban állhat. Nem véletlen, hogy a magyarországi olvasók számára Fejes Endre *Rozsdatemetőjében* találják meg a hasonlósági alapot,

³⁷ Uo.

³⁸ Kántor Lajos: *A próza nagykorúsága*. Utunk XXIV(1969). 43(1095). 1. 6–7.

s a kritikusok egyfajta „erdélyi Rozsdatemetőt” látnak a regényben.³⁹ De Hunyady Sándor *A vöröslámpás háza*, Karácsony Benő stílusa és megbocsátó embersége, Salamon Ernő és Asztalos István szegénységet átpoetizáló könyvei, Tersánszky Józsi Jenő, Rideg Sándor, Mátyás Iván, illetve Nagy István szövegvilága is támpontként szolgálnak – az irodalmi rokonság kijelölésének legfontosabb kérdése nem más, mint hogy lehet-e, s ha igen, hogyan lehet újat mondani magyar nyelven a külvárosról s a lét peremén élőkről. Ezt a magyar irodalmi kontextust a romániai kritikák a román irodalom szövegtörzsével tágitják: a leggyakrabban előforduló szerzők között ott találjuk Panait Istratie, Nicolae Breban *Animale bolnav* és Eugen Barbu *A gödör* című regényét, utóbbit egyébként épp Bálint Tibor fordítja magyarra.⁴⁰

A közös vonásokat egyrészt a külváros, másrészt a „hősiséget ritkán ismerő kisember”⁴¹ előtérbe állítása szolgáltatja, az írói magatartás- és viszonyulásmód szemléltetésére azonban már tágabb perspektívába helyezik a regényt: az orosz klasszikusok (Gorkij, Tolsztoj, Csehov, Dosztojevskij) hatását vélik felfedezni a bálinti hősteremtésben, Bálint mesélőkedve Balzac alapos ismerőjéről árulkodik. A választott értelemzési keret – a kisszerű hősök és a velük szembeni írói részvétel – értelemszerűen átstrukturálja a válogatás szempontjait is: Gogol helyett Gorkij társadalmi esетettekkel szembeni magatartásmodellje lesz a kritikák fő viszonyítási pontja, s ez a szereplőkkel szembeni irgalom különbözteti meg – mondja Sándor András idézett szövegében – a *Rozsdatemetőt*l.

Melyek azok az írók/művek, amelyek irodalmi rangra emelték a külváros világát, s amelyek így irodalmi legitimitást biztosítottak a külváros lakóinak, s milyen, az esетettekkel szembeni viszonyulásmód tapintható ki a regényben – a korabeli kritika egyik legégetőbb kérdésének feltételekor viszonylag kevesen léptetik elő a külvárost a *Zokogó majom* főszereplőjévé. Pomogáts Béla kritikájában fogalmazódik meg először ez tételesen – a külváros szociografikus, neorealista „lefényképezése” általánosabb törvényszerűségek levonásához is elvezette Bálintot, mondja a szerző, de értelmezésében Pomogáts nem lép túl ezeknek a törvényszerűségeknek a társadalmi vonatkozásain.⁴² Ezt az értelemzést tágitja Bata Imre, amikor a külvároson belül a szereplők szabadság lehetőségeit vizsgálja: a regény elliptikus terét kétfókuszúként tételezi: a zsúfolt kocsmá és Kálmánkéék mindig zsúfolt lakása, „a közösségi tér és az individuális vacok” mint fenomenológiai minőség tételeződik kritikájában, a különböző szereplők körei között azonban nincs átjárás – zártkörű felvonulásukban a pikareszk az egyetlen szabadság lehetőség.⁴³ A szereplők sorsához rendelt műfaji sokszínűség, illetve a regényen végigvonuló keserűes groteszk hangnem „gúnyirattá”, hatalmas „történelmi fintorrá” teszi a regényt, állítja Bata.

A szereplők (vagy ahogy Bálint Tibor inkább szerette nevezni őket: alakok, személyek, arcképek, lelkek) jelképsége, a jelképek értelmezése szintén széles skálán mozog: a konkrét társadalmi kontextustól a tágabban értelmezett létfilozófiai értelmezésekig egyaránt találunk példát: azáltal, hogy Bálint irodalmi rangra emelte Kolozsvár peremvidékét, az „alul levők világát”,

³⁹ Lásd például Sándor András: *Két erdélyi regény (Bálint Tibor: Zokogó majom; Szilágyi István: Üllő, dobszó harang)*. Új Írás X(1970). 7. 122–127.

⁴⁰ A *Világtérmetést* 1973-ban, illetve *A gödör* címűt 1978-ban. A *Zokogó majom* román fordításához Barbu írja az előszót. Ugyancsak külön tanulmányt érdemelne, hogyan értelmezik Bálint regényét Barbu felől a román nyelvű lapok, mit árul el nekik Kolozsvár magyar külvárosa.

⁴¹ Kántor Lajos: *A próza nagykorúsága*. Utunk XXIV(1969). 43(1095). 1. 6–7.

⁴² Pomogáts Béla: *Bálint Tibor: Zokogó majom*. Kritika VIII(1970). 7. 51–53.

⁴³ Bata Imre: *Könyvszemle. Bálint Tibor: Zokogó majom*. Kortárs XV(1971). 1. 152–154.

„törmeléknpét” újra beköltöztette az „emberiséget a lét belvárosába”, mondja egyik kritikus. ⁴⁴ Ugyanennek a hitvallásnak az etikai olvasatát nyújtja Pomogáts Béla is már idézett kritikájában: a „vallani és vállalni” vitát továbbgondolva Bálint egész regényírói hivatásává emeli a *Zokogó majomból* kiolvasott hitvallást. Bálint írói szolgálatának értelme azonos a regény Kálmánkájának törekvéseivel: a népi igazság képviselője ő, aki minden körülmények között az „igazság, a tények igazságához” ragaszkodik. ⁴⁵ Történelemből kivetettségük nem jelent azonban – írja Pomogáts – humánus nélküli életet: Gorkij szenvedése és Dosztojevszkij részvéte köszön vissza a szerzői hozzáállásban, Kálmánka lelki érzékenységében és humánusában, s ez az, ami felemeli regényének hőseit a „történelmi sors magasába”. ⁴⁶

A külváros központi szerepe, a szereplők pikareszkjellegében megbújó groteszk ábrázolásmód nem függetleníthető a regény nyelviségétől, noha ennek a korabeli kritika kevés figyelmet szentel. A kolozsvári külváros bemutatása, annak életrajzi vonzatai a bálinti figurákra, történelemből kivetettségükre, azaz a regény társadalmi vetületére helyezték a hangsúlyt. Hogy milyen nyelven szólal meg Bálint külvárosa, milyen regényének nyelvi felépítettsége, az önéletrajziság/önfiktó mint retorikai aktus hogyan mozdítja el az elbeszélte közeg nyelvi regisztereit, s ezen belül a bálinti próza metaforikus, látomásos jellege hogyan elegyedik a bálinti külváros nyelvvel – ezek a kérdések kevésbé foglalkoztatják a korabeli kritikát. Annál inkább Bálintot, aki az 1977-es *Életek keresztútjai* című szövegében az életanyagnál fontosabbnak tartja a „mondatok forgási sebességét”, s úgy gondolja, regényének „kezdő mondata is döntő lehet az egész kálvária fölmondási tempójának a kialakításában”. ⁴⁷ A külváros nyelvének esztétizálása, a külváros irodalmi imaginációja is foglalkoztatja: a különböző Barbu-szövegek fordítása során születő reflexióiból nemcsak azt tudjuk meg, mit gondol az adott szöveg fordításáról Bálint, hanem hogy miként vélekedik a külvárosról magáról. Panait Istrati, Alexandu Sahia, illetve Mihail Zamfirescu *Maidanul de dragoste (Külvárosi szerelem)*, majd Barbu *A gödör* című regényeiről, azok fordíthatóságáról állapítja meg a következőket Bálint Tibor:

„ez az újfajta nép [...] olyakor valóban másként használta a szavakat [...] arra a kép- és jelképrendszerre gondolok, amely e sajátos osztály sorsából születik: azokra a szavakra, amelyeket a lét súlya présel néha meglepő alakúakra, mint ahogy a sínre fektetett apró pénzdarabok deformálódnak a mozdony kerekei alatt. [...] A román irodalomban *A gödör* a külnegyedek külnegyedének képe. És nem ok nélkül. Mert az író maga fiatal éveiben a külvároson élt és vergődött. Tehát koronatanúként vall erről a világról. S valahogy mégis fesztelenül és meglepő józansággal, európai szemlélettel. Talán épp amiatt, mert megsejtette azt az úrt, amely e világ képén tátong. A román külvárosnak ugyanis nincs József Attilája. Barbu előtt nem volt semmilyen összefoglaló mű. E hiány és e szükségszerűség jegyében fogant a *Groapa*. Panait Istrati világhírű könyve óta nincs olyan könyv, amely az élet legalján vergődő román telkekről annyi sajátosat és annyi újat és annyi izgalmasat mondott volna, mint *A gödör*.” ⁴⁸

⁴⁴ Sándor András: *i. m.* 123.

⁴⁵ Pomogáts: *i. m.* 52.

⁴⁶ Uo. 53.

⁴⁷ Utunk Évkönyv. 1977. 134–138. 136.

⁴⁸ Bálint Tibor: *A város peremén, ahol élünk. A kölcsönös műfordítás gondjairól*. A Hét III(1972). 27. 4–6.

A külváros gondolkodásmódja, nyelvi eszközei saját sorsából fakadnak, mondja lényegében Bálint Tibor, éppen ezért hajlok arra, hogy a *Zokogó majom* világát csak érintőlegesen lehet összehasonlítani Fejes Endre vagy akár Barbu világával: a szereplők kijelölt világának, otthonuknak határai, életformájuk visszahatnak gondolat- és cselekvésmódjukra, s ez meghatározza a regény nyelvi regiszterét is. Éppen ezért Bálint külvárosának is sajátos lelkülete és beszéde van: képrendszer, metaforikussága a szereplők sorsából fakad, a mondatok közti lebegés, a lábujjhegyen belopakodó líraiság, az a bizonyos „kötélhágszó a világűrbe” teszi senki/semmi mással össze nem hasonlíthatóvá – nem csoda, hogy a *Zokogó majmot* románra tolmácsoló Paul Drumaru legnagyobb érdeme – Bálint szerint –, hogy kellő költői érzékenységgel, a mondatritmust is megtartva tudta lefordítani azokat a passzusokat is, amelyek „elütnek a regény alapszövegétől.”⁴⁹

Szorosan összefügg a külváros kérdésével az életrajziség problematikája, amely a regény szerkezeti felépítését is meghatározza: a korai Bálint-szövegek kapcsán már említett festményszerűség a *Zokogó majom* recepciójában is visszatérő elem, csak immár kiegészül egy többszólamú zenemű hasonlatával. Legkézenfekvőbb fogódzó és értelmezési keret a regény egyes fejezeteit elválasztó, a nagy történelmi tablót vázlatosan felvillantó hírkollázs és a párhuzamosan futó kisembersorsok közti viszonyrendszer elemzése. A John Dos Passos *A 42. szélességi fok* című könyvével rokonítható, az egyes fejezeteket elválasztó montázstechnikáról – amely a bálinti „emlékezet vásznára”⁵⁰ felkerülő történelmi eseményeket hivatott jelezni – úgy vélik, célja nem más, mint ábrázolni, „hogyan alakul a történelem ezeknek a kisembereknek a feje fölött”.⁵¹ Ez az értelmezői keret a történelemből kimaradt, történelem alatti antihősökként szemléli Bálint figuráit, s a regény tér-idejét történelem mögött/alatt húzódo, lényegében párhuzamos tér-időként, olyan perifériaként vagy köztes térként tételezi, amelynek nincs ráhatása a nagy történelmi eseményekre, s azok sem hatnak vissza életükre. Ez a megállapítás a *Zokogó majom*-recepció egyik alaptétele, rendre visszaköszön mind a romániai, mind a magyarországi kritikákban.

Nem csoda hát, hogy Bálint későbbi, a *Zokogó majom* születésének körülményeiről, a kolozsvári külvárosról, írói indulásáról valló visszaemlékezéseiben rendre cáfolni igyekszik a kritika korábbi állításait, illetve néhol korábbi önmagát is. 1980-ban, a *Vallomás repedt tükör előtt* című írásának retorikai eszközei lényegében úgy építik tovább a kritikában oly gyakran visszaköszönő képzőművészeti hasonlatot, hogy korrigálják is a regényről kialakuló általános képet:

„Most ennek a krónikának a fogalmazása közben úgy érzem, hogy inkább csak restaurálok egy átfogó festményt, s vékony repedéseket töltök ki, magammal és a Zokogó majom mérlegelőivel és bírálóival vitakozva. Itt van például egy megállapítás, amely gyakran visszatért az én hőseimre vonatkozóan, s amely szerint ezek fölött a kisemberek fölött elzúgott a történelem. Ha regényem értékével függne össze ez a vélemény, hallgatnék róla, így azonban nyugodt lélekkel kijelenthetem, hogy ez nem áll. A történelem nem zúgott el fölöttük, hanem rájuk dőlt.”⁵²

⁴⁹ Uo. 6

⁵⁰ Kántor Lajos: *A próza nagykorúsága*. Utunk XXIV(1969). 43(1095). 1. 6–7.

⁵¹ Uo.

⁵² Bálint Tibor: *Vallomás repedt tükör előtt*. Igaz Szó XXVIII(1980). 8. 157.

Hogy mit is ért Bálint a „rájuk dőlt” történelmen, arra épp a sokat emlegetett sajtómontázsokat érdemes fellapozni, a korabeli világpolitikai események mellett felsorakoztatott apróhírdetésekből, a lokális történelmet, eseményeket rögzítő sajtóanyagból következtethetünk. A kettő párhuzamos láttatása révén sejlik fel, milyen hatással bírnak a nagy történelmi események egy kelet-európai kisváros lakóinak életére – a helyi sajtó híreinek beemelése úgy tágitja alulnézetből láttatott történelmi tablóvá a regény tér-idejét, hogy egyben a történelem mikrotörténeti repedéseit is befedi.

Bálint tehát jó néhány évvel a regény megjelenése után korrigál, átértelmez, reflektál – ön-értelmező gesztusával irányítani, pontosítani szeretné a kritikai olvasatot. Lényegében újraír, s az öndefiníálásnak ez a korrekciós gesztusa összefüggésbe hozható a regény életrajzi jellegével (nem véletlen, hogy fentebb idézett írásában példákat személyes élettörténetéből hoz). A korrekciós gesztus ugyanakkor nem egy esetben önkorrekcióba vált: a korabeli kritika egyértelműen önéletrajzi regényként olvassa a *Zokogó majmot* – lényegében ez már a Bodor- és Réz-levelben is felvetődik, s az irodalmi nyilvánosságban megfogalmazódó bírálatok is ezt az olvasatot erősítik. A regény életrajzi olvasata nem ördögtől való, a keretes szerkezet Kálmánkája mint a szerzői önarckép megfelelője vezetheti például Kovács Jánost arra a következtetésre, hogy „az olvasott történet egyben ennek a regénynek és szerzőjének is a története”.⁵³ S ahogy K. Jakabnál a líraiság lesz a Munkácsy parasztfigurájához hasonlatos írói kabala, úgy a *Zokogó majom* megszületése után egy újabb írói kabalát vélnek a bálinti prózában felfedezni: az életrajziséget. Olvassuk csak a fentebbi kritikát tovább: „Ez az eljárás – mármint a referenciális olvasat felkínálása a regény keretes szerkezte alapján – azokat a régi festőket idézi, akik a vászon egyik sarkába odafestették saját önarcképüket, és még inkább emlékeztet azokra az önéletrajzi regényekre, melyek – mint Karácsony Benő Pjotruskája – arról is szólnak, hogyan született meg maga a mű.”⁵⁴

Az önéletrajzi olvasat behatárolja a regény főhősének, Kálmánkának az értelmezhetőségét is: sematizmusát – szemben a regény többi figurájának plaszticitásával – épp az életrajziségből eredeztetik. Az önarckép, mint Sándor András megállapítja, a festők kiváltsága, az „epikusnak nincs tükre önmaga számára. A prózaíró, ez az »oldott lélek«, mindig megbűnhődik, valahányszor meg akarja mintázni önmagát, hiszen önmagában nem tud feloldódni. Ezért marad éppen a főhős, Kálmán alakja, művésziileg is, befejezetlen.”⁵⁵

Az életrajz mint értelmezési keret egyfajta választ is kínál tehát a regényíró kezének megkötöttségére, s egyben kijelöli a regény olvashatóságát: erre utal lényegében Réz Pál is már említett levelében – s ezt az olvasatot javasolja Bálint is 1968-ban, amikor „amolyan Kálmánka-regényként” olvastatná regényét. A regény recepciója kétségtelenül befolyásolhatta Bálint ön-értelmezését is – 1970-ben egy Huszár Sándor által készített interjúban azonban már finomít álláspontján, s eltávolodik a regény referenciális olvasásának lehetőségétől:

„bennem a valóságos elemek is stilizáltan éltek már az írás folyamán, így tehát se azonosítani, se elválasztani nem tudom a hőst valóságos önmagamtól. [...] Ha én azonos volnék a regényben Kálmánkával, azt hihetnék, hogy kulcsregényt írtam, [...] csak a dilettáns író akarhat valakit vagy valakiket megírni; én egy családragény ürügyén társadalmi keresztmetszetet próbáltam adni s ehhez válogattam össze a magam alapvető típusait.”⁵⁶

⁵³ Kovács János: *Sánta angyalok töretlen világa. Jegyzetek Bálint Tibor Zokogó majom című regényéről*. Igaz Szó XVII(1969). 10. 1016–1021. 1018.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Sándor András: *i. m.* 123.

⁵⁶ Huszár Sándor: *Az író asztalánál. Kérdés vagy felelet*. Utunk XXV(1970). 6(1110). 2.

A kérdés lényegében tehát nem az, hogy életrajzi regényként olvassuk-e a *Zokogó majmot*, hanem hogy miben rejlik ennek az életrajziségnek az igazságértéke. Az életrajziség csak úgy és akkor érdekes, ha általa a múltteremtés és rekonstrukció öndefiníciós gesztusára, az emlékezés mechanizmusaira, illetve a fikcionalizálás mikéntjére kérdezhetünk rá. Kolozsvár külvárosának világa s a szerzői identitás nem önmagában, önéletrajziségében, hanem metaforikus mivoltában izgalmas. A kérdés azonban nemcsak Bálint szépirodalmi munkássága kapcsán tehető fel: a különböző írói arcképek, glosszák, esszék, fordítások együtteséből, rétegzettségéből kell kiindulnunk ahhoz, hogy az egyéni identitást megkonstruáló stratégiákra következtetni lehessen, hogy a Paul Drumaru által „nagy erejű magyar Gorkij” meghatározáshoz közelebb kerülhessünk. Legitimáló erejű ennek kontextusában az irodalmi elődökhöz való odafordulás és a róluk szóló írói reflexiók, illetve ezek összefonódása a biográfiával – az életrajziség átesztétizálásának igen korai példája egy 1962-es Utunk-béli Bálint-portré. *Bálint Tibor miliője* címmel Szilágyi András egy közös külvárosi séta során sorra veszik Bálint Tibor gyerekkori helyszíneit,⁵⁷ azt a „legéjjelibb éjjeli menedékhelyet”, ahonnan a kolozsvári Református Kollégium kiemeli a még gyermek Bálintot. A gorkiji allúzió legitimáló erővel bír Szilágyi számára: Bálint alapos életismerete feltétele íróvá válásának, s a gyermekként megélt külvárosi tapasztalatok eleve predestinálják majd arra, hogy megírja, „a Pata utca múltját és jövőjét [...] azt a páratlanul érdekes folyamatot, amikor és ahogyan lumpenproletárokból valódi munkások, sőt élmunkások lettek.”⁵⁸ 1961-et írunk ekkor, a *Csendes utca* megjelenése előtt két évvel járunk. Hét évnek sem kell eltelnie ahhoz, hogy Bálint, ha a valódi lumpenproletárok metamorfózisát nem is, de Páskándi találó jellemzésével élve, „az emberi lélek belvárosait és szobabelsőit” megrajzolja. Azokat, amelyeknek „nincs földrajzuk, mert zártságukban is határtalanok és elkeríthetetlenek.”⁵⁹ Ezekből a metaforikus telítettséggű belvárosokból kell a regényhez közelítenünk.

Tibor Bálint's Lucky Charm: Following the Reception of "The Wailing Monkey"

Keywords: reception, literary journals, Tibor Bálint's prose, The Wailing Monkey, Hungarian literature

1969 is known to be the year when Hungarian literature in Romania finally comes of age, and the highly anticipated novel is born. We may come to this conclusion based on the reviews and debates centered around three essential novels (widely acclaimed by readers and critics alike): “The Wailing Monkey” (“Zokogó majom”) by Tibor Bálint, “Anvil, Drums, Bell” (“Úlló, dobszó, harang”) by István Szilágyi and “My Mother Promises Sweet Dreams” (“Anyám könnyű álmot ígér”) by András Sütő. Nonetheless, the release of “The Wailing Monkey” was not without precedent. To see that, it is enough to look up issues of two literary journals, “Utunk” and “Igaz Szó”, starting from Bálint’s debut in 1955. Sketches, interviews, glosses, portraits, confessions, essays protrude behind the years of preparation for writing “The Wailing Monkey”. Through their examination, we may determine not only certain tropes of the novel mentioned above, but important trademarks regarding Tibor Bálint’s prose.

⁵⁷ Szilágyi András: *Bálint Tibor miliője*. Utunk XVII(1962). 3(690). 7.

⁵⁸ „Mert bármennyire közelről ismeri is valaki az életet, ha nem éli meg úgy, mint Gogoltól Dosztojevskijig az orosz klasszikusok, nem írhat igazán nagyot.” Nádor: *i. m.* 24.

⁵⁹ Páskándi: *A légy nagyságú hintó*. *i. m.*

Hargittay Emil

Pázmány Péter és Erdély – régebbi és újabb adatok

*Bitskey István
nyolcvanadik születésnapjára*

Pázmány és Erdély kapcsolatának vizsgálatakor nyilvánvaló lesz, hogy Pázmány felfogásában nem válik el élesen Erdély és a Partium, Kolozsvár és Várad. A kérdésfelvetés nem új a Pázmányra vonatkozó szakirodalomban, az újabban előkerült adatok és elemzések fényében azonban érdemes ismét figyelmünket erre a témára irányítanunk. A következőkben három szempontból világítjuk meg a kérdést: az életrajz, az érsek közvetlen kapcsolata az erdélyi fejedelmekkel és Pázmány szubjektív viszonyulása szempontjából.

Pázmány olyan magyar író volt, aki a mai Magyarország területén soha nem lakott. Ha több mint ezer levelének datálási helyeit áttekintjük, akkor látjuk, hogy – a mai Magyarország területét tekintve – huzamosabban (mintegy három hónapig) csak Sopronból keletzte leveleit, ahol részt vett az 1625-ös országgyűlésen. Az ismert tények szerint a Várad közeli Panaszon született 1570. október 4-én. Alsó fokú iskoláit Váradon végezte, majd édesapja, a református felekezeti Pázmány Miklós a Báthory István által alapított kolozsmonostori-kolozsvári jezsuita kollégiumba íratta be, ahol katolikus vallásra tért, majd ugyanott belépett a jezsuita rendbe. Pázmány kolozsvári tanulmányait nemzetközi tanárgárda vezette. Az iskola első rektora Jakub Wujek volt, aki bibliafordításával járult hozzá a lengyel irodalmi nyelv megteremtéséhez. Pázmány kivételesen nagy erudíciójának alapjait a kolozsvári kollégiumban sajátította el, latin grammatikát, humaniórát (ide tartoztak a görög nyelvi tanulmányok) és retorikát tanulván. Pázmány ugyanitt kezdte meg logikai tanulmányait is.¹ Minthogy az erdélyi és lengyelországi jezsuita rendtartomány egy egységet alkotott, előjárói néhány kolozsvári noviciussal együtt Pázmányt Krakóba küldték. A lengyelországi tartózkodás másik színhelye Jaroslaw volt, ahol Pázmány néhány hónapot szintén eltöltött, feltehetően a pestisjárvány elől átköltözve. A jezsuita tanmenet, a *Ratio studiorum* előírása szerint a noviciusévek után Pázmány 1590-ben megkezdte filozófiai tanulmányait a bécsi jezsuita főiskolán, majd ezt befejezván előjárói Rómába küldték a teológiai képzés központjába. Itt, a lateráni bazilikában szentelték pappá 1596-ban, s tanulmányai befejezésekor felmerült az, hogy Erdélybe küldjék misszionáriusként,² de ez nem következett be – Erdélyt és a Partiumot soha nem láthatta viszont. Előjárói Rómából Grazba irányították, ahol tíz esztendeig az egyetem filozófia- és teológiaprofesszora volt, ott tartott latin nyelvű előadásainak kéziratait ma a budapesti

Hargittay Emil (1953) – irodalomtörténész, az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, hargittay.emil@btk.ppke.hu

Elhangzott a Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2020. november 13-i ülésén, a Magyar Tudomány Ünnepeén.

¹ Óry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt 1970. 23–26.

² Óry Miklós: *i. m.* 144.

Egyetemi Könyvtárban őrzik. Grazi professzorságát egy kb. másfél éves felső-magyarországi tartózkodás szakította meg, részben Forgách Ferenc nyitrai püspök mellett, akinek a buzdítására ekkor, 1603-ban jelentette meg első nyomtatott vitairatát, a lutheránus Magyar István művére válaszoló *Feleletet*. Végleg 1607-ben tért vissza Magyarországra, s mindjárt bekerült a vallási és politikai feszültségekkel teljes közéletbe, ahol túróczi prépostként, majd 1616-tól esztergomi érsekként aktív szerepet vállalt, s több mint negyven könyvet adott ki, főleg vallási vitairatokat. Egy évszázaddal később a fiatal Rákóczi Ferenc úgy nyilatkozott, hogy külföldi tanulmányi éveit után szinte elfelejtett magyarul, újra meg kell tanulnia a nyelvet. Pázmánnyal ez nem történt meg, sőt már saját korában Ciceróként emlegették írásművészetét kapcsán.³

Azzal, hogy Pázmány érsek lett 1616-ban, egyházi és politikai szerepe, befolyása is megnőtt. Az ismert történelmi körülmények miatt élete hátralevő két évtizedében közvetlen kapcsolatot keresett az erdélyi fejedelmekkel, és felvállalta az aktív közvetítő szerepet Erdély és a bécsi udvar között. Bethlen Gábor fejedelemsége idején súlyos tapasztalatokat kellett szereznie. A református fejedelem három alkalommal fogott fegyvert a Habsburg hatalom befolyása ellen, s mindjárt az első támadás idején Pázmány – a katolikus klérus számos tagjával – több mint két évre Bécsbe kellett hogy meneküljön. Pázmány magatartására jellemző, hogy mindjárt a nikolsburgi békekötést követően levélben kereste meg a fejedelmet. Minduntalan a béke megtartására intette. Ahogy 1623-ban írta neki: „Mert hogy, az mi szivemen vagyon, felségednek világosan megjelentsem, igen félek attúl hogy ha békeségre nem megyen a dolog, nem csak az ő felsége erős hadai elérkeznek, kik immáris Cseh országban jutottak, de az egész keresztyénség felindul, és az Töröknek ellene áll, kiből csak az jó ki, hogy az Német és Török, Magyar Országban fognak egymással Magyar Országért hadakozni. Mely dolog, mely veszedelmére legyen hazánknak és Nemzetségünknek, akárki megtilheti.” Néhány mondattal korábban ugyanebben a levélben: „Látja az Úr Isten, hogyha lehetne, életemmel is megváltanám enni sok ártatlannak utolsó veszedelmét. Nem is kétlem, hogy az felséged lelki ismereti gyakran nyughatatlankodik ezekért. Nem tudom azt is, ha felségednek hasznos, mindenkor beretva élin hordozni szerencsését. Én elégséges nem vagyok, hogy ily nagy tüzet megolthassak, de ha lehetne, tudja Isten, véremmel is eloltanám.”⁴ Számon kérte rajta, ahogy írja, kétszázezer magyar halálát tizenhárom év alatt,⁵ de hangja mégsem volt ellenséges. Levelezésük azt mutatja, hogy Pázmány bizalmatlan volt Bethlen iránt, ugyanakkor a béke megőrzése érdekében nyugalomra intette a fejedelmet, s mindvégig igyekezett megtartani vele a kapcsolatot, a közvetlen kontaktust. A Bethlen táborában levő felső-magyarországi rendekhez így írt 1626-ban: „Mert úgy tetszik, hogy mint a küszöb és ajtó között levő újj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között, és mind oltalomtul, s mind ellenségtül romlalnunk kell, ha békességben nem maradunk.”⁶ Alábbi, 1627. decemberi nyilatkozatával mintha Bethlen törökorientációját kérdőjelezné meg:

³ Hargittay Emil: *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása*. Bp. 2019. 21.

⁴ Pázmány Péter levele Bethlen Gáborhoz, 1623. november 14., Bécs. Pázmány Péter *Összegyűjtött levelei I.* Kiad. Hanuy Ferenc. Bp. 1910. 362–363. (Rövidítése a továbbiakban: PPÖL I.)

⁵ Pázmány Péter levele Bethlen Gáborhoz, 1626. november 24., Pozsony. PPÖL I. 555. Bethlen 1626-ban éppen tizenhárom éve viselte a fejedelmi címet.

⁶ Pázmány Péter a Bethlen Gábor táborában levő felső-magyarországi rendekhez, 1626. október 22., Pozsony. PPÖL I. 546.

„mely csudálatos nagy alkalmatosság volna abba, hogy Europa megszabadulna a török igától, kiért, tudja Isten, nem szánnám életemet letenni.”⁷ 1629-ben pedig szintén Bethlenhez: „mindazáltal, vannak nyughatatlan elméjű emberek, kik nem kívánják a csendes állapotot, hanem mint a delfin halak, akkor örvendeznek, mikor háborút éreznek. Bizony dolog, hogy most igen könnyű (ha szükség leszen) százezer hadakozó népet is az Imperiumból ide szegény romlott hazánkban vonni: de abból mi jő ki, csak Isten tudja. És igazán mondom, hogy látni nem akarnám utolsó romlását szegény hazámnak, hanem előbb halálomat kívánám.”⁸

A Bethlennel való kapcsolat jellemező dokumentuma, hogy a fejedelem kérésére Pázmány készségesen támogatta unkaöccsének, Bethlen Péternek római látogatását VIII. Orbán pápánál. Egy európai körút végén került erre sor, mely alkalommal Bethlen Péter eljutott Belgiumba, az angol és francia királyi udvarba, Spanyolországba, Velencébe és Bécsbe Ferdinánd királyhoz. Mindez sokkal inkább a fejedelem által előkészített diplomáciai látogatássorozat volt, mint tanulmányi peregrináció.⁹

Rákóczi György fejedelemsége idején Pázmány a személyes kapcsolattartás lehetőségét még jobban kihasználta. Sik Sándor „barátságos viszony”-nak nevezte ezt a kapcsolatot,¹⁰ s a levelezés tanúsága szerint Pázmány az erdélyi politikai és katonai helyzet megtárgyalásán túl többször is kifejezésre juttatta Rákóczi számára azt, hogy az egész ország fennmaradásában mennyire fontos szerepet játszik Erdély. Kétségtelen azonban az, hogy Pázmány nem tolerálta Rákóczi egyértelműen kinyilvánított reformátusságát,¹¹ ezen azonban felül tudott emelkedni. Később, 1636-ban, mikor Bethlen István trónkövetelőként törökkel indult ellene, különös erővel mutatkozott meg Pázmány Rákóczi-pártisága, még Eszterházy Miklós nádorral szemben is. Pázmány szoroson követte az eseményeket, 1636. március 15-én a mindenáron való ellenállásra bízta Rákóczi követeit.¹² 1636 októberében írta Rákóczinak: „Nem kell Uram a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját, mint Erdélyt, pogányoknak hagyni.”¹³ Leveleit részben titkosírással írta a fejedelemnek. 1636 októberében, Rákóczi katonai sikerének idején ujjongva írta Pálffy István érsekújvári főkapitánynak: „Bizony dolog, nem említem az keresztyénségben, hogy ily kevés számú Magyarság, nem levén német had vélek, ilyen nagy szerencsésen járt volna. Hálákat

⁷ Pázmány Péter levele Bethlen Gáborhoz, 1627. december 28., Nagyszombat. PPÖL I. 671.

⁸ Pázmány Péter levele Bethlen Gáborhoz, 1629. szeptember 14., Pozsony. Pázmány Péter *Összegyűjtött levelei II.* Kiad. Hanuy Ferenc. Bp. 1911. 68. (Rövidítése a továbbiakban: PPÖL II.)

⁹ R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában.* = Uő: *Europica Varietas – Hungarica varietas.* Bp. 1994. 57; Heltai János: *Bethlen Péter és Pázmány.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–1983.* Szerk. Kovács Ilona, Bp. 1984. 411–422; Hámosi Nagy Zsuzsanna: *Bethlen Péter és kíséretének látogatása az európai udvarokban 1628-ban.* = *Történelmi kalandozások térben és időben.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. 2020. 15–25.

¹⁰ Sik Sándor: *Pázmány, az ember és az író.* Bp. 1939. 207.

¹¹ Pázmány, még 1630 decemberi fejedelemsé választása előtt Giovanni Pallotto volt bécsi nunciushoz 1630. október 7-én írt levelében a fejedelmet a katolikusok legelszántabb ellenségének nevezte („intensissimum Catholicorum inimicum”). Martí Tibor: *Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: három kiadatlan Pázmány-levél.* = *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* Szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita. Vác 2013. 317. Pázmány tartott Rákóczitól, ez a fejedelemsé választása előtti levelezésében több helyen tetten érhető, nemcsak a nemrég előkerült levélben. A fennmaradt levelezés tanúsága szerint mind Bethlent, mind Rákóczit csak azok fejedelemsé választása után kereste meg. Pázmány így használta ki a lehetséges kommunikációs teret, aminek segítségével véleménye egyértelművé vált.

¹² *Magyarország történeti kronológiája II., 1526–1848.* Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. 462.

¹³ Pázmány Péter levele I. Rákóczi Györgynek, 1636. október 5., Nagyszombat. PPÖL II. 709.

kell adnunk Istennek, hogy azt az felfualkodott kevély Pogánságot így megszegyenítette.”¹⁴ Azt is számos alkalommal megfogalmazta, hogy Erdély és a teljes ország érdekei azt követelik, hogy a béke fennmaradjon, ahogy Pázmány nem mondott le legfőbb céljáról, a török kiűzésének tervéről, de ennek idejét még nem látta elérkezettnek. 1636 karácsonyán Rákóczi fejedelemnek elküldte prédikációs kötetét, írván: „Azt hiszem, hogy kegyelmed Pápista praedicationot talám nem is hallott. Ottun csak olvasni ne restelje kegyelmed.”¹⁵

A levelezésen túl a közvetlen kapcsolattartást a követjárás biztosította. Ebben a vonatkozásban kiemelten fontos Kemény János követjárása, akit mindkét fejedelem több alkalommal is Bécsbe küldött, s ezen alkalmakkor többször találkozott Pázmánnyal is, s *Önéletírásában* megörökítette az érsekkel kapcsolatos emlékeit, sőt helyenként mondatait is. A leghíresebb kijelentés, aminek hitelességéről több mint évszázados vita folyt,¹⁶ a Kemény által leírt vélekedés Pázmány részéről, az erős Erdély fennmaradásának megindoklása 1628-ból: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kisztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten a kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok [...], tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császár urunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen.”¹⁷ Az idézet tartalmi, sőt formai hitelessége sem vonható kétségbe. Figyelemre méltó a „gallér alá pökik” kifejezés, melyben a gallérnak nevezett keskeny kiterjedésű királyi Magyarországra történik utalás R. Várkonyi Ágnes szerint.¹⁸ Hozzáteszem, hogy a *Kalauz* 1637-es kiadásában összesen tizenegy alkalommal fordul elő a „pök” kifejezés.¹⁹ Korábban részletesen foglalkoztam Kemény Pázmányt illető kijelentéseinek hitelességével,²⁰ ezért most csak röviden utalok a kutatás részleteire. Ha az *Önéletírás* szövegét tekintjük, látható, hogy Kemény Pázmányt hét alkalommal említi meg, s ezek az említések mind alátámaszthatók az *Önéletírástól* független fennmaradt dokumentumokkal, Pázmány levelezésével, tartalmuk pedig teljesen koherens Pázmány személyét illetően. Az utalásokból kiderül, hogy tízesztendei kapcsolatuk során legalább öt alkalommal fordult meg az érseknél 1627-től kezdve az erdélyi fejedelmek követeként. Pázmány levelezésében reflektál Kemény követjárásaira, így hitelesíthetők az *Önéletírás* vonatkozó dátumai, az elmondott események, sőt helyenként az idézett mondatok is. Kemény egy helyen összefoglaló

¹⁴ Pázmány Péter levele Pálffy Istvánhoz, 1636. október 20., Pozsony. PPÖL II. 718.

¹⁵ Pázmány Péter levele I. Rákóczi Györgynek, 1636. december 26., Pozsony. Az utolsó mondat értelme: „nem is hallott otthon, csak olvasni ne restelje kegyelmed”. PPÖL II. 744.

¹⁶ A legutóbbi részletes elemzés: Tóth Gábor: *Kemény János történeti szavahihetősége*. Aetas, XXI(2006). 2–3. szám. 219–231. Ebben olvashatjuk: „Nem szabad megfélekedezni a híressé vált, Pázmány Péter szájába adott gondolatsorról sem, mely – véleményem szerint – a Bocskai István által Erdély számára kijelölt egyetlen lehetséges politikai utat jelölte meg követendő példaként.” 225.

¹⁷ Kemény János: *Önéletírása és válogatott levelei*. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1959. 150.

¹⁸ R. Várkonyi Ágnes: *i. m.* 52.

¹⁹ Pázmány Péter: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*. Kiad. Kiss Ignác, Bp. 1897 (Pázmány Péter: *Összes munkái*, III) 21, 82, 94, 154, 229, 421; Pázmány Péter: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*. Kiad. Kiss Ignác, Bp. 1898 (Pázmány Péter: *Összes munkái*, IV). 22, 39, 294, 633, 635. A „köp” alakváltozat az összkiadásban mindössze egyszer fordul elő (III, 420), de ez sajtóhiba, mert az eredeti 1637-es eredeti kiadásban ezen a szöveghelyen is „pök” áll: Pázmány Péter: *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*. A hasonmást kiad. Köszegehy Péter, kísérő tanulmány Hargittay Emil, Bp. 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 32). 302.

²⁰ Hargittay Emil: *Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János Önéletírásában*. = Uő: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*. Bp. 2009 (Historia Litteraria 25). 87–93.

jellemzést ad az érsek Erdéllyel kapcsolatos magatartásáról. Ahogy írja: „Szegény Pázmány Péter cardinál az fejedelemnek [ti. Rákóczi Györgynek] nagy jóakarója vala [...] maga személyében az vízpartról mint abban veszedelmező embert valóban tanácsolja vala az fejedelemnek, ne cedáljon, oltalmazza fejedelmi méltóságát és az országnak szabadságát; az jó tanács jó vala, de melléje segítséget, erőt nem adnak vala.”²¹ Pázmánynak imént jellemzett magatartása más források szerint pontosan egybevág Kemény véleményével. Minthogy Pázmány és Kemény rokonságban álltak, ez a tény is indokolhatja az egymás előtti őszinteséget.

A „vízben veszedelmező ember”, azaz I. Rákóczi György fejedelem 1636 elején Klobusiczky Andrászt küldte követségbe Pázmányhoz és Ferdinándhoz. Klobusiczky későbbi memóriáléjában Kemény módszeréhez hasonlóan az érsekkel való találkozás leírásakor magát Pázmányt idézi: „Az Istenért kérem a fejedelmet, vigyázzon magára, ott bent valami árultatás ne legyen; mert ha úgy leszen, sokkal kell inkább attól tartani, hogy nem mint budaitól [ti. a budai basától]. Pénzét ne kímélje, mert fejedelemnek mindenkor lehet pénze. Ugy gondolkodjék felőle, hogy ha Bethlen István szándékát viszi végbe, itt sem maradhat miatta, mivel sokkal tovább fog terjedni a dolog, hogy nem mint Bethlen István kívánná; mert lator a török. Az utakat in necessitate et ante tempus bevágassa [...] Pacsirta módjára cselekedjék Nagyságod; ne bátyjára, ne sógorára (mert azokban sokszor megcsalatozik ember) hanem magára bízza a dolgot. Maga industriuskodjék Nagyságod, mert úgy veszi hasznát. Szerettesse magát alattvalóival. Mindeneket magna cum prudentia et dexteritate cselekedjék kegyelmed. – Mire tendált kegyelmes uram pacsirtáról való példa, tudom érte Nagyságod.”²² Az aesopusi mese szerint a pacsirta csak addig van biztonságban az aratás előtti búzában, míg a gazda mástól kér segítséget, úgysem segítenek neki. Ahogy Heltai Gáspár a 100. fabulát záró értelmezésében magyarázza: „arra tanít e fabula, hogy ki-ki mind ő maga lászson dolgához és másra ne bízza, mert ottan megcsalatozik.”²³ A példa később előbukkan Pázmány gyámfiának, Zrínyinek *Áfiumában* is, itt már az egész magyarságra vonatkoztatva.²⁴ Klobusiczky 1636 elején járt Pázmánynál. Az érseknek tulajdonított mondatok némelyike szinte szó szerint megtalálható Pázmány ekkori levelezésében. Az utak bevágásáról idézett résznek például megfelel a Rákóczi számára 1636. március 10-én Pozsonyból írt Pázmány-tanács: „A Tatárok útjait idején be kell vágatni, és sánczokkal kell erősíteni.” Majd hozzáteszi: „A több dolgokról [talán épp a pacsirta-hasonlatról?] kegyelmedet Chernel uram és Klobusiczki tudósítja. Kérem az Istent, hogy kegyelmedet igazgassa és oltalmazza.”²⁵

Nyilvánvaló, hogy Pázmány Erdély-politikája teljesen koherens, és levelezése a fejedelmekkel összhangban van minden politikai nyilatkozatával és törekvésével. Úgy látszik, hogy politikai álláspontjával felülemelkedett egyértelmű felekezeti álláspontján. Vitairatok sorával, azok újraírt kiadásaiival, a *Kalauz* három megjelentetésével igyekezett meggyőzni lutheránus és kálvinista vitapartnereit, mindig azonnal válaszolva, s ezekben a vitákban mindig Pázmányé volt az utolsó szó. Éppen Erdélyhez való viszonyulása mutatja azonban, hogy a teljes nemzet érdekeit

²¹ Kemény János: *i. m.* 214.

²² Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. III. 1872. 389–390.

²³ *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Kiad. Nemeskürty István. Bp. 1980. 238.

²⁴ Zrínyi Miklós: *Prózai munkái*. Kiad. Kulcsár Péter. Bp. 2004. 203.

²⁵ PPÖL II. 634.

fontosabbnak tartotta a vallási megosztottság elleni munkánál.²⁶ Sőt egy 1620-ban megjelent művében arról ír, hogy felhagyna a hitvitákkal, ha a másik oldal képviselői nem izgatnák, nem lázítanák uraikat. A hitviták oka végső soron politikai ok, ahogy Pázmány fogalmaz: „Azért csak egyéb praktikákkal az calvinista predikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairúl-való írásokkal nem gondolnánk.”²⁷ A törekeny béke status quo-ját igyekezett megtartani, végső politikai célja a török hódoltságtól megszabadított ország volt, mutatja ezt az 1632-es római követségre való felkészülése, mely szerint a török kérdéssel, segélykéréssel, egy törökellenes népszövetség életre hívásával kiegészítette volna a II. Ferdinántól kapott instrukciót VIII. Orbán pápánál.²⁸ Azt is látta, hogy nemzetközi koalíció nélkül ez reménytelen vállalkozás. Bár ez az elgondolás 1632-ben még illuzórikusnak látszott, egy népszövetség létrehozására való elgondolását a történelem igazolta, mutatják ezt a század végének katonai eseményei, a török kiűzésére indított nemzetközi háború.

Pázmány szülőhelyével és Erdéllyel kapcsolatos álláspontjának hitelét a háttérben álló szubjektív, személyes motivációk is érthetővé teszik. A kényszerűen maga mögött hagyott múlt emlékeit földrajzilag távolról is igyekezett megszerezni. Erdélyben őrzött családi iratainak egy részét 1617-ben Kemény Boldizsártól (bizonyára Kemény János édesapjáról van szó) megkapta, az iratokat Péchy Simon kancellár vitte el neki.²⁹

Erdélyben másfél évszázadig betöltetlen maradt a püspökség. Pázmány esztergomi érsekként is gondolt Erdélyre, ahogy Gordán Edina fogalmaz: „Annak ellenére, hogy joghatósága nem terjedt ki Erdély területére, nem tévesztette szem elől az erdélyi katolicizmus egyik mentsvárát, a csíksomlyói ferences kolostort. Felismerte, hogy a csíksomlyói kolostor központi szerepet tölthet be az erdélyi katolicizmus számára.”³⁰ Pázmány az 1620-as években a Szentszéknél és a bécsi nunciussnál is eljárta a kolostor fejlesztése ügyében. 1625-ben pedig a *Kalauz* második kiadásából küldött egy ajándék példányt Csíksomlyóra.³¹

Pázmány nem feledte erdélyi rokonát, Kemény Jánost, s halála előtt néhány hónappal megjelent prédikációs kötetét neki is elküldte, saját kezű dedikációval. Ez a példány a

²⁶ R. Várkonyi Ágnes: *i. m.* 46–47. Ez már az 1608-as őszi országgyűlés vallásszabadságról szóló törvényének előkészítésben vitt szerepén is kimutatható: Benda Kálmán: *Pázmány Péter politikai pályakezdése*. MTA I. Osztály Közleményei XXXI(1979). 273–280. – Bitskey István: *Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság*. = *Uő: Hitvédelem, retorika és reprezentáció Pázmány Péter életművében*. Bp. 2015. 15–23. Összegezve: Pázmány „a század első nagyobb harmadában kiegyensúlyozó szerepet vállalt a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség politikai kapcsolattartásában.” Szabó Péter: *Pázmány Péter és Erdély*. = *Allam – egyház és az egyetemalapító Pázmány*. Szerk. Király Miklós–Rác Lajos. Bp. 2010. 146.

²⁷ Az 1620-ban megjelent *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* című írásában. Pázmány Péter: *Rövid felelet két calvinista könyvecskére, melyeknek egyiké okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik*. Kiad. Székely István. Bp. 1900 (Pázmány Péter: *Összes munkái V*). 273. Ugyanez a *Kalauzban*: Pázmány Péter: *i. m.* (1637/2000). 1059.

²⁸ Pázmány Péter levele II. Ferdinándnak, 1632. február 10. Pozsony, PPÖL II. 245–246. Az 1632. évi római követség legújabb feldolgozása: „*Negozio del S.r Card. Pasman*”: *Péter Pázmány's Imperial Embassage to Rome in 1632* (With Unpublished Vatican Documents). Kiad. Rotraud Becker–Tusor Péter, Bp.–Róma 2019 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, tom. 7).

²⁹ Tusor Péter: *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterrel: Családjá, katolizálása, misszionálása* (A Pázmány–Tholdy archívum irataival). Bp.–Róma 2017 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, tom. 6). 253.

³⁰ Gordán Edina: *Egy elveszítettnek vélt nyomtatvány: Pázmány Péter könyvadománya a csíksomlyói kolostornak*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Főszerk. Kelemen Imola. Csíkszereda 2012. 195.

³¹ Gordán Edina: *i. m.* 195–200.

székelyszenttamási plébánia könyvei között maradt fenn, s erről a példányról nemrég alapos, részletező tanulmányt írt Bernád Rita-Magdolna és Muckenhaupt Erzsébet. Maga a dedikált példány ténye utal arra, hogy Pázmány élete végéig figyelt a későbbi fejedelem Keményre, s tartotta vele a kapcsolatot.³²

A váradi születésű, majd Kolozsvárott tanuló Pázmány életútját figyelemmel kísérve sajátos jelenségnek lehetünk tanúi. Fiatalkorától haláláig számos tanújelét adta ifjúkora színhelye iránti vonzódásának. Műveiben többször előkerülnek régi ifjúkori emlékei. Talán épp a kolozsvári években tett kirándulások emlékét őrizhetik az erdélyi városokra tett utalások, élményszerű említések műveiben: Kolozsvár, Dés, Torda, Enyed, Déva.³³ Egykori iskolatársáról, Tordai Jánosról Pázmány azt állította 1610-ben, hogy 29 éve ismeri, lehet, hogy még Váradról, hiszen ekkor Pázmány még csak 11 esztendő volt. Tordai öelötte két évvel lépett be a jezsuita rendbe. Talán ez is indokolta Tordai iránti figyelmét, az 1610-es *Posonban lött prédikáció* megírását, melyben Tordai vallási „eltévelyedéseit” keményen bírálta.³⁴ Pázmány leghíresebb vitázó ellenfele Alvinczi Péter volt. Bod Péter a *Magyar Athenasban* a közel egyidős Pázmány és Alvinczi váradi iskolatársi kapcsolatára vezeti vissza a későbbi ellentéteket, utalva a református vallást elhagyó Pázmányra.³⁵ Zilahi János 1672-ben írja, hogy Alvinczi „Maga úgy gondolom, hogy ifu állapotokban, edgyüt tanulnak a Colosvári Collegiumban, s edgyüt bujdosanak volt ki-is, a veszedelmes idő következtén.”³⁶ Nem tudjuk, hogy esetleg közös ismerősük lehetett-e az *Öt szép levélben* és az *Öt levélben* emlegetett „Váradi Gál Pap”: „Neis félyen senki, hogy most az hit-szegésért oly poenitentiát adgyanak, mint az Váradi Gál Pap adott volt régenten, tudni illik: hogy esztendeig az felső és alsó száját, mikor törlést kívánnak, árva csallyánnal töröllye”, írja Pázmány.³⁷

Pázmány maga mindig szeretettel emlegette „szerelmes hazáját”. Az 1626-ban kiadott *A szentírásról és az anyszentegyházról* írt művét Bihar vármegyének ajánlotta, ezekkel a szavakkal: „Negyven egész esztendeje leszen, mikor az Ur Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapatra választja. Soha az-ólta, *Édes nevelő Hazám*, feledékenségben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásidat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem, és benned-lakozó atyámfiainak csekély értékem-szerént kedveskedgyem.”³⁸ 1630-ban *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vita-iratának előszavában olvashatjuk, egyes szám 3. személyben írva magáról, hogy „Váradot három

³² Bernád Rita-Magdolna–Muckenhaupt Erzsébet: *Pázmány Péter dedikált prédikációs könyve a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában* 1–2. Lustra VI(2019) 13–17, VII(2020) 36–39.

³³ Óry Miklós: *i. m.* 33.

³⁴ Pázmány Péter: *Posonban lött prédikáció (1610), Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció (1636)*. Kiad. Bajáki Rita–M. Horváth Mária (Pázmány Péter Művei 11). 87–88.

³⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas*. S. a. r., jegyz., utószó Torda István, Bp. 1982 (Magyar Hirmondó). 252–253. Kettejük váradi (vagy 1609 előtti) kapcsolatáról azonban pontos adatok jelenleg nem állnak rendelkezésünkre. Heltai János: *Alvinczi Péter pályája*. = Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. Bp. 1989. 232.

³⁶ Garadnai Erika: *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)*. Bp. 2018. 220.

³⁷ Pázmány Péter: *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*. Kiad. Horváth Csaba Péter. Bp. 2019 (Pázmány Péter Művei 10). 46, 189.

³⁸ Pázmány Péter: *A Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*. Kiad. Demkó György. Bp., 1900 (Pázmány Péter: *Összes munkái* V). 349.

dologért szereti és szánja: Először, mert szólatlan kisedségének tejét öbenne szopta, felserdült gyermekségét kebelében töltötte; és sok vér-szerént való atyafiságának záloga most is benne vagyon. Másodsor: mert azt a várost Szent László király ezer és nyolcvan esztendő tájban, azaz ötszázötven esztendővel ennek előtte isteni jelenésből építette; és ugyanakkor tudósította Isten Szent Lászlót, hogy arra a városra kiváltképpen való gondviselése terjed [...]. Minden világi állapot felett azért szereti Váradot, hogy kedves az Isten Anyja előtt. Harmadsor: Mert ha mostani állapotját tekinti annak a Szűz Mária városának, sírásra méltónak látja ...³⁹ Halála előtt mintegy fél évvel (1636. október 5-én) pedig Rákóczinak Erdélyt mint „a kereszténységnek ilyen szép bástyáját” említi, két és fél évvel korábban pedig így nyilatkozott: „Erdélyt szinte úgy félttem, mint Győrt”.⁴⁰ Az érsek halálának híret Lippay György püspöktől megtudván Rákóczi így válaszolt Pázmányról szólva: „Mi igazsággal írjuk Kegyelmednek, úgy meg valánk nyugodva ökegyelme jóakaratajában, s hazájának, nemzetének szeretetében, Ő Felsege kegyelmes parancsolatjának effectuálásában, hogy ha mások is azt viselték volna szemek előtt, talán a szegény hazának s nekünk is nem nyittatik vala ilyen tágas kapu jövődő romlására.”⁴¹ Végül egy talányos adat: Báthory István Kolozsvárott alapított egyetemet 1581-ben, az alapítólevelet május 12-én írta alá. Pázmány a nagyszombati egyetem alapítólevelét ugyancsak május 12-ére dátumozta 1635-ben.⁴² Talán ez az egybeesés sem véletlen.

A fentiekben összefoglaltuk Pázmány és Erdély kapcsolatának legfontosabb tényeit. Pázmánynak az erdélyi fejedelemséggel kapcsolatos nyilatkozatai teljes tartalmi koherenciát és következetességet mutatnak a fejedelmekkel való levelezés alapján. A közismerten Habsburg-hű érsek teljes politikai gyakorlatával összeillesztve a fentiekben elmondottakat, személyes elgondolása a magyarországi és erdélyi helyzetről, az egységes nemzet fennmaradásáról nincsen ellentmondásban, még kevésbé sejthető valamilyen disszimulációs törekvés.⁴³ Ahogyan azt Bitskey István megfogalmazta: „Pázmány teljes őszinteséggel, eltökélt aktivitással, magyarság iránti felelősségérzettel járta választott útját, s ez korántsem kevés. [...] Pázmány sok tekintetben kortársai fölé magasodott, de talán leginkább azzal, hogy a szűkebb felekezeti érdekeket tágabb összefüggésrendszerbe tudta ágyazni, s az egyházi és nemzeti szempontok egymást kiegészítve, egymással harmóniába rendeződve jelentek meg eszmevilágában.”⁴⁴

³⁹ [Pázmány Péter:] *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyogyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es őltalmazza a Szent Irásrúl és ecclesiárúl irt könyvét az esztergomi erseknek.* Pozsony 1630. B2r–v.; Öry Miklós: *i. m.* 12.

⁴⁰ R. Várkonyi Ágnes: *i. m.* 46.

⁴¹ R. Várkonyi Ágnes: *i. m.* 61. Ugyanilyen értelmű nyilatkozat II. Rákóczi György részéről 1653-ból való egy újabbban föllelt adat szerint: Szabó Péter: *i. m.* 145.

⁴² Kardos József–Kelemen Elemér–Szögi László: *A magyar felsőoktatás évszázadai.* Bp. 2000. 20.

⁴³ A disszimuláció kérdésére Guitman Barnabás utalt: Guitman Barnabás: *Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiságát? = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére.* Szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita. Vác 2013. 177–182. A disszimuláció a kora újkori politikai irodalom egyik jellegzetes alapfogalma volt a színlelés és a politikai szerepjátszás kifejezésére. Pázmány korának államelméleti irodalmát ismerve biztatta I. Rákóczi Györgyöt a disszimulációra, ez azonban nem jelentette azt, hogy ő maga is csupán színleg nyilatkozott Erdély-pártiságáról. Erdély szerepének a politikai egyensúly szempontjából való felismerése és gyakran bizalmas megfogalmazása nem azonosítható Erdély önálló államiságának hangoztatásával.

⁴⁴ Bitskey István: *Pázmány Péter.* Bp. 1986 (Magyar História). 215–216. Hasonlóképpen látta Öry Miklós is: „Pázmány egész életében elsősorban pap volt. Az maradt politikai és diplomáciai tevékenysége közben is. Tanúsítják ezt az erdélyi fejedelemhez, II. Rákóczi Györgyhez intézett levelei. Sohasem lett belőle a diplomáciai mesterkedésben felolvadó Richelieu.” Öry Miklós: *i. m.* 125.

Péter Pázmány and Transylvania – Old and New Data

Keywords: Péter Pázmány, Transylvania, principles of Transylvania, Habsburgs

This topic is not a new one in the Pázmány scholarship, but in the light of recent sources and analyses, it is worth turning our attention to the subject. The study sheds light on the issue from three perspectives: the biography, the archbishop's direct contact with the Princes of Transylvania, and Pázmány's subjective attitude. His correspondence with princes and additional sources clearly show that Pázmány's position demonstrates full consistency in content. The opinion of the Archbishop loyal to the Habsburgs has been strengthened over the years, and his personal position on the situation in Hungary and Transylvania is not contradictory, and even less shows signs of concealment.

Hernády Judit

Szövegalkotás és elbeszéléstechnika a *Metamorphosis Transylvaniae*-ben

A 18. századi magyar nyelvű próza egyik megkerülhetetlen alkotása ugyan kétségkívül a *Metamorphosis Transylvaniae*, mégis viszonylag csekély irodalomtörténeti érdeklődés övezi Apor Péter munkáját. Ennek hátterében alighanem a szöveg erőteljesen leíró jellege áll, ami miatt sokkal inkább művelődéstörténeti forrásként szokás rátekinteni, semmint irodalmi szempontú elemzés tárgyává tehető alkotásként. Pedig a mű kapcsán igen lényeges kérdések várnak még megválaszolásra, ezek közül a legfontosabb bizonyára Cserei Mihály szövegalkotói közreműködésének a problémája. Cserei ugyanis – feltehetően Apor Péter kérésére – a munka korai változatát megjegyzetelte, a szerző pedig némi válogatás és utólagos alakítás után a jegyzetek nagy részét be is építette művébe.¹

A *Metamorphosis Transylvaniae* Kazinczy Gábor első szövegkiadásáig csak kéziratos formában volt hozzáférhető.² Ezt követően azonban viszonylag sok kiadást ért meg. Ennek ellenére az elemző máig kénytelen Kazinczy 19. századi edíciójához nyúlni, ha a mű szövegalkotásának fent említett aspektusát kívánja megvizsgálni. A családi levéltárban fennmaradt Cserei-féle pótlékokat Kazinczy még függelékként közölte, az irat azután a későbbi kiadásokból fokozatosan eltűnt.

A 20. század elején, Wildner Ödön gondozásában megjelenő változatban³ ugyan még szerepelnek Cserei kiegészítései, a szövegkölcsonzések főszövegbeli jelölésének megvalósítási módja azonban komoly kételyeket ébreszt az eljárás helyességét illetően: Wildner ugyanis – megzavarva a mű szerves egységének benyomását – kapcsos zárójelekkel jelöli a szövegátvételek helyeit. A szövegegybevetések még a szó szerinti egyezéseket tekintve is pontatlanok (több átvétel is jelöletlenül maradt), a Cserei megjegyzéseivel kevésbé nyilvánvaló kapcsolatban álló szakaszok jelzésére pedig e módszer nem is alkalmas. Ráadásul Wildner a külön közölt pótlékokból a főszövegben szereplő részeket el is hagyta (a megcsonkítás következtében e függelék mindössze néhány oldalt tesz ki!).

A modern kiadásokból⁴ már teljesen eltűntek Cserei jegyzetei, ami érthető, ha a szélesebb közönségnek szóló kiadványok igényeit tekintjük. Ezeken felül azonban szükség volna egy olyan

Hernády Judit (1989) – irodalomtörténész, a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, Budapest, hernady.judit@gmail.com

¹ Az akadémiai kézikönyv „mindenestül” kifejezése túlzó: Apor önálló szerzői koncepciójáról árulkodnak az át nem vett részletek is. Vö. *A magyar irodalom története*. II. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 436.

² *Altörjai b. Apor Péter munkái*. Szerk. Kazinczy Gábor. Pest 1863. (Magyar történelmi emlékek. Írók 11.) A dolgozatban található idézetek ebből a kiadásból származnak (mai helyesírás szerint átírva).

³ *Metamorphosis Transylvaniae* (Erdély változása). Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Szöv. gond. és jegyz. Wildner Ödön. Bp. 1927.

⁴ *Metamorphosis Transylvanie, azaz Erdélynek változása. 1736, Apor Péter*. Szerk., utószó és jegyz. Tóth Gyula. Bp. 1972; Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszó és jegyz. Kóczányi László, szöveggond. Lőrinczy Réka. Buk. 1978; *Magyar emlékirók: 16–18. század*. Vál., szöveggond. és jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 585–594.

modern szövegkiadásra is, mely függetlenül újra hozzáférhetővé tenné Cserei iratát, hogy a két szöveg egybevethető legyen. További problémát jelent, hogy Kóczyány László kiadásában a kiegészítő pótlékok szerzőjekét tévesen Apor Péter van feltüntetve,⁵ noha az irat tartalma egyértelműen Cserei szerzőségére mutat. A *Metamorphosis Transylvaniae* szövegformálásának és elbeszélésmódjának vizsgálatát ezért a műbe épített átvételek tüzetesebb szemügyre vételével érdemes kezdeni.

Cserei Mihály jegyzetei

A recepcióban észlelhető zavarhoz nyilvánvalóan hozzájárult a műbe átemelt pótlékok viszonylag nagy száma, ugyanis a *Metamorphosis* közel egyharmada bizonyíthatóan idegen szerző tollából származik. Apor azonban – a korban szokásos módon – művében nem utal familiárisa szerepére. Cserei azonban akkor sem tekinthető társszerzőnek, ha figyelembe vesszük hozzájárulása tudatosságát, illetve azt a tényt, hogy e pótlékok nélkül a mű a ma ismeretes formájában bizonyosan nem készülhetett volna el.⁶ Látni fogjuk, hogy Apor familiárisa megjegyzéseit saját koncepciójának megfelelően, szabadon alakítva építette be művébe; mind a válogatás, mind az átfogalmazások szempontjai az ő felfogását tükrözik, így Cserei szerepe végig alárendelt maradt.

Az átvételek aránya fejezetenként igen eltérő képet mutat. Csupán három hosszabb cikkely mentes a betoldásoktól (*Micsoda szekereken jártak magok régen az erdélyiek, Az erdélyi régi tisztességekről, Az katolika religióról*); két nagyobb egység, egy önálló fejezet (*A fejedelem ebédéről és vacsorájáról*) és egy elkülönített fejezetrész (*Emlékezetes lakodalomról való toldalék*), viszont majdnem egészében Cserei iratából származó részletekből épül fel. Azonban az utóbbi esetekben sem beszélhetünk egyszerű, ollózásszerű szövegátemelésekről, mivel Apor szövegalkításainak kisebb nyomai ezeken is felfedezhetők. A következőkben néhány jellegzetes átalakító eljárás bemutatására teszünk kísérletet.

A *Metamorphosis Transylvaniae*-ben igen gyakoriak a hosszabb vagy rövidebb szó szerinti átvételek. A második fejezetben Apor hosszan idézi Csereinek Apor István gazdagságával kapcsolatos feljegyzéseit. Az eredeti szövegen csak helyenként eszközölt kisebb stilisztikai vagy kiegészítő, magyarázó jellegű módosításokat:

nemcsak a mostohafiának, Korda Sigmondnak, és atyai ágon Apor familiából való atyafinak, hanem a mellette való élévaló szolgálinak negyven, ötven egész negyvenes-hordó borokat elajándékozott. Úgy minden esztendőben Szent-Jakab nevű falu mellett Bardóc nevű pusztá praediumán legeltetvén szarvasmarháit és méneseit, ősszel kiment oda (Cserei, 444).

nemcsak a mostohafiának, Korda Zsigmondnak és altorjai ágon Apor familiából való atyafinak, hanem a mellette való élévaló szolgálinak negyven-ötven egész negyvenes hordó borokat elajándékozott. Szentjakab nevű, Mezőségen lévő faluja mellett legeltetvén szarvasmarháit és méneseit, Boduc nevű szénafüvön, ősszel kiment oda (Apor, 318–319).

⁵ Kóczyány László: *i. m.* 172.

⁶ Vö. Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában.* Bp. 2017. 270. Tóth Zsombor írásantropológiai nézőpontból részletesen tárgyalja Cserei Mihály és Apor Péter viszonyát. Uo. 268–275.

Már itt felfigyelhetünk arra az érdekes jelenségre, hogy Cserei jegyzeteit Apor maga is további toldalékokkal látta el: itt az Apor Istvánról festett képet még szükségesnek érezte kiegészíteni a trombitások, a németek kedvéért tartott szakács és a papok fizetségének rögzítésével. A fejezet végén viszont megszakítja Cserei szó szerinti idézését, s a testamentummal kapcsolatos adatokat csak kivonatos, átszerkesztett formában építi be művébe, mellőzve a Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmak miatti vagyonszétosztások részleteit. Az új műbe a forrásszöveg anekdotikus szakaszai viszont már nem kerültek át.

Az ebédről és vacsoráról című fejezet három terjedelmesebb Cserei-szakasz mellett négy rövidebb lélegzetű átvételt is tartalmaz. Apor a régi italok és ételek katalógusát kikerekítő szakasz egyik részletén nem csupán stílárís vagy magyarázó indokú módosítást hajtott végre, hanem egy szócserevel ellenvéleményt is megfogalmazott: Cserei szerint a szalonna volt „minden éték jó ízt adó szerszáma” (450), Apor szerint viszont a „kapornya”, a kapricserje fűszerként használt bimbója.⁷ A rövidebb részletek közül az anekdoták érdemelnek külön figyelmet, ezeknél ugyanis jól megfigyelhető Apor átalakító módszere. A Rainer Márton alakjához kapcsolt rövid adoma esetében Apor a történettöredéket az átfogalmazott és megszólítási formájává alakított méltatlankodás elé helyezte; a kerettörténetet törölte, a megszólalást tömörítette, csak a szereplő jellemzéséhez adott még hozzá egy vonást:

Most már **egy** nyomorult alávaló nemesember is **nem ihatik** egyéb edényből, hanem **kristály** pohárból, noha **Reiner Márton**, az akkori **kolosvári hadnagy**, **azt mondja vala** a szegény Apor István asztalánál: Az jó bor **ónkalánból is jó**, nemcsak aranyas pohárból. (Cserei, 451.)

Rajner Márton igen öreg ember vala s **kolosvári hadnagy** vala, **azt mondja vala**: az fenesi **bor ónkannából is jó**. Nézd meg, **most egy** varga **sem ihatik**, hacsak **kristályból** nem adsz innya. (Apor, 329.)

Apor az üvegpohár-anekdota átvétele során is szabadon alakított alapanyagán. A történet új változatából kimaradt Baló Tamás, az eredeti főszereplő, helyét pedig Cserei apja, Cserei János vette át. Az anekdota így feszeőbb, tömörebb formát kapott, noha a szerepcserét aligha indokolhatta e módosítást:

Voltak olyan **ejteles, félejteles üvegek is az régi időkben**, pincetokban **hozták Lengyelországból**, **de én hogy** rá emlékezém, nem láttam olyanokból valaki ebéden vagy vacsorán **ivutt volna, hanem** igen ifjú koromban az szegény atyámmal **Hidvégire** mentünk vala, akkori **főkapitányhoz**, az öreg **Nemes Jánoshoz**; Baló Tamás ott lévén vice-királybíró, ő is ott volt. Asztalhoz ülven, Nemes János olyan akkor-hozott **üveg** bort köszöne el az atyámra, másodmagával, Baló Tamás lévén társa az italban az atyámnak; ivék az atyám s oda adá neki; ő szegény **nem tudván** a rendit, hogy kell **innya belőle**,

Hoztak Lengyelországból az régi időkben is olyan ejteles, félejteles üvegpalackokat, de hogy akkor **ittak volna** belőle, **nem láttam, hanem Hidvégi Nemes János**, tanácsúr és háromszéki **főkapitány** lévén, ő kezdett olyan üvegből innya, és mint főtiszteket az háromszékiek udvarlották; történik azonban, hogy nagyajtai Cserei János is ott lévén ebéden, neki is az **üvegpalackot** beadják, **nem tudván belőle innya**, addig szíja és **szíja az üveg belső stróffját, azalatt kiesik az feneke, az bor kiomlik; mond Nemes János: Itt mondhatnák, ökör tudna palackból innya.** (Apor, 329.)

⁷ A kapornya kapcsán lásd Vörös Éva: *Szágó és kapli Csokonai műveiben*. Magyar nyelvjárások XXXII(1995). 51–54.

csak **szíttá az üveg belső stróffját, azalatt kiesik a feneké s a bor kiömlik** az asztalra. **Monda Nemes János**, az mint selypen szóllott: Igazán, Tamás öcsém is **mondhatnók, ökör tudna palackból innya.** (Cserei, 451.)

A fejedelem ebédéről és vacsorájáról című negyedik cikkely fő mozzanatát – a cím által sugalltak ellenére – a két Apafi Mihály, az idős és az ifjú kontrasztos bemutatása képezi. E szembeállítást Apor Cserei két külön tematikus csoportba rendezett szakaszára alapozva építi fel, melyek közül az első ténylegesen I. Apafi Mihály ebédéről szól, s csak a leírás végén fordul át anekdotikus színezetű jellemfestésre. Apor a kisebb stilisztikai módosítások mellett még a Biblia-olvasás mozzanatának hozzáadásával nyomatékositja Apafi jámborságát:

Vadászni gyakran járt, egyébkor könyveket olvasott vagy órákat igazgatott. (Cserei, 454.)

Vadászni gyakorta járt, egyébkor könyveket olvasott, kivált az Bibliát, azt estve is, kivált özvegy korában, amíg elaludt, az inással olvastatta, **vagy** penig **órákot igazgatott.** (Apor, 337.)

Az ötödik cikkely (*A régi erdélyiek köntösiről*) elején Apor némi önellentmondást is vállalva (vö. „nem értem” *versus* „láttam”) úgy írja át a Cserei személyes tapasztalait megfogalmazó sorokat, hogy az első személyű megszólalásmódot megtartva a hivatkozott alakot, Cserei nagyanyját, Apor Ilonát cseréli fel saját nagyanyjával, Imecs Judittal:

Gercinát is viseltenek a **régi magyar asszonyok**, még az alávaló renden valók is; idvezült **nagyanyámnak**, Apor Ilonának is volt olyan **gercinája**, itt is Nagyajtán Donáth Istvánné egész holtáig mind gercinát viselt, úgy ment templomban is. (Cserei, 466–467.)

Nem értem, de hallottam bizonyoson, hogy **rég**en az **főasszonyok gelez**nában jártak, ki-ki maga állapotjához képest, kinek nyusztból való volt, kinek nyestből, kinek petymetből, egyszóval akitől mint tölt ki, aminthogy gyermekkoromban magam is láttam az **nagyanyám**, Imecs Judit petymetből való **gelez**náját, s hallottam bizonyoson, hogy más régi főasszonyoknak is még akkor az geleznájok megvolt. (Apor, 341.)

Az öltözködési szokásokhoz kapcsolódó Cserei-történetek alapmotívumai (a nyári kesztyű viselése mint bolondság, illetve a kés övben hordásának régi szokása) ugyan átfogalmazott formában fellelhetők a műben, anekdotikus tartalmuk szövegbe építésére azonban nem került sor, ráadásul a késviselés leírása át is került a korábbi, étkezésekkel kapcsolatos fejezetbe.

Az asszonyok és leányok viseletéről szóló egység három bekezdésnyi lezárása szemléletes példája az Apor-féle integratív szövegépítkezésnek. A vizsgált rész első bekezdése Apor saját soraival indít, majd az olvasót meg- és felszólító, egy mondaton belül kétszer is megismételt gesztussal folytatódik, Cserei méltatlankodó hangvételű megjegyzéseit még erőteljesebb hatásúvá formálva:

Most visszafordult fővel áll az erdélyi világ, mert a **rása** köntös **közönséges** még **parasztleányok** között is; **ha** egy hitvány rühös asszonyt vagy leányt **szolgálónak** kell **fogadni**, **ne is említsd neki brassai egyszer ványolt posztószoknyát vagy mentét, hanem jóféle rásából valót** (Cserei, 467).

„Nézd meg **most**, igyekezzél **fogadni** egy lotyó **szolgálót**, vagy nézd meg még az **paraszt** jobbágyleányokat is, mert ezek között is **közönséges** az **rásaruha**, **ha** penig egy rühös alávaló asszonyt vagy leányt akarsz **fogadni szolgálónak**, **ne is említs neki brassai** vagy szebeni **egyszer ványolt posztószoknyát vagy mentét, hanem jóféle rásából valót**” (Apor, 344–345).

A következő szakasz ismét Cserei személyes élményét hasonítja át. Apor az elszegényedésért a túlzott költekezést felelőssé tevő bő fejtegetést jó érzékkel sűríti néhány rövid, tömör mondatba:

Most a legnyomorultabb **asszonyok** s **leányok** is, **kiknek férjek vagy atyjok házában** sokszor **egy béfaló kenyér sincsen**, **cifra mentéjek**, **pártájok**, az asszonyoknak **aranyas szélű gyengye patyolat**, **cifra mente**; efféle rendek felett való egyetmásokra vesztegetik el **ha** vagy **egy pénzt** kaphatnak, s osztán nincs mit fizetni férjeknek a **portióba**. A militia, mikor látja, mely **cifra** a közasszony, leány, nem hiheti el, hogy a portiózó ember olyan elnyomordott szegénységgel legyen. A főemberek, nemesek is az ilyen feleségekre, leányokra való semmirekellő s majd semmi ideig tartó, mégis drága pénzben álló portékákra való költés miatt enerválódnak naponként. (Cserei, 468.)

„**most** sok **asszony**, **leány**, **akiknek férjek vagy atyjok házában nincsen egy falat kenyerek**, mégis **cifra** az **mente**, **gyolcs** az **rokolya**, **drága** az **párta**, **az asszonyoknak aranyos szélű gyenge patyolat**. Jobb volna, amit erre költenek, adnák az **portióban**, s járnának úgy, mint az régi jámbor asszonyok s leányok.

[...] Nézd meg, erdélyi ember, hogy bizony nem az császár adója szűkíti Erdélyben az **pénzt**, feleségekre, lányotokra való haszontalan **cifrázás**. (Apor, 345–346.)

Apor ezután – még a „nézd meg” kitétel harmadszori ismétlése előtt – megakasztja a Cserei-szöveg folyamatos idézését: a „Ne hagyjuk el az régi székely asszonyokat” mondattal egy új bekezdést nyit, és még néhány sornyi leírást told hozzá az eddigiekhez. Az elbeszélő csak ezt követően szólítja meg újra olvasóját, folytatva a figyelemfelkeltő funkciójú kiszólások alkalmazását. Apor a „cifrázás” újbóli felemlégetése után ugyan Cserei néhány gondolatára támaszkodva, de lényegében már önállóan fogalmazza meg véleményét. Végül a szövegmintától teljesen elszakadva tesz említést a férfiak hasonló cifraságairól; e fordulattal egyúttal át is köti gondolatmenetét a következő, férfiakról szóló nagyobb egységhez.

Minthogy az ünnepi szokások kapcsán Apornak is lehettek még saját emlékei, a forrásszöveg konkrét eseteírásából csak néhány vonást vesz át, majd az egyedi történések általánosítása után a külön bekezdésnyi szakaszt maga formálja kerek egészé:

Nyájas, **magokat nem nagyító emberek** voltak azelőtt. Az szüleatyám, öreg Apor Lázár, nagy **főember** lévén, mégis a fia Apor András, Lázár, István, Ferenc, Mihály, János ott Torján elmentek a **faluban**, a falusi közönséges **leányokat húsvét másodnapján**

Éppen **nem nagyozták** akkor az **emberek magokat**: úrfiak, elévaló **fő-** és **nemesemberek**, **húsvét másodnapján**, azaz vízben vető hétfűn, **rendre járták** az **falut**, erősen öntözték egymást, az **leányokat** hányták az **vízben**, sőt az elévaló embereknél csak

elvitték a vízre, megferesztették, **Aprószentek napján rendre járták** a falusi emberek házeit, s úgy **vesszőzték a leányokat**, amint szegény uram sokszor publice az asztalnál is beszéllette. (Cserei, 456.)

magok házoknál is estve az frajok és leányok házában kádakkal hordották fel az vizet, reggel csak könnyen öltöztek, tudván már az jövődöt. Reggel azért az udvariak csebrekkel, kártyákkal reámentek az leányokra, ottan olyan öntözés volt, hogy bokáig járhattál volna a vízben. Hasonlóképpen **aprószentek napján** vesszővel úgy **jártak** az leányokkal, úgy **vesszőzték** egymást. (Apor, 359.)

A lakodalmi szokások igen aprólékos leírásához Cserei sem tudott mit hozzáfűzni, ezért egy kisebb részlet korrigálása után két lakodalmi élményének rögzítésére tért rá. Ifjabb Apafi Mihály esküvőjének az eredeti kontextustól eltérő felhasználásáról fentebb már esett szó. A Bánffy lány lakodalmának terjedelmes leírása a vonatkozó fejezet végén külön toldalék formájában lett elhelyezve. Egy rövid bevezetőn felül Apor nem is adott hozzá egyebet, csupán néhány helyen módosított egy-két szón, hogy az olvasók számára érthetőbbé tegye a szöveget.

A régi és új káromkodási szokások összevetésekor (tizenkettedik fejezet) Apor különféle személyes megjegyzéseket fűzött a Csereitől származó leírásokhoz, meg-megszakítva közbeékeléseivel az áttemelt szöveg folytonosságát:

Most pedig férfi, asszony, ifjú legény, leány széltiben mondja az adtát, teremtettét, huncfutot, ördög szánkázzék a lelkeken stb. [...] sőt még a bizony szót sem sokan mondották az úri, fő, nemesasszonyok, kiket magam is jól ismertem sokakat (Cserei, 479–480).

most pedig férfi, asszony, leány, ifjú legény széltiben mondja az adtát, teremtettét, huncfutot (bezzeg az hús fontot értették volna régen, de mi az az huncfut, inkább elfutottak volna előle) **ördög szánkázzék az szegény lelkeken stb. [...]** Az ilyenekért áldana-e meg Isten, Erdély országa? **Sőt még az bizony szót sem mondották sokan** az akkori **fő- s nemesasszonyok**, s az gyermekeknek sem engedték mondani (bizony gyermekkoromban nekem sem engedik vala meg, hogy bizony szót mondjak), sőt más sok olyan **úri, fő, nemesasszonyokat is ismértem sokat** (Apor, 415).

De Apor alaposan átfőrmálta a tizenkettedik fejezet Csereitől kölcsönzött anekdotáinak szövegét is. A Petki-anekdota első fele ugyan még csaknem szó szerinti átvétel, az évekkel később játszódó második rész azonban a szokásos stiláris egyengetéseken felül tartalmi szempontokból is elüt az eredetitől. A szereplők alakjai megváltoztak; a történetből törölt apa helyett az idősebb fiútestvér ismeri fel az elsőként leányt. Egy új, kerekesebb párbeszéd lépett a korábbi apai megszólalástöredék helyébe. Még meglepőbb az idősebb (Székely János) és fiatalabb (Székely István) rokon nevének felcserélődése:

Sok **esztendeig** nem tudhatta meg a szegény Petki Farkas, hova lett a leánya, azt gondolták, talán valahol vízbe ölte magát. Egyszer Petki Farkas országgyűlésre **menvén**, a **Nagy-erdőn látja**, jó vele szemben **egy oláh feleségestől**, a feleségének

Egynéhány **esztendő** múlva **megyen** egy **nagy erdőn** az testvérbátyja, **látja**, hogy **egy oláh feleségestől** juhokat öröz, az oláhnának **hosszú zeke szoknyája, mezítláb**; az **szolgák közül senki meg nem isméri, hanem** az **hintóból** az testvérbátyja;

hosszú zeke a szoknyája, mezítláb megyen az oláh után; **senki** a Petki Farkas **szolgái közül meg nem esmérte** őket, **hanem** maga, amint **hintóban** ült, ráesmer leányára, nem szól semmit neki, hanem zsebiből két forintot kivészen, egyik inasának mondja: eredj, ezt a pénzt add oda annak az **oláhnénak**, s mondd meg, vegyen csizmát véle. Attól **az oláhtól fia maradott** a leánynak; **felnevekedvén**, az öreg Petki István, Petki Farkas fia, maga **udvarában** felveszi, **manumittálja**, **armálist impetrál neki** az akkori **fejedelemtől**, **megházasítja**, Székely János **nevet adnak reája**, Csíkban Rákoston két jobbágházhelye lévén Petki Istvánnak, cum appertinentiis Székely Jánosnak ajándékozza, házat, csúrt, egyéb épületeket csináltatott rája, ökröket, teheneket, gabonát **ad neki**, úgy telepedik meg. Annak a fia volt Székely István, kit én gyermekkoromban igen jól esmertem mikor Csíkban laktunk a szegény atyám ott lévő házánál. Ezt a dolgot sokszor hallottam, mikor a szegény uram historice beszélte. (Cserei, 482.)

Cserei személyes ismeretségre utaló közlésének átvétele itt elmaradt; a történetet feltételezhetően mindketten Apor Istvántól hallották. Az anekdotát a módosítások ténye első pillantásra a faktualitás pólusától a fiktitivás irányába elmozdulónak mutatja,⁸ ám mivel a korábbi esetekhez hasonlóan itt is meghatározhatatlannak tűnik a referenciális tartalmak megváltoztatásának indoka, a helyzet egyértelmű értékelése nem lehetséges.

Néhány szót kell még szólni a szövegkölcsonzésektől mentes fejezetekről is. A szekerek és az erdélyi tisztségek témájába vágó megjegyzéseket Cserei nem tett, így érthető, hogy az idevágó fejezetek nem tartalmaznak átvételeket. A vallási békétlenség okairól azonban igen határozott véleménye volt, s református lévén a katolikus papok, azok közül is főként a jezsuiták magatartására vezette vissza az újkeletű ellentéteket. A katolikus Apor Cserei e megjegyzéseit érthető okokból nem vette át; a vallási kérdést érintő véleményét az utolsó fejezetben fejtette ki, Csereivel ellentétben az 1660 után Erdélybe jövő református prédikátorokat hibáztatva a szomorú fejleményekért.

Elbeszélésmód és anekdotikusság

A *Metamorphosis Transylvaniae* szövege tizenhárom egymástól tematikusan elkülönülő cikkelyre tagolódik.⁹ Apor munkája meglehetősen sok életaspektust ábrázol, alapos, részletekbe menő leírást nyújtva a régi világról.¹⁰ A köznapi élet egy-egy szegmensének (étkezés, öltözkö-

⁸ Vö. Tarjánny Eszter: *Az egyszerű forma bonyolultsága. Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla Anekdotakincse*. *Literatura* XXXVI(2010). 1. szám. 16.

⁹ Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók*. Erdélyi Múzeum XXXVII(1932). 203.

¹⁰ „Az Apor által bemutatott világ hézagtalan: élet és halál, keresztelő és temetés, evés és ivás, öltözködés és tánc, udvarlás és leánykérés, iskolázás és udvari élet múltbeli bemutatására egyaránt sort kerít.” Bitskey István: *História, emlékirat, önvallomás*. = *Uő: Esmék, művek, hagyományok*. Debrecen 1996. 257.

dés, utazás, hintók) áttekintése mellett figyelmet szentel a társadalmi változások néhány vonatkozásán túl a politikai életben zajló elmozdulásoknak és a köznapi magatartásmód terén észlelhető változásoknak is, sőt a műben a vallási viszálykodás némely vonására is történik utalás.

A szembetűnő műfaji keveredés miatt a *Metamorphosis Transylvaniae* műfaji besorolása némi nehézségbe ütközik: Tóth Gyula például az emlékirat, az anekdotagyűjtemény, a néprajz és a moralizáló elmélkedés egyedi ötvözeteként látta megközelíthetőnek a művet.¹¹ A régebbi szakirodalom viszont inkább történeti alkotásként tekintett rá. Talán Kosztolányi Dezső szavai ragadják meg legszemléletesebben az Apor-féle nyelvi világteremtés lényegét, kettős – egyszerre történeti és irodalmi – arculatát: „tekintetét befelé fordítja, a múltra irányítja [...]. Minden, amit kívül lát, silány, gyatra és kopott. Minden, amit belül lát, a lelkében, tökéletes, hibátlan, valóságos tündérálmom. Történelmi munka ez, [...] de hangjában szépirodalom, költészet.”¹²

A mű szerkezetét az elején és végén található, rövid szerzői elő-, illetve utószóként funkcionáló, magyarázó jellegű szövegrész keretessé teszi. Ezek – a két hosszabb címfelírással együtt – a mű paratextusainak tekinthetők, s a befogadást irányító-orientáló megjegyzéseket foglalnak magukba.

Az első, terjedelmesebb cím nemcsak a mű témamegjelölését és a szerző nevét tartalmazza, hanem előre jelzi a múlt és a jelen világa közötti, egész szövegen végigvonuló töréspontot is, sőt a szerző ehhez való külső és belső viszonyulására is utal. Az első cikkely egy megszólítással indít („Kedves maradváink!”), ami később, a szöveg kibomlása során a témához illő szűkebb csoportjelölés formájában („erdélyi magyarok”) konkretizálódik.¹³ A témamegjelölés („régie erdélyi mód és szokás”) mellett a nyelvválasztás megindoklására is itt kerül sor, de a címben jelölt éles ellentét történeti háttere is kirajzolódik az 1687-es esztendőben történt német (Habsburg) fennhatóság alá kerülés említésével.¹⁴

Az utószó szerepét betöltő, kérdés-felelet formában megírt rövid záró szakasz egy szűkebb kérdésre ad választ: a műben ugyanis a második, rövidebb címfelirat tartalmával ellentétben olyan szokások leírása is megjelenik, melyek még nem tűntek el a kortársak tapasztalati világából. A mű jelenében elevenen élő szokásformák rögzítése nélkül azonban aligha lehetett volna rekonstruálni a régi erdélyiek elmerülőben lévő világát. Apor maga azzal indokolja eljárás módját, hogy ha az elmúlt negyvenkilenc év mintáját követve telik el a következő negyvenkilenc év is, ezek a még fennmaradt szokások is el fognak enyészni, ezért emlékeztük megőrzése a jövő nemzedékek érdekében feltétlenül szükségesnek mutatkozik.¹⁵

Az értékvesztés egyébként tárgyilagos tónusú konstatálását az Apor által alkalmazott megszólításos forma némi drámai színezettel tölti meg, miközben az elbeszélő a mű gondolati gerincét alkotó, a régi és új divatot képviselő Erdély közötti baljós ellentétet is újfent megemlíti.

¹¹ Tóth Gyula: *i.m.* 102.

¹² Kosztolányi Dezső: *Látjátok, feleim.* Bp. 1976. 63.

¹³ Tóth Gyula szerint Apor csak az utódokat tartotta szem előtt, s nem kívánt saját korára hatni. Az erdélyi emberek megszólítása azonban mégis mintha erre utalna, attól függetlenül, hogy e cél nem valósulhatott meg a mű kéziratban maradása miatt. Vö. Tóth Gyula: *Utószó. = Metamorphosis Transylvanie, azaz Erdélynek változása. 1736, Apor Péter.* Szerk., utószó és jegyz. Tóth Gyula. Bp. 1972. 102. Az olvasók megszólítása egyébként általános vonása a korszak emlékiratainak. Vö. Szávai János: *Magyar emlékirók.* Bp. 1988. 41.

¹⁴ Vö. Kemény Katalin: *i. m.* 203.

¹⁵ Horváth János Apor kapcsán hagyománykultuszról beszél. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfig.* Bp. 1925. 13–14.

A hangnem emelkedettebbé válásához hozzájárul az utolsó fejezet elején és végén is szereplő, majd a munka utolsó előtti mondatában ismétlődő isteni dicséret. A zárómondatban, egy olasz humanista művéből származó latin idézetben tömören összegződik a mű kettős szándéka: az emlékezés mozzanatával egybefűzött kegyességre („jámborság”-ra) való buzdítás. Vagyis a „hagyományozó” elbeszélői szerepkör Apornál is didaktikus beállítódással jár együtt.¹⁶

A *Metamorphosis Transylvanae*-nek nincs cselekménye, benne mindvégig a leíró jelleg dominál, melynek egyhangúságát csak a változó gyakorisággal elhelyezett anekdoták és személyes megjegyzések oldják. A fejezetek egymásra következése esetlegesnek tűnik, sorrendjüket – a fejezetszámok mellett – a szövegben hol gyakrabban, hol ritkábban feltűnő tartalmi visszautalások formálják csak igazán kötötté. A mű belső rendje nem hordoz külön üzenetet, a lineáris olvasásmód során csupán a paratextusokban jelzett motívumok bomlanak ki, mindenfajta különösebb jelentéstopplettel hozzáadódása nélkül.

Az egyes fejezetek belső szerkezete sem követ egységes mintát, az ismeretek elősorolásának módját a téma jellege, a rendelkezésre álló anyag és a hozzá kapcsolódó szerzői érzésvilág együttese szabja meg. Azok a mindennapi és ünnepi tevékenységek, melyek valamifajta időbeli menetet jelenítenek meg (mint például az esküvő), lineárisan előrehaladó, logikus kifejtést kapnak. A folyamatrajtot azonban ekkor is meg-megszakítják hosszabb vagy rövidebb terjedelmű leíró szakaszok. Az ábrázolásmód személytelen általánosságban történik: a szereplők nem kapnak saját arcot, a narráció gyakran rendkívül szűk fókusszal dolgozik. Másfelől az e típustól eltérő, dominánsan különálló állóképek halmozásából összetevődő fejezetek, melyek a tárgyi részletek rögzítésén túl nélkülözik a „cselekmény” folytonosságát, gyakrabban olvasztanak magukba kisebb anekdotikus történeteket.

A cikkelyek túlnyomó részének homogén tartalmával szemben néhány fejezet szembetűnően heterogén jelleget mutat. Ez részint egyfajta tematikus „szóródást” jelent: a nyájasságról és utazásról szóló szakaszban például a dohányzás, vendégfogadás, megszólítások, népi szokások és a levélírás eltérő témái forrnak össze egyetlen átfogó szövegegységgé. Egy másik esetben a fejezet domináns egyneműsége csupán egy-egy rövid kitérő erejéig törik meg: így szakítja meg a vadászat változó szokásainak bemutatása a szekerek használatáról szóló részletező leírás. Külön esetet képez a fejedelmi ebéd szokásrendjét ismertető rész, melyben a cím tartalomjelzése ellenére a két fejedelem közötti politikai és erkölcsi kontraszt ábrázolása jut központi szerephez, megbontva ezzel a fejezet első szakaszában még érvényesülő tematikus egységet. Noha a fejezetek közötti átkötés viszonylag ritka, a cikkelyeken belül átkötő szerepű bekezdések vagy sorok közbeiktatásával Apor kifejezetten ügyel a szöveg értelmi folytonosságának és követhetőségének fenntartására.

A már tárgyalt nagyarányú szövegkölcsonzések alapján felmerülhet a kérdés: vajon érzékelhető-e a mű beszédmódján Cserei hatása, szóhoz jut-e az ő saját szólama is, elkülönülve Aporétól. A fenti elemzések azt mutatták, hogy Apor gondos szerkesztőmunkájának köszönhetően a két szerzőtől származó alapanyag egységes nyelvezetű, koherens egésszé forrt össze. Cserei nyelvileg egyébként se elütő szakaszai törésmentesen olvadnak be az Apor Péter

¹⁶ Fehér Erzsébet: *A hagyományozás elbeszélőformái. Szövegyszerződés és beszédmód Eötvös Károly a Balatoni utazás és a Bakony című műveiben*. Vár ucca tizenhét IV(1996). 1. szám. 183. Apor kapcsán Kemény Katalin emelte ki az oktató tendenciát. Kemény Katalin: *i.m.* 203–204. Eötvös Károly múltidéző műveiben – a hasonló célkitűzésű *Metamorphosis*-szal szemben – a leírások helyett az anekdotikusság jut domináns szerephez.

nevével jelölhető szólamba. Mindez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a *Metamorphosis* tényleges összeállítójaként ő válogatta ki az átvételeket, majd illesztette be az általa meghatározott helyre.¹⁷

Az emlékirat heterodiegetikus narrátora általában háttérbe húzódik, egyénisége nem jut döntő szerephez. Az elbeszélői szölam két fő elemből tevődik össze: részint egy a múlt világának részleteiben elmerülő, tárgyilagos megszólalásmódból, részint pedig a személyes megnyilatkozások korholó-kritikus hanghordozásából, melyhez olykor humoros felhangok is társulnak. A narrátor nézőpontját társadalmi rangja határozza meg; az erdélyi társadalomra felülről tekint, leírásai elsősorban a felső társadalmi rétegek szokásainak rajzát adják, noha – mint megjegyzi – ezekből sok esetben az alsóbbakra is lehet következtetni. Az elbeszélő a régi világot megjelenítő elbeszélésrétegben igenlő és azonosuló attitűdöt tanúsít, míg az új divatokat ismertető leírásokban külső és morálisan elítélő álláspont érvényesítése a jellemző. A *Metamorphosis Transylvaniae* kritikai éle viszont nem konkrét személyek, hanem csupán bizonyos magatartásmódok felé irányul, Apor valószínűleg éppen ezért nem vette át Cserei erőteljes gúnyt tartalmazó megjegyzéseit, illetve anekdotáit.

E sok irányba kitekintő mű szövegének szerves egészzé formálódását a közös tematikán felül még több más tényező együttes hatása biztosítja. Ezek egyike a címbeli, hazaként megnevezett földrajzi tájegység: Erdély. Apor ugyanis kizárólag erdélyi szokásokról ír, a nem erdélyi magyarokra még csak utalás sem történik. Az emlékirat elsődleges címzettjei is az erdélyi emberek,¹⁸ akiknek felelőssége volna a helyi szokások megőrzése és elevenen tartása. Fontos szövegösszetartó elem még az egymással összefonódó érték- és időszembesítés egész művön végighúzódó motívuma. A múlt idősíkjának markáns dominanciáját helyenként a jobbára csak utalások és minősítések formájában elő-előtűnő kortársi kitekintések törlik meg, a múlt egy szeletének szinkrón leírása viszont éppen az ellentétezés mozzanatának köszönhetően nyer történeti dimenziót.

A szöveg kohézióját erősítik az elbeszélői kiszólások is. A beszédmódra jellemző egyfajta közvetlenség, a mesélő kedvű narrátor meg-megszólítja hallgatóságát, az erdélyi embereket, a „maradvákat”. Az olvasóhoz való odafordulás gyakran kérdő vagy felszólító, ritkábban felkiáltó modalitású, s a leírtakból adódó tanulság iránti figyelem felkeltését szolgálja. Az elbeszélő személyes megjegyzései egyébként inkább a hitelesítés gesztusából fakadnak, s csak ritkábban tekinthetők határozott értékítélet kifejezőinek. Utóbbiak könnyedebb hangvételű válfajába sorolhatók az Apor-féle humoros szómagyarázatok.¹⁹

A *Metamorphosist* érdemes még a lejegyzett anekdoták szempontjából is megvizsgálni, ezeknek ugyanis különféle típusai lehettek fel a szövegben,²⁰ a terjedelmes esküvőleírás például már inkább az anekdotikus elemeket tartalmazó novellisztikus betét felé látszik hajlani. A mű narratori szerepköréből adódóan az anekdotikus történetek rögzítése is az emlékéllítés aktusának részét képezi, általa a statikus leírásokban szereplő ellentétek némi mozgalmasságot és egyéni színt kapnak. Megformálásukra leginkább a tömörítés jellemző; alkotóelemeik a leglényegesebbekre redukáltak. Az egyes darabok terjedelmi szempontból is igen széles skálán

¹⁷ Ettől függetlenül talán szerencsésebb lenne nem a *dohogóról*, hanem a *dohogókról* beszélni. Vö. Illés Endre: *A dohogó*. = Uő: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. I. Bp. 1979. 18–25.

¹⁸ Ez alatt az erdélyi magyarok és székelyek értendők, a szászokra csak elvétve, összevetés céljából történik utalás.

¹⁹ Tóth Gyula: *i. m.* 104.

²⁰ Az anekdota máig meglehetősen bizonytalan körvonalú műfaj, definiálása számos nehézségbe ütközik. Tarjánai Eszter: *i. m.* 17–32.

mozognak: műbeli változatosságuk a néhány sornyi utalásszerű történetektől a több oldalt is megtöltő ábrázolásokig terjed. Meglepő módon a hosszabb lélegzetű anekdotikus betétek mutatják a gyengébb szerkezeti felépítést. Ezeket Apor Csereitől vette át, s nyelvi simításokon és magyarázó kiegészítéseken túl mintha nem igazán mert volna hozzájuk nyúlni. A Cserei bőbeszédűségét visszafogó, tömörebbé formált kisebb anekdotikus egységek viszont Apor jó arányérzékéről tanúskodnak.

Mind a saját kútfőből merített, mind a Csereitől kölcsönzött anekdoták erőteljes referencialitással bírnak; a narrátor a korszak ismert alakjainak név szerinti szerepeltetésével és a személyes élményre vagy a régi emberektől való hallomásra való utalással nemcsak dokumentál, de a hitelesség benyomását is erősíti. A *Metamorphosis Transylvanicae* a komikus modalitású anekdoták mellett melankolikus színezetű történeteket is tartalmaz, ezek a szerzői állításokat – mint a baljós történelmi fordulatok előreljelzői – nyomatékosítják. A narratív eljárások tekintetében két típus különíthető el: a viszonylag rövid vagy közepesen hosszú történetek dramatizált, párbeszédés formája és a terjedelmesebb eseményismertetések (pl. esküvő) dominánsan leíró jellegű ábrázolása. A mű anekdotáinak funkciója is kettős, vagy a múlt világának történes megelevenítését szolgálják, vagy a privát élet színterén is érzékeltetik a köteten végigvonuló ellentétet. Mivel a miniatűr történetek nagykompozícióba való beágyazódása már eleve meghatározza az olvasói értékelést, a közölték a régi világ jellegzetességei és alakjai iránt keltenek szimpátiát a befogadóban. Ezt a hatást erősítik a narrátori kommentárok is. Az anekdoták szövegbe építésének a tematikus összetartozás az alapja, így azok mindig az adott szűkebb kontextusban nyerik el egyszerre illusztratív és – burkoltan – argumentatív szerepüket. Így az anekdotagyűjtemények darabjaihoz képest csak igen csekély önállósággal és saját mondanivalóval bírnak, múltfestő funkciójuk miatt pedig gyakran csattanójuk is elmarad.

Végezetül a sokat emlegetett „náj módi” kapcsán felmerülő kérdések taglalására kell még kitérnünk. Az utókor ugyanis hajlott arra, hogy a *Metamorphosis Transylvanicae*-t valamifajta bújtatott Habsburg-ellenesség kifejezőjeként olvassa,²¹ azonban a műben – önmagában tekintve – se a németesség, se a katolikus császári-királyi hatalom nem tűnik fel sötét színben. Annál inkább a német, vagyis nyugat-európai, új, a magyar hagyományoktól idegen szokások és az erdélyiek feléjük tanúsított igenlő magatartása. A szövegben az erdélyi függetlenség korai időszaka közvetlenül nem is jelenik meg, explicite csupán Apor gyermekkorának (s Cserei ifjúkorának) ideje idéződik fel,²² illetve a katolikus Báthoriakról olvasható még néhány méltató megjegyzés. E szempontból az utolsó, tizenharmadik fejezet érdemel még külön figyelmet: úgy tűnik, mintha a tizenkettedik cikkely végén lévő megjegyzések már a mű záró sorait foglalnék magukba, ám az elbeszélés azután mégis folytatódik. A záró fejezet viszonylagos különállását nemcsak kiemelt fontosságú, vallási vonatkozású témája indokolja,²³ hanem az is, hogy műltszemlélete élesen elüt a korábbi szakaszokétól: miközben kifejezetten pozitívan szól Erdély Habsburg uralom alá kerüléséről, éppen az 1687 előtti eseményekről fest negatív képet. Mindez arra utal, hogy helytelen volna az új módi elítélésében németellenességet vagy kuruc érzelmeket látnunk. A lényegi probléma sokkal inkább az új divatok – nemzetek felett álló, noha ebben az esetben fennemenálisan kétségtelenül egyetlen nyugati nemzethez kapcsolt – benső tartalmában keresendő.

²¹ Lásd Benkő Samu: *Apor Péter Metamorphosisa*. = Uő: *A helyzettudat változásai*. Buk. 1977. 60–61; Tóth Gyula: *i. m.* 103.

²² *A magyar irodalom története*. I. m. 436.

²³ Hozzátehető még a fentiekhez, hogy az elbeszélő csak e fejezet végén jelenik meg szereplőként.

A 18. század folyamán igen nagymértű változások következtek be mind az életmód, mind a világnézet tekintetében, mely folyamat végül a francia forradalom időszakában tetőzött. Apor talán ezekből a mélyben zajló változásokból érzett meg valamit. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a *Metamorphosis Transylvaniae* döntően a dolgok felszínén zajló változások megragadására tett kísérletet. A műben megjelenített világ a már holt vagy halódófélben lévő dolgok világa:²⁴ az elbeszélő jelenre vonatkozó reflexiói az új magatartásmódok és szokások régi erőnyeket elfeledtető, egyre vehemensebb térnyeréséről adnak hírt. Apor munkájának néhány utalása mintha azt sugallná, hogy a szokások és a régi világ „metamorfózisának” oka a megváltozott erkölcsi magatartás²⁵ mellett az e mögött is meghúzódó világszemléleti átalakulásban keresendő. Vagyis a *Metamorphosis Transylvaniae* a külső közeg, a tárgyi környezet és az egyes viselkedésformák terén végbemenő változások lefestése során voltaképpen benső, értékrendbeli elmozdulásokra mutat rá. A mélységi változások e közvetett ábrázolásmódja viszont csak a köznapiság síkján is észlelhető „felfordultság” jelzésére alkalmas, s noha ezt alapos és nyelvilag is értékes formában teszi, az eszmei háttér és az átfogó társadalmi-történelmi tabló mellőzésének köszönhetően a narráció jellege sokszor valóban pusztá zsémbelés benyomását kelti. Mindazonáltal máig megkapóan és szuggesztíven hat az a mód, ahogyan Apor Péter alkotása megjeleníti egy saját fiatalokora szokásaihoz talán kissé túl mereven ragaszkodó öregúr „szánakodását” a megőrzésre méltó régi szokások és attitűdök kiveszése felett.

Text Construction and the Technique of Narration in Péter Apor's *Metamorphosis Transylvaniae*

Keywords: intertextuality, paratexts, memoirs, anecdotism, Péter Apor, Metamorphosis Transylvaniae

The objective of this work is to examine Péter Apor's *Metamorphosis Transylvaniae* from a literary point of view. The author utilized Mihály Cserei's comments several times to complete his own work. These more or less substantially modified excerpts merged into the new composition without any fractures. However, the relation between Apor's text and Cserei's notes has not been analysed yet. Therefore, I initially present a brief review of Apor's transforming methods. Then, the second part of the paper discusses the structure and narrative mode of the work, the roles of the paratexts in the construction of meaning, the tools of the cohesion in the text, and the anecdotic elements. Ultimately, I make a few remarks on the meaning of „náj módi” (neu Mode/new mode) within the work.

²⁴ Több szerző is az aranykor mítoszának hatására ismert Apor műtípdézésében. Szávai János: *i. m.* 101. Tóth Gyula: *i. m.* 103.

²⁵ Bár az erkölcsi romlás kárhözhatása kétségkívül fontos összetevője a műnek, a morálisnál mégis némileg tágabbnak tűnik az apori kritika hatóköre: mintha egy egész világ eltűnése felett „szánakodna”. Apor moralizmusa kapcsán lásd Tóth Gyula: *i. m.* 103; *A magyar irodalom története. I. m.* 436. Szávai János szerint a mű „egy egész életformát kísérel [...] megőrkíteni”. Szávai János: *i. m.* 100.

Péntek János

A nyelvújítás méltatlanul elfeledett tudós nyelvésze, gróf Teleki József

A történelemben nem túlságosan gyakoriak az olyan pillanatok, még kevésbé az olyan korszakok, amikor egymásra talál a nyelv és a nyelvközösség, amikor a nyelv spontán változása és tudatos alakítása egybeesik a nyelvközösség politikai törekvéseivel. A 16. században (és még a következőkben is) a magyar nyelvközösség állami keretének szétesését és felekezeti megoszlását egyedül az anyanyelvűsödés, a nyelv egységesülése, tudatos egységesítése ellensúlyozta. A 18. század második felétől kezdődő időszakban, a felvilágosodás korával és a reformkorral kezdődik el a politikai és a nyelvi törekvések összekapcsolódása. Fontos szerepe volt ebben a korszaknak és még fontosabb – mint lenni szokott – egyes személyiségeknek. A korszaknak mindig adott, a helyzetet és a feladatokat felismerő és felvállaló személyiségek viszont mindig kivételesek. Kétségtelenül ilyen kivételes személyiség volt mintegy félszázadon át gróf Teleki József, akinek két fiatalkori, 27-28 éves korában írt pályaműve: *A magyar nyelv tökéletesítése új szavak és szó-lásmódok által* és *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja*. A két munka közül az első kellő alapossggal és egyedülálló elméleti szinten értékeli és bizonyos értelemben lezárja a nyelvújítás körüli vitákat, a másik pedig azt írja le, milyennek kell lennie a további nyelvalkítás legfőbb eszközének, a magyar nyelv szótárának. És ehhez kapcsolódik Teleki életpályájának az a fő, „cselekvő” vonulata is, amelynek az elmélet és a program gyakorlati megvalósításában szintén kulcs szerepe volt: ez a Tudós Társaság és a Tudományos Akadémia, amelynek előkészítését „családi örökségként” édesapjától vette át, majd elnökként a működését is irányította élete végéig.

Mindezek ismeretében szinte hihetetlen és megfejthetetlen a tudomány- és intézménytörténet amnéziájának az a foka, amellyel mindezeket a területeken az ő meghatározó szerepét elhallgatja.¹ Annak ellenére, hogy ez a két munka a *Tudományos Gyűjteményben* 1821-ben nyomtatásban is megjelent, és hogy mindazok a jeles tudósok, akik rászánták magukat tanulmányozásukra – olyan nevesek, mint Csűry Bálint, Tolnai Vilmos, Gáldi László, Balázs János, Éder Zoltán – a

Péntek János (1941) – nyelvész, akadémikus, ny. egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, pentekj@gmail.com

Az MTA Könyvtár és Informatikai Központ 2020-ban hasonmás-kiadásban jelentette meg Teleki József nyelvészeti tanulmányait „*Anyanyelvünk pallérozása*”. *Teleki József, az ismeretlen nyelvújító* címmel. A két tanulmány eredetileg 1821-ben jelent meg a Tudományos Gyűjteményben (a továbbiakban: TudGyűjt.). A kiadást Szabó Ádám szerkesztette. Az általam írt bevezető tanulmányt adom itt közre csekély változtatással abból a megfontolásból, hogy ennek tartalma és „mondanivalója” Erdélyben szélesebb körű érdeklődésre is számot tarthat.

¹ Azt lehetne mondani, hogy teljesen kiesett a nemzet emlékezetéből, ha nem volna mégis egyetlen intézmény, az MTA Könyvtár és Információs Központ, amely méltó módon élte alapítója kultuszát. – További emlékezés: Hamza Gábor 2018: https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Teleki%20Jozsef_1790_1855_MTA_elso_elnok_1.pdf

kor legfontosabb magyar nyelvészeti munkáiként értékelik őket.² Nem elszórt véleményekről van szó, hiszen pl. Tolnai a nyelvújítással foglalkozó, legtöbbit idézett könyvében írja a következőket: „A maga korának legnagyobb tudománnyal megírt nyelvtudományi munkája, mely összefoglalja mindazokat az eredményeket, melyeket a nyelv művelés terén az ortológia és a neológia harca a Debreceni Grammatika óta fölvetett és tisztázott. Amint a Debreceni Grammatika az ortológia elveinek megszövegezésével tulajdonképpen kiinduló pontja volt a nyelvújító harcoknak, úgy Teleki műve végső határkövük. Nem vitairat többé, hanem az eredmények összegezése, mely azt mutatja, hogy az ortológia szűk korlátai összetörték, de a neológia szertelenségeit is megakadályozta és határait megszabta.”³ Ezen az „emlékezet-kiesésen” az sem változtatott, hogy nyelvelméleti munkája 1988-ban újra megjelent Éder Zoltán értő gondozásában,⁴ és hogy halála 150. évfordulóján az MTA Könyvtára két munkatársa, Körmendy Kinga és Mázi Béla méltó módon emlékezett rá a Magyar Tudomány 2005/2. számában. *És noha három évtizeden át volt vezető személyisége, Teleki az Akadémia történetében is mellékszereplőként jelenik meg, csak történészként és jogásként.*

A 2020-ban megjelent hasonmás kiadásnak azt a szerepet szánta az MTA Könyvtár és Informatikai Központ, hogy elsődleges hiteles forrásként ráirányítsa a figyelmet Teleki József kivételes szerepére a magyar nyelv „tökéletesítésének” és felemelésének 19. század eleji folyamatában. És arra is, hogy a Magyar Tudós Társaság (majd a Magyar Tudományos Akadémia) nem a semmiből született 1825. november 3-án, Széchenyi felajánlásával. Jóval korábbi volt a felismerése, majd egyre inkább a sürgetése annak, hogy szükség van egy akadémiai társaságra, sőt éppen a Telekiek révén a Társaság programjának kidolgozására is sor került, amelyben – a külföldi mintákat is követve – a magyar nyelv tökéletesítése és a tudományok anyanyelvű művelése kerül a középpontba. Az nem kétséges, hogy csak tőlük eredhet *A Magyar Tudós Társaság rendszabályainak* jól ismert 1. és 2. cikkelye: „1. A magyar tudós társaság a tudományok és szép művészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimiveltetésén igyekszik egyedül. 2. A hazai nyelvet egész gonddal csinosabbá és gazdagabbá fogja tenni.” Széchenyi felajánlása a megvalósítás anyagi feltételeit teremtette meg az intézmény úgyszólván kész tervének, amelynek kidolgozása elsősorban a két Teleki személyéhez kapcsolódik. És az sem lényegtelen, amire szintén nagyon ritkán történik utalás, hogy ez közös törekvése volt az akkori két „magyar hazának”.

A nyelvújítás és a Tudós Társaság erdélyi gyökerei

Közismert, hogy az európai nyelvek önállósodása, a latintól való elkülönülése is két- és többnyelvű szótárakkal, grammatikákkal és fordításokkal kezdődött a könyvnyomtatás technikai háttérével, a nyelvek tudatos (rendszerint akadémiai keretű) bővítésével és „szabályozásával”

² Már Csúry Bálintnak is ezt kellett megállapítania: „Teleki nyelvtudományi munkái meglehetősen mostoha bánásmódban részesültek” [*Teleki József gróf mint nyelvész*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, Bp. 1909. (Nyelvészeti Füzetek 55). 11.], annak ellenére, hogy értékeikre többen is felhívták a figyelmet, többek között emlékbeszédében Toldi Ferenc, öt követően Imre Sándor, Simonyi Zsigmond, Császár Elemér, szótári tervével kapcsolatban Zolnai Gyula, Volf György.

³ Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Bp. 1929. 139.

⁴ A magyar nyelvújításra vonatkozó kanonizált szövegek (tananyagok, lexikonok) egyáltalán nem említik Teleki nevét, a szaktanulmányok is csak kivételesen. Akár botrányosnak is mondható, hogy pl. az 1997-ben kiadott *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig* sem ismeri az Akadémia első elnökének nevét.

folytatódott a latin (görög) mintához igazodva, belső mérceként pedig az egyes nyelvek „nagyszótárának” megalkotásával. Ez a magyar nyelv esetében sem történhetett másként. Ennek a 16. századtól a 19. század végéig tartó folyamatnak az 1782–től (Bessenyei föllépésétől) 1831-ig (Kazinczy haláláig) tartó szakaszát szokás szűkebb értelemben nyelvújításnak tekinteni. És valóban – noha korszakhatárokat nem lehet egyetlen évhez vagy névhez kapcsolni – ebben a történelmi korszakban, a felvilágosodás eszmevilágában, majd a reformkor nemzeti törekvéseiben válik meghatározóvá a nyelv ügye a nyelvközösség számára.

A kanonizált magyar művelődéstörténet az anyanyelv fontosságának felismerését és az akadémiai gondolat megfogalmazását közhelyszerűen Bessenyei György nevével kapcsolja össze, a *Magyarsággal* (1778) és az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékkal* (1790). Az erdélyi gyökerek és törekvések kevésbé ismertek, annak ellenére, hogy a 16–17. században, sőt még a 18. század első felében is Erdély tekinthető a magyarnyelvűség központjának.⁵ Noha a szaktudomány természetesen tud róla, ritkán hivatkozik Apáczainak a Bessenyeiéhez hasonló gondolataira és szándékaira Enciklopédiája Előszavából a 17. századból (1653). A szótárírásban jeleskedő Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára (*Dictionarium Latino–Hungaricum*, 1708) 1705-ben kelt előszavában azt a gondolatot fejt ki, hogy más európai nemzetek mintájára a magyaroknak is létre kellene hozniuk egy olyan intézményt, amely a magyar nyelvvel foglalkozik, egy tudós társaságot kellene felállítaniuk a francia akadémia mintájára. A gondolat Bod Péter, a 18. század első felének legnagyobb magyar tudósa munkásságában és törekvéseiben élt tovább. Magyar nyelvű egyetemes egyháztörténetében (*Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza*, 1760) a magyar nyelv művelését és fejlesztését szorgalmazza. Saját nyelvmagyarító szándékát is azért látja reménytelennek, mert nincs egy olyan társaság körülötte, amely lehetővé tenné a másokkal való egyeztetést. Hivatkozik Apáczai folytatás nélkül maradt úttörő munkásságára a tudományok magyar nyelvű művelésében és közvetítésében, amelynek éppen azért nem volt különösebb hatása és folytatása, mert – ahogy ma mondanánk – nem volt intézményes háttere: „Mert másképpen ennek [ti. saját magyarításainak] több haszna nem lett volna, mint a b. e. Apáczai Tsere János fáradságának, aki majd mindenféle Tudományokhoz tartozó szokat Magyarul adott elő, melyben ötet vagy senki, vagy igen kevesen követték. E végre azért igen jó volna tudós emberekből álló *Magyar Társaságot* a Magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más Nemzetekben vagon, felállítani.”⁶ És ezt ő már az erdélyi és a magyarországi tudósok közös részvételével képzei el.

Erdélyben Bod Péter közvetlen előkészítője Aranka Györgyék fellépésének. Ide a felvilágosodás eszméje, az újítás és megújulás eszméje két-három évtizedes késéssel érkezett el, noha az erdélyiek közül többen szülőföldjüktől távol már korábban is részt vettek a nyelvi-irodalmi mozgalomban (pl. Baróti Szabó, Barcsay, Báróczi, Szacsvai). 1793-ban Marosvásárhelyen végül létrejött az akadémiainak is tekinthető intézmény: az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*. Aranka Györgynek erre vonatkozó terve (*Rajzolata*), amely három évvel korábban került az erdélyi országgyűlés elé, „egy nagyszabású, mélyen átgondolt [...] művelődési programnak a

⁵ Erre maga Teleki József is hivatkozik: „Sőt Erdélyben anyai nyelvünk valamennyire az Országlás nyelve is lett, és azt, oda való Fejedelmeink nemcsak különösen kedvelték, hanem többen *tulajdon Munkáik* által is tökéletesítették.” (Itt és a továbbiakban zárójelben az *eredeti*, a hasonmás-kiadásban is megjelenő lapszámokra hivatkozom római I-gyel jelölve az első pályamunkát, II-vel a másodikat. Megtartottam az eredetiben is kurzívval jelzett kiemeléseket: I, 59–60).

⁶ A szöveget teljes egészében idézi és részletesen elemzi Éder Zoltán Benkő Józseffel kapcsolatban, aki az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* keretében közvetlen folytatója Bod Péter törekvéseinek (Éder 1978, az idézet a 37. lapon).

foglalata, mintegy magasabb szintű summázata azoknak a tudományszervezési elgondolásoknak, melyeket korábban iskolaalapító erdélyi fejedelmek, áldozathozatalra kész főemberek, enciklopédiát, *Athenast* szerző tudós elmék pendítettek meg. // *A Rajzolat* a szellemi erők feladataként két főtárgyat nevez meg: »a nyelv művelését és a nemzet világoztását...»⁷ Aranka a *Rajzolatban* és a későbbiekben maga a Társaság sem pártolja az erőszakos nyelvújítást, és ezzel ki is vívta Kazinczy bírálatát. A Döbrentei Gábor által szerkesztett Erdélyi Múzeum 1814–1818 között jelent meg, az itt megjelenő írások is ellene voltak a nyelvújítás túlzásainak. Ezt Kazinczy nem vette jónéven, például még abban is az író szabadságának megsértését látta, hogy egy gyulafehérvári tanár, Zsombori József, a folyóirat III. füzetében megjelent dolgozatában arról ír, hogy az írók nyelvűvelő munkálkodását tudós társaságnak kellene szabályoznia.

A Telekiek

A kornak ebbe a szellemi vonulatába illeszkedik a Telekiek – a két ország azonos törekvéseit is összekapcsoló – munkássága. A széki Telekiek református ágáról van szó. Teleki Józsefnek (1738–1796), a nagyapának, akit konzervatív szellemű íróként és költőként tartunk számon, három évig Bod Péter volt a nevelője. Teleki László (1764–1821), az apa, Marosvásárhelyen, Bécsben és Göttingában tanult, magas közéleti tisztségeket töltött be Erdélyben és Magyarországon. Irodalmi munkássága mellett nyelvészként és tudósként is jelentős volt a működése: *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései...* (1806) című, Kultsár István pályázatára írt nyelvészeti munkájában a magyar nyelv múltját és fejlesztésének módját vizsgálva józan ortológusnak s egyben mérsékelt neológusnak bizonyul. Közvetlenül részt vett a Tudós Társaság előkészítésében és szervezésében. Már korábban is írásban szorgalmazta a Társaság megszervezését (*Über Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*, 1810), majd elnökként ő vezette a Társaság előkészítő bizottságát. Fia közvetlenül követte őt mind nyelvészeti munkásságával, mind az Akadémia körüli ténykedésével.⁸

Maga gróf széki Teleki József (1790. okt. 24. – 1855. febr. 15.) Kolozsváron, Pesten és Göttingában tanult. 1799-ig a család Kolozsváron élt. Később ő örökölte a családnak a Farkas utca és a Minorita utca sarkán ma is meglévő házát. Akadémiai vezető tisztsége mellett kritikus történelmi időszakban, 1842–1848 között, Erdély kormányzója is volt.

Teleki József díjazott pályaművei

A nyelvújítás viharos, sokszereplős „háborújában” meglepő volt, hogy a két legérettebb, legkiegyensúlyozottabb munkával egy nyelvészként, íróként addig jószerivel ismeretlen fiatalember tűnt föl 1820–21-ben. Teleki József a Marczibányi Intézet által 1817. november 23-án az

⁷ Benkő Samu: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és kora. = Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. Szerk Dávid Gyula. Kvár 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 218.) 16.

⁸ Jól ismert a családból Teleki József féltestvére, a tragikus sorsú Teleki László is (1811–1861): író, államférfi, a főrendi ellenzék vezére, 1848-ban az Ellenzéki Kör elnöke. Radikális támogatója volt a forradalomnak, a nemzetiségék ügyének, a forradalom bukása után, 1861-ben öngyilkos lett.

1815., 1816. és 1817. évre visszamenőleg meghirdetett pályakérdései közül választott ki kettőt.⁹ Az 1816. esztendőre volt meghirdetve ez: „Minő tudományos rendszabások szerént kellene s lehetne új szavakkal és szóllás módokkal a Magyar nyelvet bővíteni, a különbözőféle tudományokra és mesterségekre nézve?” (4) // „Elkerülhetetlenül megkívántatnék a megfejtésben [...], hogy a Magyar nyelv belső történetei, grammatikai alkotmánya, az Európai tudós nyelveknek példái és az a tekintet, hogy a Magyar nyelv *napkeleti nyelv*, folyvást szem előtt tartassék.” (I, 5) Az 1817. esztendőre: „Mellyik vólna azon legalkalmasabb mód, melly szerént egy tökéletes Magyar Szókönyvet (lexicont) lehetne készíteni? Ki kellene e ennek a *nyelv régiségeire, és a tartománybeli szavakra s szólásmódokra*, vagy a magyar nyelvnek különbözőféle Dialectussaira is terjedni? Mellyik legrövidebb *úton* lehetne a legalkalmasabb módot végre hajtani?” (II, 9). A benyújtott jelgés pályaművekről a bírálóbizottság 1819. szeptember 13-án jelentette be a döntését: a jutalomra méltónak ítélt értekezések szerzője Teleki József volt, aki azt is előre jelezte, hogy amennyiben erre őt találná méltónak a bizottság, a jutalmát más jutalomkérdés kiírására ajánlja föl (1804-ben hasonló gesztusa volt az édesapjának is). Az eredményeket 1820. március 23-án hirdették ki, a pályadíjakat személyesen a nádor (József Antal főherceg) adta át a nyerteseknek. A jutalmazott pályaműveket 1821-ben Pesten adták ki két kötetben, Horvát István gondozásában: *Jutalom feleletek a magyar nyelvről a Magyar Nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire*.¹⁰ A kiadás előkészítésekor a szerző még figyelembe vehette Kazinczynak 1819-ben megjelent, az övével sok tekintetben érintkező esszéjét: *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*.

Teleki Józsefnek az ismeretlenből való feltűnését, műveltségét, szakmai tájékozottságát és érettségét több tényezőnek lehet tulajdonítani: az egyik, amely a külföldi és az ókori példák alapos megismerését tette lehetővé, a pesti jogakadémia utáni nyugati tanulmányútja Svájcban, Itáliában, Németországban (Göttingában), Hollandiában, a másik az itthoni folyamatos tájékozódása és tájékozottsága a nyelv körüli vitákban. Erre közvetlenül édesapja révén volt lehetősége, akinek az előbbieken említett, hasonló témájú, közel háromszáz oldalas munkája 1806-ban jelent meg. És rendelkezésére állt a család 30 ezer kötetes könyvtára, az a könyvtár, amely a család adományaként 1826-ban a Tudós Társaság, majd az Akadémia könyvtári állományának megalapozója lett. Ez az ismeretlenként való feltűnés előnyt jelentett a fiatal Teleki számára: nem volt elkötelezett a nyelvújítás vitáiban, harcaiban, nem tartozott egyetlen „szekértárborhoz” sem. Nem volt sem költő, sem a költőkkel rendszerint szemben álló grammatikus, nem képviselt egyetlen tudományterületet sem (a nyelvészetet kivéve), ami elfogulttá tette volna a tudományos terminológia magyarításában buzgólkodó, nagyon vegyes értékű „tishti szótárak”-kal szemben. Ezen az alapon és saját szellemi függetlensége tudatában kereshette a bölcs közéletet, a kiegyensúlyozottságot, lehetett pragmatikus az elmélet közvetítésében. Megteremthette azt, ami leginkább hiányzott a nyelvújítás vitáiban: a lehetséges módszerek elméletét.

Jól ismert, hogy ebben a korban már nem a latin, hanem az egyre inkább a magyart veszélyeztető német nyelv volt a minta, Kazinczyék is a némethez mérték a magyar nyelv alkalmasságát, gazdagságát, a fordítások is ilyen jellegű próbái voltak a magyar nyelvnek. De nemcsak

⁹ A pályázatot kiíró, a kérdéseket megfogalmazó bizottságnak Teleki László volt az elnöke. Az ő munkásságának ismeretében nem meglepő, hogy két olyan pályakérdés került meghirdetésre, amelyek szoros kapcsolatban állnak egymással.

¹⁰ I. és II. KÖTET. Kiadta HORVÁT ISTVÁN, A' Széchényi Országos Könyvtár Őrzője „a' Magyar Nemzeti Museum mellett. Pesten, Ns. T r a t t n e r J á n o s T a m á s ' betűivel. 1821.

a német nyelv volt minta, hanem a német nyelvalkítás, nyelvművelés és az ezzel kapcsolatos nyelvbölcselet is. A Balázs János és Éder Zoltán behatóbb szövegvizsgálatai szerint a Teleki által hivatkozott sok neves német szerző közül számára legfontosabb D. Jenisch 1801-ben megjelent munkája volt (*Universalhistorischer Überblick der Entwicklung des Menschengeschlechts. Eine Philosophie der Culturgeschichte*). Az akadémiai intézmény és nagyszótár vonatkozásában pedig fontos példa és minta volt mindaz, amit az olaszok, a franciák, a spanyolok, az angolok, a hollandok stb. előtte megvalósítottak.

A nyelv tökéletesítésének célja, lehetséges módjai és elvei

Telekinek *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által* című pályamunkája a pályázati kiírás kérdéseitől csak abban tér el, hogy tárgyát nem szűkíti le a tudományok és mesterségek nyelvére, hanem kiterjeszti a nyelv egészére: „Tsak abban távoztam el azoktól, hogy a nyelv kimíveltetéséről megállapított szabásaimat nem szorítottam a tudomány és mesterségbeli szavakra, szóllás módokra; hanem az egész nyelvre, és annak minden tekintetű kimíveltetésére kiterjeszkedtem.” (I, 5). Megalkotta benne a nyelvújítás elméletét, összefoglalta a nyelvújítás eredményeit, és az újítók mellett foglalt állást, a szélsőségek között, Kazinczy szellemében, de tőle függetlenül.

A feltett kérdéseknek megfelelően a mű négy nagyobb részből áll. Elsőként a magyar nyelv történetét tárgyalja: *A Magyar nyelv történeteinek rövid rajzolata*. Történeti áttekintésében a téma szempontjából fontos volt annak a bemutatása, hogyan szorította háttérbe a magyart a latinnyelvűség: „A Római vagy Deák nyelv a Keresztény vallás belső alkotásába be lopodzván, magát abban műveltsége által olly szükségessé tudta tenni, hogy minden Nemzetek kénytelenek voltak ezt azzal együtt elfogadni, – *anya nyelvöknek*, melly a mindennapi beszéd motskai közzé visszavonulni kényszerítettett, nem kis hátra maradásával. – Ezzel tehát a Magyarok is meg kezdének esmérkedni a Keresztény vallásra által lépven; az idegen nyelv nyöltz századoktól fogva szünetlen tartott *sulyos uralkodását*, melytől mind e mai napig menekedni nem tudunk ...” (I, 44). Ebben a könyvnyomatás, a reformáció és az oktatás hozott egyre nagyobb változást, különösen Erdélyben. A 18. században, amelynek Teleki közelebről tanúja volt, a rekatolizálással (a „Jézus Társasága” működésével) újra megerősödik a latin, és megjelenik az ennél is közvetlenebb „ellenség”, a német nyelv: „De már itt kezdte a Magyar nyelv egy új nagy, a Deáknál hathatósabb *ellenségre* találni. A nagy Fejedelem Asszony [ti. Mária Terézia], különböző részekből álló Birodalmát szorosabban egybe akarván kaptsolni, a Német nyelvet és szokásokat minden hatalmában lévő szelidebb módok által kívánta Magyar jobbágyai között terjeszteni. Ezért parancsolta a Német nyelvnek az alsóbb [...] Oskolákban való tanítását, ezért mozdított minden módon elő a Német és Magyar Nagyok között való házasságokat, ezért kedvelte Nagyjainknak Bécsben lakásokat.” (I, 73). „Láttuk, miképpen kezdé Nemzetünk Mária Tereziának fényes uralkodása alatt, a Német nyelvhez édesedvén, anyai nyelvét elhagyni, és *Nemzetiségét* levetkezni.” (I, 78).

Elsősorban ebből, a nemzet és az anyanyelv veszélyeztetettségéből vezethető le a nyelvművelés szükségszerűsége (2. rész: *A Nyelvművelés szükségége*). Vannak ennek általánosabb indokai is (*Tökéletesedés az emberi Nem tzélja, és erre a Nyelvművelés szükséges*), és ott áll a magyarok előtt a „műveltebb nemzetek” (az olaszok, a franciák, az angolok, a németek, a hollandok)

példája, legfontosabb azonban a magyar nyelv veszélyeztetettsége: háttérbe szorulása, alárendelt helyzete. A nemesség inkább (csak) németül beszél, idegen nyelveken olvas és ír, magyarul kevesen, a tudományos kérdésekről pedig latinul, németül: „... *nemzetiségből* szorgalmasabban tanuljuk honni nyelvünket, de akaratunk ellen is *többet beszélünk Németül*. Mi ennek az oka? *főként az*, hogy a Német szükségünknek jobban megfelel, mint a Magyar. A *miveltebb nyelv* mindég elnyomja a miveletlenebbet; és amit *az erőszak* nem viheti véghez, az meg fog történni a *természet útján!!* ha nyelvünket nem alkalmaztatjuk jobban mostani szükségünkhez.” (I, 125). Ez az „alkalmaztatás” volt a fő célja a nyelvújításnak.

Magyar nyelvészeti és grammatikai tudása, széles körű tájékozottsága, anyanyelvi műveltsége, kiváló nyelvérzéke az értekezés harmadik részében mutatkozik meg igazán (*A Nyelvművelésre szolgáló módok*). Ebben semmiben nem marad el a korabeli ismert, nagy grammatikusoktól, Révaitól, Verseghytől. Sorra veszi a nyelvújítás lehetséges módjait, és véleményt mond a korabeli ismert nyelvújítók gyakorlatáról. Kárhoztatja a merőben új „gyökérszavak” alkotását, koholását: „[...] kénytelenek vagyunk az új Gyökerek koholását minden nyelvre, és így a Magyarra nézve is egyáltalánba tilalmazni”. (I, 144) Ez, mint mondja később, „csak a nyelvek gyermekkorában engedtethek meg” (I, 211). Annál inkább ajánlja mint természetes szóalkotási módot a szóképzést „kész gyökerekből” (szótövekből) és „törzsökből” (származékszavakból), de arra figyelmeztet, hogy ennek is igazodnia kell az analógia és a nyelv törvényeihez (külön részletezi a névszóképzést és az igeképzést). Hasonló véleménnyel van a szóösszetételről: „Az összetételnek különös szép tulajdonságai vagynak, mellyek [...] a nyelvet „*kellemetessé, hasznossá és nagyon kívánatosá teszi*” (I, 180), és ez abból ered, hogy már eleve „világos értelmű szavak” kapcsolódnak össze (ezzel kapcsolatban a német nyelvre is hivatkozik).

Azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a szavak és szólások más nyelvekből való átvétele, a kölcsönzés hozzátartozik a nyelv életéhez, még az olyan „eredeti” nyelvekéhez is, mint a magyar. Teleki elsősorban a latint és a németet tartja alkalmasnak arra, hogy belőlük szavakat vegyünk át, és sorra veszi, hogyan kell ezeket anélkül átvenni, hogy azok megrontanák a magyar nyelv eredeti természetét. A szólásokban esetleg előforduló idegen szerkezeti mintákat sem utasítja el mereven: „[...] az oly egyes esetekben mindazáltal, mellyek csak imitt amott fordulnak elő, a nyelv belső szerkesztésére befolyások nintsen, és tsak egy vagy más tekintetbe látszanak nyelvünkkel ellenkezni, kár volna nyelvünknek a nyugotiak által való további kimíveltetését igen nagy féltékenységünk által gátolni.” (I, 252–3)¹¹ Ezzel kapcsolatos fejtegetései a nyelvi kontaktusok mai értelmezésében is figyelemre méltók. Legszabadabb, legkevésbé ellenőrizhető és szabályozható területe a nyelvújításnak a szavaknak új jelentésben való használata, „a szavak értelmének elváltoztatása” (I, 211). Ebben a részben a jelentésváltozás egyik nagyon korai elemzőjének bizonyul,¹² és itt is többször hivatkozik az analógiára mint „legbizonyosabb vezér”-re.

Külön szakaszokban tárgyalja mint a nyelvbővítés természetes lehetőségét, Verseghynek ellentmondva, az elavult szavak és a régi szólásformák felélesztését, összekapcsolva az örök változást a mindenkori változatossággal. Ezzel mintegy párhuzamos, vele összekapcsolódó, szintén külön-külön tárgyalt lehetőség a „vidéki szók közönségessé tétele” és a „vidéki szólások terjesztése” (Kazinczy

¹¹ Ha a későbbiekben fogantatja lett volna ennek az elvnek, el lehetett volna kerülni a nyelvművelés gyakran indokolatlan és reménytelen viaskodását germanizmusokkal, latinizmusokkal vagy éppen jó néhány maga kreálta nyelvhelyességi babona létrejöttét.

¹² Csűry erről egyenesen ezt írja: „E fejezet foglalkozik először a jelentéstanal a magyar nyelvészet történetében. A jelentésváltozásnak csaknem minden nemét ismeri és ismerteti, csak épen nevet nem ad nekik.” (I. m. 18).

és hívei ezeket mélységesen lenézték). A magyarban nincsenek ugyan olyan egymástól különböző nyelvjárások (*beszédejtések*), mint a németben, franciában, olaszban, amelyek a megértést is megnehezítenek, a különbségek mégis megvannak: „Ezt, úgy gondolom, senki is kétségbe nem fogja hozni, aki a két hazának különböző részeivel *akármennyi kevéssé is esmértes*” (I, 239). És nem lát ellentmondást – mint ahogy a későbbiekben történt – a kettő összekapcsolásában: „mert valamint az *egész Nemzetnek* vagyon hatalma a maga *nyelvét mívelni*, éppen úgy vagyon minden *eggyes vidéknek is*” (I, 240). Az „egység a változatosságban” elvnek nagyon korai megfogalmazása ez, nyoma sincs benne a nyelvjárásellenességnek, az elutasításnak, sőt még a „mesterségszavak” gyarapításában is fontosnak tartja a lappangó *vidéki* kifejezéseket.¹³ Az ő korában különösen szokatlan, hogy védelmére kel a megvetett tájszavaknak: „A sokféle szörszálhasogató vizsgálódásokkal *meg nem romlott*, eredeti erővel felruházott, *eggyügyü emberi elme* az új képzetek helyes kifejezéseinek eltalálásában gyakran *sokkal szerentsébb*, mint a *félénk nyelvtudós*, ki nyelvét megrontani minduntalan rettegven, az erősebb, hathatósabb kifejezésekhez nyúlni nem mer.” (I, 241) A „vidéki szólások” elemzésében a korabeli élőnyelvi változókról olvashatunk figyelemre méltó megállapításokat, pl. a magyarországi *szaladtak* és az erdélyi *szaladtanak* viszonyáról. Nemcsak azt tartja fontosnak, hogy méríteni lehet és kell a nyelvjárásokból, hanem az egyes nyelvjárások nyelvi értékeinek teljes megismerését is, az irodalomban a népköltészethez hasonló megjelenítését, ahogy az olasz jelenik meg Goldoni vígjátékaiban. „Miért ne lehetne a *Palótzok*, a *Székelyek* magyar nyelvöket némely egyes Darabokban használni, anélkül hogy őket gúnyolásunk tárgyának vegyük?” (I, 263) Az új szavak és az új szólások (grammatikai szerkezetek) tekintetében az utóbbiak kívánnak jóval nagyobb körültekintést, abban is pl., hogy – Révainak ellene mondva – Teleki szerint „a józan okosság” nem lehet mindig mérvadó. A nyelvtől nem lehet számon kérni a tökéletes logikát: „Ha mindjárt a józanokosságot nyelvünkre nézve ott, hol a nyelv természete *ellenkezőt* javasol vagy az *ellenkezőt is megengedi*, kirekesztő vezérünkül nem fogadhatjuk el [...]” (I, 248).

A dolgozat negyedik része (*Az újításoknak mikori használásáról*) elméleti, nyelvbolcseleti szempontból tárgyalja a nyelvújítást, és szól arról is, miképpen lehet „foganatosás” tenni annak eredményeit. Balázs János véleménye szerint ez a befejező rész teljesen új szintézis. Ebben is Jenisch követi ugyan, de nála határozottabb, világosabb és a korabeliek közül mindenkinél kiegyensúlyozottabb a szélsőséges vélemények közt (Balázs 1980. 188.). Annak meghatározásából indul ki, hogy mi az eszményi, tökéletes nyelv, amelyet a nyelvújításnak követnie kell, mi a mércéje ennek a tökéletességnek. A lehető legtömörebben: „Tökélletes pedig csak az a nyelv lehet, melly *tzéljának* megfelel” (I, 268). Ezt pedig hat tulajdonsága által lehet meghatározni és befolyásolni: bőség, határozottság, rövidség, tisztaság, régulásság (szabályozottság) és a szép hangzás, amelyek ugyanakkor a céljai is a nyelvművelésnek (I, 270). Ezek azonban, mint később belátja, olyan célok, amelyek egymást korlátozzák, „kényes határok közé vagynak szorítva”, és amelyekre nézve „kifogást nem szenvedő *közönséges törvények* megállapítása is bajos” (I, 337).

Ezeknek a tulajdonságoknak a tárgyalásában mutatkozik meg igazán Teleki bölcs kiegyensúlyozottsága, ennek alapján mondhatja azt Balázs János, hogy itt kifejtett megállapításaival „a magyar nyelvfilozófia rövid fejlődésének csúcspontjához érkezett”.¹⁴ A nyelv gazdagsága, bő-

¹³ Ezzel ellentétes volt a Debreceni Fűvészkönyv szerzőinek álláspontja és gyakorlata is, aminek az lett az következménye, hogy a mesterkelt botanikai terminológia (a tudományos és a köznyelvi is) eltávolodott a vernakulárisok szókincsétől.

¹⁴ Balázs János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető, Bp. 1980. 213.

sége nem lehet mértéktelen, és nincs is olyan nyelv, amely minden tekintetben egyaránt gazdag, a magyar nyelv bővítésében sem lehet és nem is kell arra törekedni, hogy minden meglegyen benne, ami más európai nyelvekben megvan. A folyamatos tökéletesítésre mégis szükség van, mivel „*minden eddig esméretlen tárgynak, képzetnek, érzeménynek, és gondolatnak kénytelenek vagyunk, akár hogy is, új szavakat keresni, ha azok nyelvünkben nem találatnának*” (I, 274). Ez a gazdagítás nem csökkentheti ugyan a nyelv érthetőségét, de ideig-óráig az érthetlenséget is vállalni kell az új szavakkal, mert így a kicsiny kár nagy haszonnal jár.

A nyelv határozottságát az mutatja meg, hogy milyen mértékben vannak benne félreérthető, kétértelmű szavak és kifejezések. A nyelvi jel természetes kétértelműségével, többértelműségével mindenképpen számolni kell. És ezt nem is maga a nyelv, hanem a beszélő, író képessége határozza meg. Ironikusan jegyzi meg, hogy olyan határozottságot „egy nyelvben sem képzelhetünk, melly a *nyelvvél élni nem tudó Író* helytelen előadásának *tisztaságot* adjon, vagy pedig az Írónak magának zavarba lévő gondolatjait rendbe szedje” (I, 277). Azt is látja, hogy a határozottság fontosabb az író nyelvében, mint a közbeszédben, sőt az irodalmi nyelv különféle változataiban is más és más a határozottság igénye: „*Igy a költői nyelv* kevesebbet kíván, mint az *ékes szóllás*, ez kevesebbet, mint a *történetelőadás*, ez pedig megént kevesebbet, mint az *oktató*, melly minden kétes értelemnek nyilvános ellensége” (I, 285). A határozottság, azaz az egyértelműség legfontosabb a tudományok nyelvében.

A rövidség, a tömörség igénye ismét olyan természetű, hogy csak egyebekhez viszonyítva lehet követni. Tehát nem lehet öncél, hanem csak másodrendű cél a nyelvművelésben, mert pl. Teleki szerint a nyelv tisztasága és szép hangzása fontosabb lehet ennél. Ebben a tekintetben mindenképpen előnye a magyarnak a toldalékolással eleve adott szerkezeti tömörsége, azonban ebben is a lehetséges rövidebb formákat kell előnyben részesíteni, és még inkább elvárható ez új szavak alkotásakor.

A nyelvújításnak és a későbbi nyelvművelésnek napjainkig legvitatottabb elve a nyelvtisztaság, azaz az idegen eredetű szavak megítélése. Teleki álláspontja ebben is példaértékű: nem híve sem a kritikátlan átvételnek, sem a purista elutasításnak. Jól látja, hogy a purista szemléletet a németektől vettük át, és azt is, hogy különböző nyelvekben eltérő az idegen szavak megítélése. Tisztában van azzal, hogy az idegen nyelvek elől nem lehetett és nem lehet elzárkózni: „a föld hátán egy valamennyire *pallérozott nyelv sem találatik*, melly *számtalan egyes szavakat* ne költsönözött volna a több más nyelvekből” (I, 299). Alapvető szabálynak tekinti, hogy „*az olly idegen szavakat akármelly nyelvből vétettek legyen is azok, mellyek nyelvünk hangejtése szerint elváltoztattak, a hosszas velek élés által köz értelműek lettek, és ez által mintegy polgárságot nyertek, nyelvünkbe, bojgatni kár volna; azokat nyelvünk tisztaságának veszedelmeztetése nélkül továbbá is megtarthatjuk*” (I, 301). Elemzése és példái ma is tanulságosak lehetnek a kölcsönzések vizsgálatában. Természetesnek tekinti, hogy különösen a tudományos mesterszavak körében sok az idegen hangzatú, de azt is fontosnak tartja, hogy legyen folyamatos ezek anyanyelvűsítése. Nem csupán a nyelv tisztasága miatt, hanem a közérdek miatt, hogy ti. nemzeti nyelven a tudományok elsajátítása is könnyebb: „*nyelvünk tisztasága mellett, a tudományokat napról-napra közértelműebbekké tenni...*” (I, 309)

Szintén tág határok között mozog a nyelvi szabályosság és a nyelvi szabálytalanság (a *régláltság*) megítélése, mondhatnánk: a mindenkori nyelvi norma. Teleki véleménye szerint egyik túlzás sem helyeselhető, sem a szabályos egyszerűség, sem a túlzásokba vitt szabályozatlanság. Példaként az előbbire a francia kertet hozza föl, az utóbbira az angol kertet. Törekedni kell „az

egész nyelv egységének fenn tartására, a nyelv valóságos Karakterének szorgos őrzésére”, egyesítve egyfelől a „bámulásra indító felséges regulásság”, másfelől a „törvényes regulátlanság különös kellemeit” (I, 317).

A nyelv szép hangzásának megítélése sok tekintetben szubjektív, ebben a legnehezebb törvényt hozni. Más nyelvekkel való összehasonlításban azonban Teleki joggal emeli ki a magánhangzók és mássalhangzók kedvező arányát a magyarban, a hangrend szabályosságát, a lágyság és a keménység kiegyensúlyozottságát.

A záró rész hetedik szakaszában (*Az újítások fogamatossá tételéről*) a nyelvújítás kiélezett, sokszor fölösleges vitáiról foglalja össze a véleményét. Úgy értékeli, hogy túlságosan gyors és sok volt az újítás, a nyelvben az elfogadtatáshoz türelemre és mértékre van szükség. A tudósok a maguk elzárkózottságukban önzők és irigyek, a hiúság megakadályozza őket abban, hogy mások újításait elfogadják. Ezt a tudományos egyeztetést és egységet csak tudós társaság keretében lehetne megteremteni egy tökéletes szótár birtokában: „De minden eddig előszámlált módok között egyik sem mozdítja elő az újítások *fogamatosságát* oly nagyon, mint a *tudósok, a nyelv* művelését buzgón óhajtó *tudósok* között való *eggyesség*. Ha volna egy *Királyi Tudós Társaságunk*, mint más számtalan Nemzeteknek, melly a tudományok különböző ágazatainak terjesztése mellett, nyelvünk további pallérozásán is munkálkodhatna; [...] ha volna egy olly tudósunk, ki nyelvünk nagy mezején eddig tett egyes irtásokat, vetéseket, ültetések, munkálkodásokat egy nagy egészben, egy *tökélletes szótárban* egybe szedegette, és mély tudománya, részrehajlatlansága által az olvasók *bizodalmát* megnyerni tudta volna.” (I, 334).

Dolgozata záró részében megértéssel szól a nyelvújítás túlzásairól, tévedéseiről, nincs olyan nyelvrontónk, írja, aki valamilyen tekintetben hasznára ne lett volna a nyelvnek. A szükség és a megszokás kifogásolható szavakat is elfogadott. Az újítások, az újítók, Kazinczyék mellett foglalt állást munkája utolsó mondataiban: „Valamint minden dologban, úgy a nyelv művelésben is, *a nagy félénkség* veszedelmesebb a vakmerőségnél. *Ez* ha minden nyomton *botlásra*, sőt *elesésre* vezérel is, de a *télhoz* közelebb viszen, míg *amaz* minden lépésünket *olom nehézségével* akadályoztatja. *A szerfelett félénk* ember soha semmire sem mehet; sok *szépet*, sok *nagyot* köszönhetünk *a vakmerőknek*, kivált azoknak, akik vakmerőségekben szerentsékek voltak. [...] Ha tehát a *keskeny középutat* eltalálni nem tudjuk, sokkal tanátságosabb merészségünkben néha *megbotlanunk*, mint a *botlást félénken elkerülni* akarván *helyt állanunk*.” (340)

A tökéletesítés fő eszköze: a tökéletes magyar szótár

A Marczibányi Intézetnek a másik, az 1817. esztendőre kiírt pályatétele, mint láttuk, egy „tökéletes magyar szókönyv” készítésére vonatkozott. Ennek is megvolt a közvetlen oka és célja. A nyelvújításhoz ugyanis az ebben a korszakban nagy számban megjelenő különféle szótárak is hozzátartoztak. Ezek is – a vitairatokhoz és grammatikákhoz hasonlóan – miközben leltározták a „szócsinálás” eredményeit, a szerzők egymástól nagyon eltérő szemléletének voltak a tükrői, így semmiképpen nem szolgálták azt a célt, hogy eligazítást nyújtsanak a magyar nyelv régebbi és újabb szavainak használatában. Szükség volt tehát annak tisztázására a külföldi és hazai példák alapján, hogy milyen elvek szerint, milyen szempontokat követve kellene elkészíteni egy

sok tekintetben eligazító szótárt. Szótári tervezet is sok készült,¹⁵ ezek közül azonban kitűnik Teleki József pályamunkája: *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja*. És nem csupán azzal, amit leír, hanem főképpen azzal, hogy valóban elindítója lehetett a későbbi akadémiai szótári munkálatoknak a napjainkban megjelenő akadémiai nagyszótárig elmenően.

A pályatétel és a pályamunka is tartalmazza címében a *tökéletes* jelzőt, és ez szorosan kapcsolódik az előbbi pályatétel címének *tökéletesítése* szavához. A *tökéletesítés* azonban egy folyamat megjelölése, amely sem időben, sem eredményében nincs lezárva, összhangban van az „örök nyelvújítás” valóságával, a *tökéletes* viszont reális célként fogalmaz meg egy elérhetetlen ideált. Az élő nyelvnek a végtelen változatosságban és folyamatos változásban lévő szavait ugyanis lehetetlenség teljesen és tökéletesen szótárba foglalni. Kétszáz évvel ezelőtt is tudták vagy legalábbis érezték, hogy ebben nem lehet elérni sem a teljességet, sem a tökéletességet, és hogy az európai nyelvek elérhetetlennek tűnő akkori nagy szótárai csak az akkori magyar szótárakhoz viszonyítva olyanok, „mellyek a nyelveknek minden *kintseit* magokban foglalják, és kivált a hazafiaknak a honi beszéd minden elrejtett titkaiban való beavatásokat erányozzák” (II, 6).

A tökéletességet Teleki számára a nagy európai példák jelentették: az olasz *Academia della Crusca* szótára, a francia akadémiaé, a Kramer, Johnson, Sheridan, Adelung, Campe stb. szótára. Közvetlen mintája Adelung szótára volt: *Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hoch-Deutschen Mundart* (Leipzig, 1773–80). Ezeknek a mércéjéhez igazodva írta meg pályamunkáját a pályatétel két alapvető kérdésének megfelelően: (1) milyennek kell lennie, mire kell kiterjednie egy ilyen „tökéletes” szótárnak, (2) mi lehetne a módja annak, hogy ezt „a legrövidebb úton” meg is lehessen valósítani. Ezt tekintette a továbblépés feltételének mind a nyelvalkításban, mind a tudományok anyanyelvű művelésében: „Mindaddig [...], *míg egy ily szótárunk nem lesz*, nyelvünknek *szerentsés további kimíveltetését, eddig tett fáradozásainknak kívánatos foganatoságát nem reménylhetjük, és mind addig a nyelvre nézve minden tekintetben Klaszsisos munkákat tudósainktól nem várhatunk.*” (II, 8)

Az értekezés első részének hat szakaszában fejti ki a véleményét *Egy tökéletes magyar szótárnak leghelyesebb belső elrendeléséről*. Egy ilyen szótárnak tartalmát tekintve a következőkre kell kiterjednie: „*a nyelvünkbe találtató szavak, azoknak grammatikai tulajdonságok, értelmüknek tökéletes meghatározása és azok nemzésének módja*” (II, 13). Ezeknek a részletezéséből mindjárt világossá válik, hogy nem csupán a szótárba kerülő szavak minél teljesebb körét kell meghatározni, de vállalni kell a szavak több szempontú minősítését is: melyek helyes alkotásúak, és melyek helytelenek; melyek régiek, elavultak, melyek egészen újak; melyek „vidékiek”, és melyek közhasználatúak. Ennek alapján ajánlást kell tennie arra nézve, mi legyen az egyes szavak sorsa: a felélesztés, a megtartás, a terjesztés vagy az elmarasztalás.

Akárcsak az előző értekezésben, itt is toleráns a meghonosodott idegen szavakkal szemben: „*Az idegen szavak közül [...] azok találhatnak szótárunkban helyt, melyek már régtől fogva nyelvünkbe áltültetvén, abban mély gyökereket vertek, minden közemberektől is használatnak és nagy részint honni formában is öntettek, mint: Pintér, templom, apostol, iga, istálló, s a’ t. továbbá azok, mellyekkel (kifejezésökre nem lévén eredeti szavunk és részszerént nem is reménylhetvén azoknak helyes honiakkal való kijelentésöket) kénytelenek vagyunk élni ...*” (II, 15–6). Az archaizmusok és a regionalizmusok szótározását ő elsősorban a klasszikus írók

¹⁵ Lásd Gáldi László: *A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957.

használatától tenné függővé. Azon a véleményen van, hogy nyelvünk jellegéből adódóan a toldalékokat is szótározni kell. A tulajdonnevek közül függelékként kerülnének be a szótárba a keresztnévek és a becenevek, valamint az eredeti földrajzi nevek. Rugalmas és nyitott szemléletével a szótári elképzelés korántsem mereven normatív, előíró, hanem tanácsadó, konzultatív. Részletesen leírja azt is, véleménye szerint milyen grammatikai alakjukban kell felvenni az egyes szavakat (igéket, névszókat, névmásokat stb.), elrendezésükre pedig nem a „gyökér-rendet”, hanem a betűrendet ajánlja.

Fontos szerepet szán az egyes szócikkekben a szavak „grammatikai természete” leírásának: a grammatikai, szófaji minősítésnek, a toldalékolásnak (ragozásnak), a szintaktikai kapcsolódásoknak, a vonzatoknak stb. A szavak ily módon „a szótárba iktatván, abban *egy szép tökéletes Grammatika* fog találatni” (II, 32). Ez a magyarázata annak, hogy más korabeli szerzőktől eltérően Teleki nem tartja annyira fontosnak a grammatikákat. A szótárnak a helyesírás szabályozásában is szerepet szán, és ebben irányadó fő szempontnak azt tekinti, hogy az írásváltozatok közül melyik közönségesebb, melyiket követi inkább a szokás. A kiejtés szabályozását viszont nem tekinti a szótár feladatának.

Tisztában van azzal, amit minden szótáríró tapasztal, hogy a szótárírásban nagyon fontos, de igen nehéz a szavak értelmének, azaz jelentésének meghatározása, egymástól való elhatárolása. Előző pályamunkájához hasonlóan itt is körültekintő szemantikusnak bizonyul. Leibnize is hivatkozva írja: „Hogy valamely szóval helyesen tudjunk élni, szükségesképpen tudnunk kell, hogy *valóságosan mit teszen*, esmernünk kell annak *jelentését, valóságos erejét*. Méltán meg kívánhatjuk tehát egy tökéletes szótártól, hogy ebben minket utasítson.” (II, 32) A szavak jelentésének nincs tökéletes megfelelése a különböző nyelvekben. Azt nem lehet elvárni, hogy ezek leírásában a szótár filozófiai meghatározásra törekedjen, de mindenképpen elvárható az eltérő árnyalatok érzékeltetése: „... hogy az *okoskodva olvasót* a szavak értelmének *fájnabb különbségére* figyelmetessé tegyék.” (36). A definícióknál célravezetőbbek a példák, az irodalmi példamondatok. Fontosnak tartja a homonimák és a szinonimák megkülönböztetését, a szinonimák stilisztikai, műfaji minősítését, a „képes előadások”, vagyis az átvitt jelentések megkülönböztetését a szavak „valóságos és tulajdonképpen való értelme”-től, az állandósult szókapcsolatok (példabeszédek, szólások, közmondások) jelentésének tisztázását.

A szavak értelmének meghatározásánál is jóval több buktatóval jár a *szónemzés*, azaz a szavak eredetének, etimológiájának kérdése. A korabeli fantáziadús szóeredeztetéseket ismerve, az ajánlata az, hogy sokkal bölcsőbb bevallani ezzel kapcsolatos tudatlanságunkat, mint megalapozatlan fejtegetésekbe bocsátkozni. A későbbi szótárírók is követhették volna bölcs tanácsát: „Itt mindazáltal a *tsalatkózó hiedelmesség* és a mindent elfojtó *kétségeskedés* között való *keskeny közép utat* eltalálni nagyon nehéz. Hogy magunkat tehát különben ditséretes tüzinktől igen mesze elragadtatni ne engedjük, *szíveljük jól meg Adelungnak arany szabását: tudatlanságunknak megvallása sehol sem meg engedhetőbb, sehol sem inkább kötelességünk, mint az etymológiában.*” (II, 40–41) Viszonylag egyszerűnek látja környező nyelvek átvételeinek megítélését, és ebben is, akárcsak a görögre visszavezethető szavak esetében, figyelmeztet a lehetséges közvetítő nyelvekre. Figyelemre méltónak találja azt is, hogy a magyarból is kerültek át szavak „több nyelvekbe”, és a három, talán legismertebb példát említi: *huszár, határ, kocsi*.

A teljességre törekvő szótár igénye beleütközik a terjedelem mindenkori korlátjaiba. A szótárirodalomban, a magyarban is, több példáját ismerjük annak, hová vezetett a pragmatikus önkorlátozás hiánya egy-egy szótári terv megvalósulásában. Teleki ebben is a bölcs középutat

ajánlja a tervezett szótár szerkesztésében, amely nem lehet sem túlságosan kicsi, sem túlságosan nagy. A rövidítést ajánlja: a tömör szerkesztést, az ismétlések elkerülését és a rövidítéseket. „Az előadásunk rövidségéről csak igen keveset mondhatunk. Valóban nem hosszú az, amiből semmit sem lehet elvenni az értelem megcsonkítása nélkül. Ezt tehát fő törvényül megállapíthatjuk.” (II, 45)

A pályamunka második részében a szótári terv megvalósításának feltételeit fejt ki: „Mi módon lehet egy tökéletes Magyar szótárt legjobban és legkönnyebben alkotni.” (II, 49). Egy ilyen szótár szerkesztése több évet vesz igénybe, de még több időre kell szólnia, és „talpköví” kell szolgálnia további, még tökéletesebb szótárra nézve (II, 51). Megnevezi a felhasználható források körét: a kortárs nyelvtudósok nyomtatott és kéziratban lévő munkáit, a régi grammatikusok munkáit, a kétnyelvű szótárakat. Megnehezíti a munkát, hogy a „vidéki szavak” nincsenek összegyűjtve.

Mivel „tudós társaságunk [...] nintsen, mellytől egy illy munkát kívánhatnánk” (II, 58), ebbe a nagy munkába közvetlenül be kíván vonni minden korabeli magyar tudóst, és nemcsak a nyelvészeket, hanem mindazokat, „kik hazánkat akármelly tárgyról készült derék munkáikkal megajándékozták, nyelvünknek állapos esmeretségéről bizonyosságot tettek...” (II, 60). A munkatársaknak ezt a széles körét elképzelése szerint három szerkesztő („szerkesztető”) fogná össze, fölöttük pedig egy felvigyázó testület állna. A szerkesztőket is ez a testület kérné föl. A testületet magát pedig abban a bizottságban (küldöttségben) látja, amely ezeket a pályatételeket is kijelölte és elbírálta. Továbbmenően: a tudósoknak ez a köre lehetne az alapja a létrehozandó tudós társaságnak. A francia akadémiaira hivatkozik: „A frantzia Akadémia, melly némelly egyes tudósok összegyűléséből eredett, és későbbre nyerte meg az uralkodás helybenhagyását, legelső kötelességének tartotta egy tökéletes szótárnak kidolgozását, mellyben annak minden tagjai részt vettek. Miért ne várhatnánk mi hasonlót ezen küldöttségtől, melly mindjárt eleintén szeretett Nádor Ispányunk, a hazánknak egyik legnevezetesebb megyéje által neveztetett ki a nyelvünkbe kijött könyvek megítélésére, a magyar nyelvet tárgyazó jutalom kérdések feltételére, és így nyelvünk műveltetésének előmozdítására?” (II, 67) Ez az elvárás valósult meg 1825-ben a Tudós Társaság megalakulásával.

Teleki figyelme kiterjedt arra is, miből, hogyan lehetne fedezni a szótár kidolgozásának és kiadásának költségeit. Tisztában volt azzal, hogy a munkatársaktól, szerkesztőktől nem lehet elvárni a teljesen önzetlen munkát, és hogy ilyen munka kiadásának is költségei vannak. Ezeket a költségeket elképzelése szerint adományokból lehetne biztosítani, valamint az előfizetésekből és az eladásokból: „egész bizodalommal lehet reményleni, hogy az több vevőkre fog találni, mint más könyvek, hogy azt hazánknak tehetősebb lakosai közül sokan örömet fogják nagyobb ajánlásokkal is elősegíteni, sokan fogják azt fáradozásaik megjutalmaztatásának reménysége nélkül, munkálkodásaik által előmozdítani.” (II, 68)

A szótári terv utóélete

A Tudós Társaság, ill. a Magyar Tudományos Akadémia történetének lexikonszerű, ismert adatai szerint Széchenyi István egyévi jövedelme 1825. nov. 3-i felajánlásával, amelyhez gr. Vay Ábrahám, gr. Andrássy György és gr. Károlyi György is társult, megteremtette a Tudós Társaság létrejöttének anyagi feltételeit. Teleki József családjának 30 000 kötetes könyvgyűjteményének

felajánlásával a későbbi MTA Könyvtárának alapját vetette meg, családjának kézirat- és éremgyűjteményét is az MTA-nak adományozta, testvéreivel 10 ezer koronával járult hozzá az alapításhoz.¹⁶ Az 1827. évi XI. törvény (*A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról*) rendelkezett: „Az önkéntes és szabad adakozással összeszedett tőke vagyomból Tudós Társaság, vagyis Magyar Akadémia állíttassék fel.” 1827. nov. 30-án a nádor kinevezte azt a bizottságot, amelynek a felállítandó Akadémia alapszabályai és szervezete tervét kellett kidolgoznia. Ennek a bizottságnak (választmánynak) az elnökévé Teleki Józsefet jelölte. Szintén a nádor nevezte meg a bizottság tagjait: a négy alapítón kívül még további 22-t. A bizottságot az elnök 1828. március 11-re hívta össze, hogy aztán március 15-től április 17-ig huszonegy ülésen tárgyalják a szervezet és alapszabályok terveit. A Tudós Társaság 1830-ban kezdte meg tényleges működését, miután az uralkodó elfogadta az alapszabályokat. A Tudós Társaság igazgatósága nov. 17-én tarthatta meg első ülését Pozsonyban. Elnökké Teleki Józsefet, alelnökké Széchenyi Istvánt választották, kinevezték a Társaság első 23 rendes tagját. Kazinczy is közöttük volt a történeti osztályba sorolva. Első közgyűlését 1831. február 4-én tartotta, szervezeti szabályzatát *A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai* címmel közölte (Pest, 1831).

Ezekben a szövegekben nincs egyetlen magyarázó utalás sem arra, miért éppen Teleki József lett az alapító testületek, majd az Akadémia elnöke, és mi indokolhatta, hogy haláláig ő tölthette be ezt a tisztséget. Arra lehetne gondolni, találomra esett rá a választás, és hogy ezek a tisztségek csupán szimbolikusok voltak, bárki betölthette őket, vagy akár gyanúsak is tűnhetne, hogy ilyen mértékben bírta a nádor, majd a tagság bizalmát. Említettük, hogy 1820. március 23-án ugyanaz a nádor adta át a Martzibányi Intézet pályadíjait, aki hét évvel később elnöknek jelölte a szabályzatot előkészítő bizottságba. A kortársak számára is – sokkal inkább, mint a maiak számára – ismert volt Teleki László és fia szakmai munkássága és következetes erőfeszítése, amellyel előkészítették a Tudós Társaság megalakulását. Teleki Józsefnél nem volt senki alkalmasabb, elkötelezettebb ezekre a tisztségekre. A Tudós Társaságnak az ő vezetésével kidolgozott szabályzatában föllelhetők a két nyelvészeti értekezésében kifejtett elvei.

Arra sincs explicit utalás az MTA történetét bemutató mai szövegekben, hogy az 1825-ben létrejött Tudós Társaság mindkét akkori „magyar hazára” kiterjedt, legalábbis ebben a tekintetben nem érvényesült semmilyen korlátozás. Az intézmény közel két évszázados történetének az unió előtti négy évtizedében a két haza tudósai akkor is együtt voltak az Akadémia keretében, mai szemmel úgy is értelmezhetjük, hogy az alapító és alelnök Széchenyi István Magyarországot (és a katolikusokat), az elnök és könyvtáralapító Teleki József szimbolikusan Erdélyt (és a reformátusokat) is képviselte. Erről a korszakról, a reformkorról némi ma is érvényes tanulsággal állapítja meg az *Erdély története*: „A Magyar Tudományos Akadémia felbecsülhetetlenül sokat tett a tudományművelők egyéni elszigeteltségének feloldása érdekében. 1832-ben 70 tagja közül 9 volt erdélyi, 1847-ben 170 közül 22.”¹⁷ 1867 után, a következő négy évtizedben ugyanannak az országnak a polgáraiként voltak tagjai az erdélyiek is az Akadémiának, sőt 1920 után is még, gyakorlatilag 1949-ig.

És a Társasággal intézményesült a szótári terv megvalósulásának lehetősége is, és a döntés is megszületett 1831-ben a *Nagy magyar szó-könyv* elkészítéséről. Teleki értekezését alapul véve a Tudós Társaság 1834-ben nyomtatásban is közzétette a nagyszótári tervet. Erről az előkészítő

¹⁶ A családi könyvtáron kívül Teleki 1850-ben saját könyvtárát is az Akadémiának ajándékozta.

¹⁷ Miskolczy Ambrus: *Erdély a reformkorban (1830–1848). 1. A régi és az új Erdély társadalmi és gazdasági életében. = Erdély története III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. 1258.*

munkálatok, próbagyűjtések nyomán hamar kiderült: Teleki is elszámította magát, ennyire teljes (egyszerre értelmző, történeti, szaknyelvi, táj- és etimológiai) szótárt nem lehet megszerkeszteni, emiatt öt év elteltével módosították a kidolgozás elveit és utasításait. Közben készültek és megjelentek más jellegű szótárak: kétnyelvűek, szaknyelviek stb. Különösen fontos volt az Akadémia szerepe az egységes magyar szaknyelvek kialakításában. Elnökként és nyelvészként Teleki ezeket is figyelemmel követte. Jellemző pl., hogy 1841-ben levélben kéri föl Nádasdy Ferenc kincstári elnököt, hogy a bányászati és kohászati német műnyelv magyarosításában támogassa az Akadémiát. Nádasdy az erdélyi bányatisztekhez fordult, kérte a szakszavak és kifejezések összegyűjtését, majd ezek megvizsgálásával és a német–magyar műszótár összeszerkesztésével Debreczeni Mártont, az erdélyi bányák és kohók igazgatóját bízta meg.¹⁸ A nagyszótár tervét sem adták föl, de lényegesen szűkítették, és ennek értelmében kapott megbízást 1844-ben Czuczor Gergely és Fogarasi János egy kisebb értelmző összeállítására. A következő évek, évtizedek nem kedveztek egy ilyen munkának, így végül a Czuczor–Fogarasi kézírata 1861-re készült el, és 1862 és 1874 között jelent meg hat kötetben *A magyar nyelv szótára* címmel.

A nagyszótár terve nem valósulhatott meg, de nem is lehetett lemondani róla. Akadémiai háttérrel nyelvész-nemzedékek dolgoztak rajta, gyűltek a cédulák, a cédulákat használni is lehetett, mígnem aztán a 20. század végén újabb jelentős erőfeszítéssel és egyre inkább a digitális technika segítségével el lehetett jutni a megvalósításig. A 18 kötetesre tervezett *A magyar nyelv nagyszótára* 1. kötete 2006-ban jelent meg, 2018-ban a 8.¹⁹ A 21. század elején az MTA Nyelvtudományi Intézete Korpusznyelvészeti Osztályán már lehetővé vált egy nagy magyar nyelvi korpusz számítógépes létrehozása és további bővítése *Magyar Nemzeti Szövegtár* címmel.

Kazinczy és Széchenyi árnyékában?

A nyelvújítás irodalma, mint már hivatkoztunk rá, Teleki munkásságát mellőzi, a Tudós Társaság és az Akadémia alapításában és működésében elindításában is mellékszereplőként tűnik föl. De az utókor szemében Kazinczyn kívül mindenki mellékszereplő volt a nyelvújítás korában. A három nemzedéket képviselő Telekiek is. Kik közül a nagyapa (szintén József) ortológus volt, Kazinczy nem csekély iróniával ismeri el költői működését,²⁰ az apa (László) véleményére viszont már sokat adott, 1815-ben levélben kérte a véleményét az ortológia és neológia ügyében. 1821-ben pedig, amikor a fiú, József, értekezései – amelyekben a neológia mellé állt – megjelentek, Kazinczy túl volt a harcokon és az összegzésen az *Orthologus és Neologus* megjelenésével (1819). Kazinczy nyelvszemléletét Benkő Loránd elemezte részleteiben.²¹ Ennek alapján nem nehéz megállapítanunk, hogy Kazinczy nyelvújítása nem az „Élet”, hanem a „Könyvek” nyelvére irányult, szinte kizárólag irodalmi, esztétikai érdekű volt, és elsősorban

¹⁸ Bitay Enikő: *Debreczeni Márton, az „egyetlen” erdélyi bányász műszaki öröksége*. 9. Kvár 2016 (Tudomány és Technikatörténeti Füzetek 9). 69.

¹⁹ <http://nagyszotar.nyttud.hu/history.html>

²⁰ „Azon felekezetnek, mely szorosan ragaszkodik a régiebb színhez, Teleki a legfőbb disze, s ő az egyetlen nevezetes írónk mindeddig, akinél új szót, szólást nem lelünk.” (Ortológus és Neológus: TudGyűjt. 1819/11, 11).

²¹ Benkő Loránd: *Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete*. = Uő: *Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982 (Nyelvtudományi Értekezések). 5–49.

ez kanonizálódott az irodalom- és művelődéstörténetben is. Nagyon sok vitának is ez volt a háttérében: másról beszéltek a vitatkozó ellenfelek. Ebből ered az, hogy Kazinczy az íróknak és az általuk képviselt nyelvi ideálnak szánt meghatározó szerepet a nyelvszokás ellenében, hogy ellene volt a szabályozó grammatikáknak (esztétikai grammatikát szeretett volna írni), nagyszótárnak, kíméletlen volt a regionális nyelvi formákkal szemben, a Tudós Társaságban is inkább annak a veszélyét látta, hogy az nyelvileg fogja cenzúrázni az írókat. Abban azonban Teleki is egyetértett vele, hogy nyelvújításra szükség van, hogy a nyelvi egység nem az egység egysége, hanem a természethez hasonlóan csak a változatosság egysége (*concordia discors*) lehet. Mindketten csodálták és szerették a honi nyelvet, azonos szintre kívánták emelni a némettel, versenyképessé tenni vele. Abban azonban már az apa, Teleki László is ellentmondott egy levelében Kazinczynak, hogy az író a parancsolója, a meghatározója a nyelvszokásnak. Teleki József is visszatér erre: a nyelvszokás nem „tirannus” ugyan, nincs olyan kényszerítő ereje, hogy azt az írónak mindenben követnie kellene, „...de nem is oly Árnýék-fejedelem, ki a hatalmas *Arisztokraták*, az egyes írók kényeknek ki lenne téve. [...] Az író nem *parantsol*, tsak *jovasol*, és a későbbi írásbeli szokástól függ a jovasolt újítás elfogadása. [...] Az írónak *szabad*, sőt *kötelessége* nem tsak most, hanem örökkön örökké a nyelv szokást igazgatni, javítani, a rossz ellen kikelni, a jövődő szokástól várván igyekezetének fogamatosságát.” (I, 135–6) Az írói *arisztokratizmus* kerül itt szembe a nyelv *demokratizmusával*. Kazinczy írói arisztokratizmusával vált a nyelvújítás vezérévé. Kiterjedt levelezésével, értekezéseivel és esszéivel, kemény, következetes, néha kíméletlen kritikáival olyan tekintélyt vívott ki magának, hogy túlzás nélkül saját kora egyszemélyes intézményének lehet tekinteni. Még abban is meghatározó szerepe volt, hogy az ő működésének színtere, az északkeleti nyelvjárás válhatott a magyar irodalmi nyelv alapjává. És az ő tekintélye teszi mindmáig egyoldalúvá a magyar nyelvújítás megítélését, háttérbe szorítja mindenki mást, Teleki Józsefet is.²²

A nyelvújítás szükségszerűségének indoklásában pályamunkája 2. részében – mint láttuk – Teleki József előbb arra az általánosabb érvre hivatkozik, hogy „*Tökéletesedés az emberi Nem tzélja, és erre a nyelv mívelés szükséges*” (I, 92), majd arra, hogy „Ha nem akarjuk [...], hogy *nyelvünk* és azzal együtt *Nemzetiségünk elvesszen*, szükségesképpen minden ügyekezettünkkel azon kell lennünk, hogy *azt bővítsük, tsinosítsuk, tökéletesítsük és olly állapotba helyhezteszük, hogy az honunkhoz való szeretetüinktől segítettén, a míveltebb Némettel szembe állhasson*, annak további terjedését akadályoztassa, hogy midőn a *Deáktól meg kell válnunk* (ami előbb vagy később *szükségesképpen* meg fog történni) azt könnyen annak helyébe tehessük, és ne legyünk kénytelenek a *Némethoz folyamodni*. Melly szép, melly hathatós indítók a Nyelvmívelésre!” (I, 125–6).

A latin nyelvtől már nem kellett tartani, attól viszont igen, hogy helyébe nem a magyar, hanem a német lép. Ennek elhárításában az Akadémiának már fontos szerepe volt azzal, hogy továbbra is a magyar nyelv kiteljesítését tekintette fő feladatának és (Bécs folyamatos rosszalásával) a tudományok magyar nyelvű művelését. Az Akadémiát ebben a korszakban végig elnökként Teleki vezette, alelnökként rendkívüli közéleti tekintélyével Széchenyi, „a legnagyobb magyar”, „a modern Magyarország megteremtője”, az Akadémia alapítója. Ebben az egyenlőtlen viszonyban Teleki politikailag mérsékelt konzervatívnak számított, Széchenyi liberálisnak, de

²² Teleki is nagy tisztelője volt Kazinczynak. Miután 1831-ben Kazinczy meghalt, átvállalta legkisebb fiának, Kazinczy Lajosnak a taníttatását, aki honvédezként a szabadságharc vértanúja lett.

liberálisként folyamatosan vitában állt Kossuthal éppen nyelvi kérdésekben is. Jellemzőként szoktak hivatkozni Széchenyinek az Akadémia 1842. évi közgyűlésén (Teleki hiányában) mondott beszédére, amelyben heves kritikával utasította el a magyar nyelv erőszakos terjesztését az ország más nyelvű lakói között. A következő évi közgyűlésen Teleki ebben a kérdésben nem mondott ugyan véleményt, de – Széchenyivel vitatkozva – továbbra is mindenképpen jóval nagyobb szerepet szánt az Akadémiának: „A nyelv philologiai kiképzése nem egyedüli, de nem is fő célja társaságunknak; szép és nagy rendeltetése annak a tudományokat terjeszteni hazánkban honi nyelvünk segítségével és így ezt alkalmaztatni a tudományok különböző neveire; egy nemzeti műveltséget megállapítani, melly az egész országra kiterjesztetvén, hazánkban e részben is önállást, fényt és díszes helyet adjon a több művelt nemzetek sorában. A nyelv, nemzetiség és a tudományok kitűzött cél gyanánt karöltve lebegnek előttünk, ezen három elénkbe szabott tárgynak szerencsés öszvesítése dicső feladatunk.”²³ Nyilvánosan nem tehette meg, de egész pályájának ismeretében bizonyára nem alaptalan annak feltételezése, hogy szerepe volt az 1844. évi nyelvtörvény elfogadtatásában, amely alárendeltségéből emelte föl, tette hivatalossá a magyar nyelvet, nem is föltétlenül a latin ellenében, ahogy ezt értelmezni szokták, hanem a közvetlen veszélyé vált német ellenében. Az pedig már nem lehet kétséges, hogy Erdély kormányzójaként közvetlen szerepe volt abban, hogy 1847-ben az erdélyi diéta is magyar nyelvtörvényt fogadott el. Gubernátorként rá hárult az a történelmi szerep is, hogy (királyi jóváhagyás nélkül) Kolozsváron kihirdesse a jobbágytörvényt (1848. jún. 18.), és hogy elindítsa az uniót megvalósító bizottság működését. A jobbágytörvény kihirdetésével Erdélyben fő szereplője volt 1848 minden nemzetiségre kiterjedő legfontosabb aktusának, a jobbágyok felszabadításának.

The Unduly Forgotten Scholar of the Hungarian Language Renewal Period: Count József Teleki

Keywords: József Teleki, language renewal, Ferenc Kazinczy, Hungarian Academy of Sciences, Transylvania

Count Teleki, with multiple Transylvanian relations, had a special role as a linguist in the history of the renewal of the Hungarian language. He was the promoter and first elected president of the Hungarian Academy of Sciences, founded in 1825, until his death. Between 1842-1848 he was also the Governor of Transylvania. In his first linguistic work he thoroughly evaluated at a high theoretical level - and thus concluded - the controversies related to language reform, and in the second he described how the Hungarian language dictionary should be the most important tool in the continuous formation of the language. As a Governor of Transylvania, he had the historic task of proclaiming the law on the liberation of serfs in Cluj on 18 June 1848. In Transylvania, without a doubt, this was the most important conquest of the revolution of 1848, common to both Hungarians and Romanians, a conquest which, in general, is not referred to on the occasion of commemorative festivities.

²³ Köröndy–Mázi idézi az elnöki beszédből, l. Köröndy Kinga–Mázi Béla: *1855. február 15-én hunyt el gróf Teleki József nyelvész-történész, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke*. Magyar Tudomány 2005/2. 225–231. (231.)

Benő Attila – Sófalvi Krisztina

„...*hogy is neveződik?*”

A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái a mezőségi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban

1. Bevezetés

Ismert, hogy aktív kétnyelvű beszélők nyelvtudása, nyelvi kompetenciája rendszerint nem kiegyensúlyozott, hanem valamelyik nyelv szempontjából domináns jelleget mutat. Egy adott nyelv dominanciája a kétnyelvűekben a kommunikációs színterek, a használati gyakoriság, a szocializációs háttér függvényében alakul ki. Az általunk vizsgált erdélyi, mezőségi beszélők magyar–román kétnyelvűsége bizonyos regiszterek (szaknyelv, közigazgatási nyelvezet) tekintetében román dominanciát jelez. A kétnyelvűek nyelvtudásában és -használatában ugyanis a nyelvek és nyelvváltozatok között munkamegosztást, funkcionális elkülönülést figyelhetünk meg¹ annak köszönhetően, hogy bizonyos közlési helyzetekben rendszerint egyik vagy másik nyelvet, annak valamilyen változatát, regiszterét használják. Mivel szórványhelyzetben a kétnyelvű beszélők bizonyos nyelvhasználati színtereken (hivatalban, orvosi rendelőben, iskolában) rendszerint csak államnyelven beszélhetnek, a vonatkozó regiszterek a többségi nyelv dominanciáját jelzik, akkor is, ha a beszélők az általános nyelvtudás vagy a mindennapi nyelvhasználati gyakoriság tekintetében esetleg magyar anyanyelvdominánsnak tekinthetők. A regiszter szintű államnyelvi dominanciának lehetséges következménye a nyelvi hiány, a nyelvi bizonytalanság, az egynyelvűek spontán beszédéhez képest nagyobb gyakoriságot mutató megakadásjelenségek érvényesülése.

Tanulmányunkban mezőségi falvak adatközlőivel készített interjúk alapján elemezzük és tipologizáljuk a nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjait, formáit, különös tekintettel az olyan esetekre, amikor a beszélő explicit módon utal a nyelvi hiány jelenségére. Ugyanakkor a kifejezésbeli nehézségek jelzését kísérő megakadásjelenségeket, a hiány megnyilvánulásának elkerülésére alkalmazott stratégiákat is vizsgáljuk.

Benő Attila (1968) – nyelvész, PhD, habilitált egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, attilabe@yahoo.com

Sófalvi Krisztina (1980) – nyelvész, PhD, irodalmi referens, Communitas Alapítvány, Kolozsvár, krisztina.sofalvi@gmail.com

¹Márku Anita: „*Po zákárpátszki*”: *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár 2013. 21.

2. Nyelvi hiány, nyelvi bizonytalanság

A nyelvi hiány terminus használata megtévesztő lehet, mivel a nyelvi kód egészére, az általánosan elgondolt nyelvi rendszer vélt „hiányosságaira” tereli a figyelmet, amelyek más nyelv viszonylatában, fordítási helyzetben szoktak megmutatkozni, például ekvivalencia nélküli, nyelvspecifikus szavak (ún. reáliák) tolmácsolásakor. A nyelvi hiány azonban nem ilyen rendszerspecifikus jelenségre vonatkozik, hanem az egyéni nyelvtudásban hiányként megmutató nyelvi, közlési problémára. Tehát a terminus által jelölt kommunikációs zavar a beszélő gondja, és nem a nyelvközösség által közösen birtokolt nyelvi rendszer valamiféle szegénysége. Annak a kétnyelvű beszélőnek a sajátja, „aki hezitál, aki zavarban van, aki keresi, és nem találja a szavakat [...]” (Péntek János).²

A nyelvi hiány, amely rendszerint szókészletli problémaként, lexikális részként mutatkozik meg, nem pusztán a nyelvész külső megfigyelése alapján alkotott terminus, hanem egy olyan kommunikációs zavar, amely a beszélő számára is nyilvánvaló egy adott közlési helyzetben, és amelyet ő maga jelez többféle formában. Olykor explicit módon, kimondja, hogy nem tudja, nem ismeri egy adott fogalom magyar megnevezését, és különböző verbális kísérelésekkkel (szókeresési szünetekkel, töltelékszavak alkalmazásával), legitimálójelölésekkel (helyi nyelvszókásra való hivatkozással) együtt kódot vált, vagy körülírja a megnevezendő fogalmat.

A beszélő a saját nyelvi hiányát tudatosítva gyakran frusztrációt, szégyent érez³, és ez nyelviileg is megmutatkozik, például, az indulatszó alkalmazásával (*fujj, nem tudom, hogy mondják*), vagy a beszédpartnertől való segítségkérésben (*mondjad, na, hogy mondják*).

A nyelvi hiány nem az általánosan elgondolt „nyelvromlás” megnyilvánulása,⁴ hanem szocializációs folyamatokkal, a nyelv használati lehetőségeinek szűkülésével, az anyanyelvoktatás nem teljes körű érvényesülésével, háttérbe szorulásával magyarázható. A hiányos nyelvsajátításnak vagy az első nyelv beszűkült használati lehetőségeivel indokolható nyelvfelejtésnek, nyelvvesztésnek a következménye. A nyelvi hiány így nyelvcsere helyzetben a nyelvi leépülés tünete lehet,⁵ hiszen a strukturális nyelvvesztés folyamatát jelezheti, hogyha a magyar nyelvi közlési zavarok az anyanyelvi kompetencia rendszeres fogyatkozásaira utalnak.

A beszélés folyamatában a nyelvi hiány rendszerint megakadásjelenségként tapasztalható,⁶ olyan folyamatként, amelyben megszakad a beszéd folytonossága, szókeresési szünetek, töltelékszavak, a nyelvi problémát jelző metanyelvi utalások jelennek meg a megnyilatkozásban. A megakadásjelenség a spontán beszéd természetes kísérelése, csak hogy ez a nyelvi hiány miatt gyakoribbá válhat, gyakrabban kényszerül a beszélő a kifejezési gondjainak leplezésére, álcázására.

² Péntek János: *Többletek és hiányok. = Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Szerk. Péntek János–Benő Attila. Kvár 2003. 112.

³ Szilágyi N. Sándor: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. = Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2008. 114.

⁴ Kiss Jenő: *Nyelvromlás? Magyar Nyelv CVII(2011)*. 15.

⁵ Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.–Pozsony 2000. 229.

Rabec István: *A nyelvleépülés vizsgálata a szlovákiai fiatalok körében*. Doktori értekezés. Kézirat. 2012. 93–95. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/rabecistvan/diss.pdf> (2021. 05. 01.)

⁶ A megakadásjelenség fogalmával kapcsolatban l. Gósy Mária: *A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései*. Magyar Nyelvőr 127(2003). 3. 257–277; Lanstyák István: *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony 2009. 141–143.

A nyelvi hiánnyal nem tévesztendő össze a nyelvi lapszus, amely szintén megakadás-jelenségként tűnik fel, ugyancsak lexikális elérési nehézségként adott, és hasonló módon szókeresési szünetek, tölteléksszavak jelzik ennek a nyelvi problémának a jelenlétét. Csakhogy a lapszus pillanatnyi beszédmegvalósulási zavar,⁷ amikor a beszélőnek – viszonylag rövid ideig – nem jut eszébe egy általa amúgy ismert szó vagy név, de némi gondolkodás után mégis elő tudja hívni a keresett megnevezést. Tehát a nyelvi lapszus a beszélő kódkészlete, szókinccse felől nézve nem hiány, jóllehet hasonló nyelvi kontextusban jelentkezik, mint a hiányjelenség, hiszen csak egy konkrét beszédhelyzetben mutatkozik meg problémaként, és nem annyira rendszeres, mint a nyelvi hiány tüneteinek a megjelenése. Ennek ellenére a kétnyelvűek lapszusjelenségeinek vizsgálata is tanulságos lehet a nyelvi dominancia szempontjából, hiszen az nem véletlen, hogy az aktív kétnyelvű beszélőnek melyik nyelven jut eszébe hamarabb egy fogalom megnevezése. Ilyen módon a lapszus megjelenése közvetve a nyelvi vagy nyelvváltozati dominancia jelzője lehet, különösen, hogyha figyelembe vesszük: a nyelvi lapszus gyakran egyszavas kódváltással,⁸ alkalmi kölcsönzéssel társul a kétnyelvűek megnyilatkozásaiban.

A nyelvi bizonytalanság (ang. *language insecurity*) a beszélő nyelvi kompetenciájával kapcsolatos, különböző közlési helyzetekben jelentkező, a beszélő által a szokásos elvárásoknak nem megfelelőnek tekintett nyelvi forma alkalmazása, kifejezési zavart jelző nyelvhasználati mód. Ez megmutatkozhat hosszabb szókeresési szünetekben, kiejtésbeli, vagy szó-, esetleg terminushasználati tanácstalanságban. Rendszerint a beszélő maga is érzi, hogy valami gond, elégtelenség van a beszédében, és nem ritkán explicit módon ki is fejezi nyelvi bizonytalanságát. Ez a nyelvi probléma a beszélőben zavart, nyugtalanságot, frusztrációt válthat ki, mivel a közlés folytonossága akadozottá válik, és a beszélő önképét is befolyásolhatja.⁹ A jelenség ugyanakkor arra is utal, hogy a beszélő úgy érzi, az általa használt nyelv, nyelvváltozat vagy regiszter kevésbé értékes, kisebb presztízsű.¹⁰ Konkrét megnyilatkozás kontextusában a beszélőnek az alkalmazott nyelvi jel (kifejezés, grammatikai forma) helyességével, helyénvalóságával, elfogadhatóságával kapcsolatban vannak kételyei.¹¹ A nyelvi bizonytalanság megnyilvánulásának tekinthető a túlhelyesbítés, a hiperkorrekt nyelvi formák létrehozása is. Ilyen tekintetben a nyelvi bizonytalanság a nyelvi, nyelvváltozati normák és mintázatok interferenciájával is összefüggésbe hozható.

Kisebbségi kétnyelvűségben az anyanyelvhez kapcsolódó bizonytalanság forrása lehet az államnyelvi dominancia, a nyelvjárási háttér, a gyengébb nyelvi kompetencia és a nyelvváltozatokhoz, regiszterekhez kapcsolható ismeretbeli hiány.

Megjegyzendő, hogy a nyelvi hiány és bizonytalanság jelensége pillanatnyi kommunikációs zavarként az egynyelvűek és a kiváló nyelvi kompetenciával bíró beszélők esetében is jelentkezhet,

⁷ Lanstyák István: *Nyelvi problémák – emberi megoldások*. Somorja 2016. 98–99.

⁸ Németh Andrea *A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű környezetben*. = *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Szerk. Lanstyák István–Simon Szabolcs. Pozsony 2002. 147.

⁹ Ronald K. S Macaulay: *Negative Prestige, Linguistic Insecurity, and Linguistic Self-Hatred*. *Lingua* 36(1975). 147–161.

¹⁰ Dennis R. Preston: *Linguistic Insecurity Forty Years Later*. *Journal of English Linguistics* 41(2013). 304–307.

Amanda Limin Foo – Ying-Ying Tan: *Linguistic insecurity and the linguistic ownership of English among Singaporean Chinese*. *World Englishes* 38(2019). 3.

¹¹ Vö. Maya Ravindranath Abtahian – Conor McDonough Quinn: *Language Shift and Linguistic Insecurity. Language Documentation & Conservation*. SP13(2017). 138.

csak hogy ezeknek a gyakorisága kisebb, illetve az ilyen jellegű kommunikációs helyzetek jóval ritkábbak. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az elemzett megnyilatkozások interjúhelyzetben hangzottak el, és ez – az interjúkészítőhöz való tudatos vagy tudattalan alkalmazkodás révén – befolyásolhatta a megnyilatkozás spontaneitásának, természetességének mértékét. A nyelvi hiány relatív gyakoriságának megállapítása nem célja ennek a tanulmánynak, hanem kizárólag a nyelvi hiányra utaló jelenségek számbavétele, azoknak a beszédstratégiáknak a tipológizálása, amelyek révén a beszélők megpróbálják elkerülni a beszéd folytonosságának megtörését.

3. Interjúalanyok, települések

Az adatgyűjtésre 2018-ban, 2019-ben és 2020-ban került sor, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet *Nyelvcseréfolyamatok a mezőségi szórványokban* programja keretében a Domus Hungarica intézményi pályázatának támogatásával. A falvankénti 5-10 (összesen 62) adatközlő 32 és 91 év közötti magyar anyanyelvű személy, akik egyenként eltérő szinten a román nyelvet is beszélik. Az adatgyűjtés a bemutatott falvakban irányított, nem strukturált, narratív interjúk, hangfelvételek segítségével történt. A rögzített beszélgetések életinterjú jellegűek voltak, amelyek során az adatközlőket életükről, gyerekkorukról, a falu múltjáról, történetéről, az egyházi életéről, a helybéli román közösséggel való viszonyukról, román nyelvtudásukról, nyelvhasználati szokásairól kérdeztük, és ők szabadon idézhették fel múltjukat és jelenlegi élethelyzetüket.

Eddig a következő mezőségi településeken történt adatgyűjtés: Botháza, Magyarkályán, Magyarpalatka, Magyarszovát, Mezőkeszű, Mócs, Pusztakamarás, Vajdakamarás, Visa. Mind a kilenc falu Kolozs megyében, a Kolozsvár–Szászrégen-országút leágazásainál, mellékvölgyeiben helyezkedik el. A kutatás helyszínei változatos etnikai és nyelvi környezet tanulmányozását tették lehetővé, mivel az adott magyar közösségek demográfiai helyzete szempontjából a többségi, átmeneti vagy szórványhelyzetet egyaránt képviseltek. A 2011-es népszámlálási adatok alapján Mezőkeszűben, Vajdakamaráson és Visában még mindig 70 százalék fölötti a magyarság aránya: Mezőkeszű (74,21%), Vajdakamarás (88,28%), Visa (73,88%). Magyarpalatkán nem éri el a teljes lakosság számának a felét sem (35,23%), Magyarszovátot pedig a lakosság kevéssel több, mint felét teszi ki a magyar közösség (58,79%), de a helyiek szerint mára már fele-fele ez az arány. A Magyarkályán községközponthoz tartozó három településen is csak egy helyen éri el a magyarság aránya a 25 százalékot: Kiskályán (25,38%), Kályáni Vám (16,99%), Magyarkályán (4,36%), de ezeket az adatokat együtt kezeljük mint Magyarkályánhoz tartozókat, mert bár mindhárom helységről voltak adatközlőink, a három település teljesen egybeolvadt. Pusztakamarás a legkeletebbre fekvő Kolozs megyei település, ahol a magyarság aránya a tíz százalékot sem éri el (9,26%). Ennél is rosszabb a helyzet Mócson (6,03%) és a közigazgatásilag Mócshoz tartozó Botházán, ahol a 2011-es népszámlálás során összesen 19-en vallották magukat magyarnak, ez az összlakosság 8,15 százaléka.

4. A nyelvi hiány vagy bizonytalanság jelzésének nyelvi formái

A nyelvi hiány és nyelvi bizonytalanság jelzésének legszembetűnőbb formája az explicit utalás arra, hogy a beszélő nem ismeri az adott fogalom, kifejezés magyar megnevezését. Legtöbb esetben töltelékszavak, töltelék kifejezések, töltelék szólanccok, a fogalom körülírása,

magyarázata, különböző megakadásjelenségek és kódváltás is kíséri ezt a jelenséget. Mivel ritkán állnak önmagukban egy megnyilatkozásban, sőt sok esetben egymás kísérőjelenségei, elmondható, hogy az alábbiakban csoportosított hiányjelenségek és nyelvi bizonytalanságok között szoros összefüggés van.

4.1. Nem ritkán a beszélő részéről **explicit utalás** történik arra, hogy nem tudja vagy nem jut eszébe az adott szó, kifejezés magyarul. Miután verbálisan is kifejezi ezt a lexikai hiányt (*nem tudom, hogy mondják magyarul, hogy mondjam magyarul?, vajon hogy mondják magyarul?* stb.), megnevezi románul a fogalmat, ezt követően pedig a rendelkezésére álló magyar nyelvi eszköztár (repertoár) segítségével megmagyarázza, újrafogalmazza a gondolatot:

Tavasszal, eljön a május, és még nincs vetőmag, mert ilyen... minék mondják magyarul, nem jut hirtelen eszembe, ilyen certificat mag, sãmântã certificat, szóval valaki, aki termeli a magokat, azokat kell megvegyük, nem tudom, hogy hogy mondják magyarul, hirtelen nem (rom. *certificat* 'bizonyítvány', rom. *sãmântã certificat* 'minősítő bizonyítvánnyal ellátott vetőmag') (P. M. 39 éves nő, Magyarpalatka).

December 17-én volt egy olyan műtés, már nem műtét, hanem egy valami más egyéb, igen, ilyen, nem tudom ezt se magyarul, minék mondják: fibrom uterin (rom. *fibrom uterin* 'méhfibroma') (P. M. 39 éves nő, Magyarpalatka).

A nem tudom, nem jut eszembe, hogy fejezzem ki magam töltelékelemek gyakran előfordulnak a kétnyelvűek nyelvhasználatában, illetve a *hogy hívják?* kérdés román nyelvi szerkezeti hatást jelző *minék neveződik?, hogy is neveződik?* változata is:

Mit süttöttek-főztek? – *Tésztát, hogy is neveződik? Románul tudom, cornulete, de vajon hogy mondják magyarul?* – Kiflit? – *Kiflit, mindig finom kenyeret* (rom. *cornuleț* 'kifli') (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).

Nem kell az ember... hogy mondjam, hogy fejezzem ki igazán magam, nem kell az ember, hogy olyan rossz néven vegye az intést (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

Már én elnézést kérek, mert csak négy osztályom van, s nem tudak úgy fogalmazni, már öregek vagyunk, felejtünk (Zs. Zs. 79 éves nő, Magyarorszávat).

Minék hívják azt a családot? Most nem jut eszembe, minék neveződnek azok (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).

Volt valami, jöttek akkor színészek, így vasárnapkint, tudom is én, hogy volt... Florin Piersic, akkor Anna Szélessel volt, és valami színdarabak s ilyesmik voltak, nem tudom, szeptemberbe? Augusztusba? Tudom is én, mikor volt ez a... ilyen, valami ünnep is volt, azt hiszem... Miután lejárt az a... tudom is én, mi volt ottan, voltak ezek a színészek, ottan énekeltek, s azt hiszem, valami diszkó volt, csináltak ottan... Moziba ha voltunk kétszer, mert akkor, abba az időbe, mondam, hogy valami, tudam is én, nem tudom, ilyen Lanțul amintirilor vagy valami ilyen indiai filmek voltak, vagy tudom is én... (rom. *Lanțul amintirilor* 'Emlékek lánc') (Gy. H. 48 éves nő, Pusztakamarás).

Amint az idézett mondatokból látható, a beszélőknek főleg a szakkifejezések, terminusok magyar megnevezéseinek alkalmazásával van gondjuk, ami nyilvánvalóan összefüggésben van a nyelvi szocializációval, az oktatás nyelvvel és a jelenlegi kétnyelvű környezettel.

Az alábbi megnyilatkozásban a beszélő nem pusztán egy román kifejezéssel, hanem a nemzetközileg elterjedt, így a román nyelvbe is átkerült és meghonosodott angol eredetű terminussal nevezi meg a fogalmat.

Most nem tudom, magyarul hogy mondják, manager general. Tehát csak az igazgató van felette (ang. *general manager* m. 'ügyvezető igazgató') (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).

4.2. Körülírás, szóhalmazás

Amint a fentebb idézett adatok is jelzik, a nyelvi hiány vagy bizonytalanság explicit kifejeződését néha körülírás, ismétlés, magyar kifejezés- és szóhalmazás követi, és ez is jelzi azt, hogy a beszélőnek gondja van az adott fogalom megnevezésével. A hasonló jelentésű szavak halmazása mellett a részletesebb magyarázat, néha metanyelvi jellegű minősítés is megfigyelhető:

Felméréseket csináltak gyáraknál, ilyen állimentáráknál, gyáraknál, ahol cukrokat vagy italokat készítenek (L. J. 70 éves férfi, Vajdakamarás).

Azért volt idetéve, mert itt jár a... nem a szarka, mert a... hogy hívják... a mátyás is, s az a nagy madár, a héja (H. M. 65 éves nő, Mezőkeszű).

Egy drága druzsbát elloptak ennek, és olyan... hogy csak mondjam, milyen gépezet, akkora volt, mint az az asztal, né. Amelyik a villanyt árasztja (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

Mert volt a gorniszt, amelyik beléfütt a trombitába... amelyik szólatt bé abba a trombitába. Jaj, igen, románul gorniszta, gornist. Úgy fújta bé abba a virradót, vagy ezeket, na, de gornist románul. Magyarul nem gornist, mert trombitás (M. P. 64 éves férfi, Pusztakamarás).

4.3. Segítségkérés a beszédpartnertől

A kifejezési nehézség, pillanatnyi zavar vagy lapszus olykor abban mutatkozik meg, hogy az adatközlő a beszédpartnertől kér segítséget a megfelelő szó vagy kifejezés megtalálásához. Ez lehet közvetlenül megfogalmazott kérdés vagy kérés, esetleg utalás arra, hogy a befogadó bizonyára érti, mit akar kifejezni:

Volt olyan, amelyik, hogy mondják nekije? Orgona. (J. J. 89 éves férfi, Pusztakamarás).

S jártak, ilyenkor szokott lenni farsang, úgy mondták. Tudja, egész a bőttig (J. M. 77 éves férfi, Magyarpalatka).

A faluba nem még jött többet a tejes bé, mert elköltöztek más... tudja maga... mert voltak Tordáról, voltak Mócsról, elköltöztek máshoz a botháziak (E. K. 72 éves nő, Botháza).

4.4. Tötlélékszavak, tötlélékkifejezések, tötlélékszóláncok használata

A tötlélékszavak, -kifejezések, -szóláncok olyan nyelvi elemek, amelyek a közlés tartalmához rendszerint nem járulnak hozzá. Funkciójuk a késleltetés, időnyerés, és azt jelzik, hogy a beszélő keresi, nehezen tudja felidézni a megfelelő szót, kifejezést. Mivel sok esetben a késleltető elemek használata után a beszélő megtalálja az általa keresett vagy jelentésében ahhoz kapcsolódó magyar kifejezést, ezek a jelenségek inkább a nyelvi bizonytalanságot jelzik, mint a nyelvi hiányt, vagyis azt, hogy a beszélő nem teljesen biztos abban, hogy az általa használt kifejezés helyes.

4.4.1. Tötlélékszavakként, késleltető nyelvi elemekként szerepelnek a megnyilatkozásokban a kötőszók, módosítószók, mutató névmások, névmási határozószók, egyéb határozószók.

4.4.1.1. Kötőszók

Az aztán, úgyhogy, tehát kötőszók olykori ismételt alkalmazása a magyarázatok, körülírások elemeiként, legtöbbször más tötlélékelemek kíséretében jelenik meg. A beszélő hiányosnak,

elég telennek érzi az elhangzott szót, kifejezést, úgy érzi, hogy az magyarázatra, kifejtésre szorul, újrafogalmazza a gondolatot, és ezáltal redundánsabbá válik a megnyilatkozás:

Hol tanultak meg táncolni? – **Aztán**, mint ahogy mondják, hogy fejül a csüren, **aztán** ezek a kisebbek... **aztán** ott fogtunk neki műk is táncolni ott, **úgyhogy** úgy tanultunk meg, nem tanított senki (H. E. 80 éves nő, Mezőkeszű).

*De itthon is a szülők csak románul beszéltek velek. **Úgyhogy** nem tanították meg őket magyarul (Gy. J. 71 éves nő, Magyarkályán).*

*Valahogy mindig ilyesmivel foglalkozott. A mezőgazdasággal, úgy mondták, hogy brigádosok. **Tehát** ők vezették a többieket, volt csoportfelelősök, na, mindegy, ez volt (N. Zs. 84 éves nő, Magyarszovát).*

A vagy kötőszó + kérdő névmás: *vagy mi, vagy mit, vagy hogy, vagy hová, vagy minél* stb. használatát megelőzheti egy többségi nyelvi vagy csak idegen hangzású szó, ezt igyekezik a beszélő valamilyen módon feloldani, jelezve, hogy nem biztos benne, hogy a helyes kifejezést használta, ezért más szavak, töltelékelemek segítségével megmagyarázza az adott fogalmat:

*Olyan erősen fáj ma ez a lábam, nem tudom, reuma, **vagy mi** állt bele (J. J. 77 éves nő, Pusztakamarás).*

*Csak húst nem eszik, a legdrágábbakból vásárol, és a legecologicus-okból, **vagy hogy**, ebből a bioból (rom. *ecologic* 'ökológiai') (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).*

Mit tanul az unokája? – *Hát én nem tudom, mert két szakmára van feliratkozva. Égyik, tudam, hogy mondta, hogy a villanynál, s a másikat, hogy a víznél **vagy minél**, azt se tudam (K. A. 65 éves nő, Magyarszovát).*

*Kolozsvárt van az is szegény az iskolával, most megy másodikba la facultate, **vagy hová**, a másik évbe (rom. *la facultate* 'az egyetemre') (H. S. 76 éves férfi, Botháza).*

4.4.1.2. Módosítószók

A *na*, *hát*, *izé* módosítószók alkalmazásának késleltető szerepe van, más töltelékelemek megjelenésével párhuzamosan történik. Nem mindig derül ki használatukat követően sem, hogy milyen fogalmat keres a beszélő. Ahogy a példák jelzik, inkább a beszéd folyamatosságának a fenntartására veszi igénybe a módosítószókat, így egy-egy újabb gondolati egységet vezet be a *na* és a *hát* módosítószók segítségével, melyeket hosszabb-rövidebb szünet is követhet.

Na, de most is fáj. Na... nem sokat tudak járni. Járok egy kicsit, na... kimegyek, mert még van dolog (V. A. 65 éves nő, Pusztakamarás).

Hány éves? – *Most szeptember 29-én hagytam el a 72-t. Úgyhogy 51 éve, amióta, na... Így másképp, na... nekem voltak valami problémáim, de, adjak hálát az Úrnak, átmentem rajtak (M. I. 72 éves nő, Mócs).*

Nem volt könnyű, na, édesapáméknak se, na, mert négy gyermek, és egy fizetés, nem volt könnyű (Gy. H. 48 éves nő, Pusztakamarás).

Hát itt is régebben három volt magyar, s egy negyedrésze román. Hát most is úgy van, még annyi sincs (P. S. 82 éves férfi, Visa).

Hát követelte a Sanepid, hogy laboratóriumot külön építsünk, lefolyóval, fajáncozva... (B. T. 78 éves nő, Pusztakamarás).

Az *izé* szó két funkcióban is előfordul: töltelékshóként vagy szóhelyettesítőként. Töltelékshóként nem járul hozzá a megnyilatkozás jobb megértéséhez, és beszédbeli szünet, megakadás követheti, esetleg kódváltás is következhet utána, melynek során a keresett kifejezés magyarul és románul is megjelenhet.

Megcsinálta ezt a 12 évi izé... liceumot (B. J. 87 éves férfi, Mócs).

Akkor megfogatt a kezemtől, és megint az a izé, a sora, s levittek az operáló szobába (rom. soră `ápolónő`) (Zs. J. 79 éves férfi, Magyarosovát).

Meg kell csinálja az izét is, a colet-et, hogy küldje el (rom. colet `csomag`) (S. S. 51 éves férfi, Magyarokályán).

Egy kicsit izébb volt, szégyenebb, vagy nem is tudom, hogy fejezzem ki. Nem volt ilyen züllött világ (F. R. 77 éves nő, Visa).

A szóhelyettesítő *izé* alkalmazása akkor figyelhető meg, amikor a beszélő el akarja kerülni a beszéd folytonosságának a megszakadását, és egy olyan lexikai egységet helyettesít, amelyik nem jelenik meg a megnyilatkozásban. Ilyenkor az *izé* szófajváltáson is átmehet:

Az én édesapámnak volt cséplőgépe, ilyen kovács volt. De elizélték a cséplőgépet, elvették akkor; mert azt mondták, hogy kulák (J. M. 77 éves férfi, Magyarpalatka).

Nem tudom, mennyi volt, de nem volt sok, mert csinálták azt a distanțare socială, úgy tették a gépeket, tettek izéket közéjük, s ment (rom. distanțare socială `szociális távolságtartás` téves használata a járvány miatt bevezetett `fizikai távolságtartás` helyett) (S. S. 51 éves férfi, Magyarokályán).

Úgyhogy így voltak ezek a izék, hogyhívjákok (K. Z. 79 éves férfi, Visa).

Csak ők, mivel fizetve voltak mint angajat, nagyobb izéjük volt adva (rom. angajat `alkalmazott`) (S. S. 51 éves férfi, Magyarokályán).

4.4.1.3. Mutató névmás

A nem hangsúlyosan ejtett *ilyen, olyan, így, úgy, ez, az, ezek, azok* mutató névmások és ragos alakjaik: *ezt, azt* is szerepelnek beszéd-töltelékként. Gyakori használatukban egyértelműen nyilvánul a beszélő nyelvi bizonytalansága, az időhúzás szándéka. Leggyakoribb az *ilyen, olyan* mutató névmások használata, melyek más töltelékelemekkel (*hogy mondjam, hogy mondják, mit tudom én, izé* stb.) együtt jelennek meg, sok esetben magyarázat, körülíró fogalom követi vagy előzi meg:

Inkább nem megyek el. De ez egy ilyen, hogy mondjam, visszafordítás is, mert ők se jönnek. S akkor mindent úgy kell csinálni, hogy tud megcsinálni. Ez van (S. S. 51 éves férfi, Magyarokályán).

Többen laktunk egy olyan sorházba, vagy hogy mondják annak. Tehát több szoba volt, s akkor adtak lakást, kik ottan dolgoztak, mindegyiknek volt lakás (M. Zs. 63 éves nő, Magyarokályán).

A mai világ, azt mondja, mindenfélét tud, olyan tudomány... tudnak mindenfélét most már; nem mint régebb, hogy na, nem volt annyi telefon, nem volt számítógép (Gy. H. 48 éves nő, Pusztakamarás).

Egy megnyilatkozáson belül akár többször is megjelenhet az *ilyen, olyan, ilyesmi*:

Ilyen vasakkal dolgozik, ilyen teraszokat, valami ilyesmiket csinál (H. E. 80 éves nő, Mezökeszü).

Én dolgoztam a szövetkezetnél, ilyen... mint a kisiparosok. Persze a mócsi szövetkezetnek volt legalább valami húsz szekciója. Ilyen részleges (Sz. J. 56 éves férfi, Mezökeszü).

Mondom, hogy miük az iskolába is minden tantárgyat tanultunk románul is, és megtanultuk, és valahogy nem kaptuk olyan, olyan, olyan... nem volt nehezünkre az, hogy románul beszéljünk (E. Zs. 89 éves nő, Magyarpalatka).

Az édesapja, A. bácsi, egy olyan, hogy is mondjam, olyan szerető ember volt, olyan kedves volt mindig (O. I. 57 éves nő, Pusztakamarás).

Az *ilyen* és *olyan* szóhelyettesítőként is előfordul, ilyenkor csak a kontextusból, magyarázatból, rámutatásból derül ki, hogy milyen szót helyettesít. Használata mindig konkrét, személyes beszélgetésekhez, kontextushoz kötött.

Ilyeneket hozatt, hogy kenjem a térdeimet, ahol fáj (krém, kenőcs) (Sz. A. 87 éves nő, Pusztakamarás).

Mikor meghalt, még ki akartak babrálni velem, hogy menjek, vegyenek ki pénzt a bankból, hogy menjek nekijek olyannak (kezesnek) (E. K. 72 éves nő, Botháza).

Vett egy olyant... amelyik fűjja a meleget (fűtőtestet) (Sz. M. 43 éves nő, Magyararkályán).

A miénk hol van, te? Az, amivel beszélsz. Mutassuk meg, hogy milyen az (mobiltelefon) (J. J. 89 éves férfi, Pusztakamarás).

Ez, az, ezek, azok mutató névmások és tárgyragos alakjuk (*ezt, azt*), illetve az *így, úgy* mutató névmás is gyakran megjelenik töltelékszóként, magyarázatok, leírások részeként. Használatuk más töltelékelemekkel együtt történik:

Van ez a, nem ekcéma, na, mit is evett mostan csak, hogy annyira kiütött rajta, hogy azt nem tudja... Allergia? – Igen (S. K. 89 éves nő, Mócs).

A Cargus-nál volt, ez a csomaghordás, ilyen postás, mit tudom én (Sz. J. 56 éves férfi, Mezökeszü).

Szociál nyugdíj. Szociális nyugdíj. Az a segély. Mert a kollektívnyugdíj, az elment, mert mind át vannak ilyen szociális pénzre téve (S. I. 50 éves férfi, Vajdakamarás).

Visában hány román van? – Hát, talán olyan 15 százaléká körül kéne legyen román a valóságba. És most azért, mit tudom én, ezek a beszállásolt, bevándorlók, hogy mondjam, hogy inkább ide jönnek, hogy megvesznek egy házat, átlagba majdnem mind román (K. Z. 79 éves férfi, Visa).

Mit néz a tévében? – Mikor mit. Most ezeket a vizeseket, nem tudom, hogy látták, vagy nem. Vannak ezek a... hát én csak úgy tudom mondani, hogy vizesek (H. E. 80 éves nő, Mezökeszü).

Így, ahogy beszélnek, így majdnem mindent értek. De így... vissza nem éppen jól tudok. De azért magamat kibontom. De ott a tévében erőst keveset értek (H. E. 80 éves nő, Mezökeszü).

A fenti adatokból is látható, hogy a közelre mutató névmás (*ez, ilyen*) használata sokkal gyakoribb, mint a távolra mutató névmásé, ami a beszélői nézőpont, mint deiktikus centrum érvényesülésével magyarázható: a beszélő közel érzi magához a megnevezendő fogalmat, ott van a mentális terében, figyelmének fókuszában a kifejezendő utalás.

4.4.1.4. Határozatlan névmás és névmási határozószó is előfordul töltelékszóként: *valami, valahogy, valahová* stb. Román vagy magyar megnevezés, magyarázat, körülírás követi, jelzi a beszélő bizonytalanságát.

Ott valami nemes magyarok voltak, a miénkek csak fanyelvéek (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

Valahová az egyházhoz tartozik az az iskola. A szakiskolába. Valami református... oda jár (K. A. 65 éves nő, Magyaraszóvat).

Még ősszel még volt, amelyik mind maradtunk el, s akkor kellett ismétetni, ha hárommal voltál, akkor maradtál, buktál meg, maradtál. Ha nem, mentünk ősszel s akkor adtuk azt a, románul úgy mondták, corigență vagy valahogy úgy. Na, tudja, na, valahogy úgy (rom. corigență 'pótvizsga') (M. P. 64 éves férfi, Pusztakamarás).

4.4.2. Töltelékkifejezések használata is igen gyakori az interjúalanyok beszédében. A következő kifejezések fordulnak elő nagyobb számban: *hogya mondják, hogya is mondják, hogya hívják, hogya mondjam, hogya fejezzem ki magam, nem tudom, hogya mondják, hogya csak mondják, hogya csak mondjam, hogya is mondjam, így mondták, úgy mondták, úgy mondják, ahogy mondják, ahogy mondták* stb.

A jelenség hasonlít a nyelvi hiány explicit kifejezésének jelenségére (amelyet fentebb jelez-tünk) de nem tévesztendő össze vele, mert a töltelékkifejezések alkalmazásánál nincs kifejezett utalás arra, hogy a beszélő a magyar megnevezést nem ismeri, csak arra, hogy keresi a megfelelő szót, és az esetek többségében különböző szókeresési és késleltető stratégiák alkalmazása után meg is találja. Leggyakoribb a töltelékkifejezések közül a „*hogya hívják*”, „*hogya mondják*”, „*hogya is mondják*”, „*hogya is mondjam*”, illetve a magyar köznyelv számára nem szokványos „*hogya csak mondjam*”, „*hogya csak mondják*” használata:

Mit készített? – *Ruhafogót, azt a csipeszt, **hogya mondják*** (Sz. J. 56 éves férfi, Mezőkeszű).

Magyarországon az édesapja hol volt? – ***Hogya is csak mondják?** Nem éppen Magyarországon, mert itt, ahogy ment a vonal (határ)... várjon csak, **hogya is mondják?*** (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

*Nem bírok járni. És most hallani se. Mert vannak **olyan** gépezeteim, kettő. És van benne **izé, hogya csak mondják?** **Olyan** elem* (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

Nem ritka az *így mondták, úgy mondták, úgy beszéltek* használata sem, amivel a beszélő jelzi a bizonytalanságát arra nézve, hogy jelenleg (a beszélgetés időpontjában) is az a megfelelő kifejezés. Ez egyfajta kísérlet a kevésbé normatívnak érzett megnevezés elfogadtatására, legitimizálására. Találkozunk olyan esettel is, amikor a beszélő rákérdez a pontos megnevezésre, visszajelzést vár a beszélgetőtárustól a kifejezés helyességére vonatkozóan.

*Hát, mikor a román, **így mondták**, őrséghez bementünk, ott beírtak, hogy ennyi órákor megyünk* (H. M. 87 éves férfi, Mezőkeszű).

*Hát **úgy mondták** akkor régebben, hogy skárlát vagy tífusz, vagy **minek beszéltek** akkor ezeket a betegségeket* (K. E. 77 éves nő, Vajdakamarás).

*Aztán volt a sok föld, de ki volt adva, mind a reformátusok dolgozták, akkor **úgy mondták**, hogy felibe, vagy harmadán, most úgy mondják, hogy... **hogya is van most**, hogy adják? Árendára, vagy **hogya van most?** - Bérbe? - Bérbe, igen* (J. M. 78 éves nő, Magyarpalatka).

Egyes töltelékkifejezések szóhelyettesítőként is megjelennek, toldalékos alakban: *hogyhívják, hogyhívjákok, hogymondjákoltunk, hogymondjákokat, hogymondjákos* stb., más töltelékelemekkel együtt.

Főnevet helyettesít a *hogya hívják* összevont alakja, egyes és többes számban is:

*Akkor aztán a 89-es évekkel volt ez a **hogyhívják** nálunk itt Romániában, aztán nem még mentem vissza munkába* (L. F. 76 éves férfi, Visa).

*Úgyhogy így voltak ezek a **izék, hogyhívjákok**. Na, felvették, hogy elmondták, hogy né, énekelnek magyarul, s tényleg, azért volt úgy, hogy olyan éneket is, ami már a valóságba az akkori törvényekhez nem illett* (K. Z. 79 éves férfi, Visa).

A *hogymondják* összevont alakja főnevet, melléknevet, igét helyettesíthet. Ez a jelenség egy nyelvű beszélők nyelvhasználatában is megfigyelhető, de a kétnyelvűekében gyakoribbnak látszik. A kifejezés formáinak változatosságát jelzi, hogy szóképzés eredményeként melléknévi és igei funkcióban is megjelenik (*hogymondjákos*, *hogymondjákoltuk*):

*Meg kellett tanuljuk, mert akkor úgy tudtuk, hogy el kell menjünk oda s azt meg kell tegyük, azt a **hogymondjákot**, hogy vallásórára megyünk, konfirmálunk, tanulunk* (M. I. 72 éves nő, Mócs).

*S akkor a nagyobbik leánytestvérem, annak **hogymondjákos** volt a lába, sebes volt. Dolgozott a porcelángyárba, és ejsze attól a portól vagy mástól még jobban megfertőződött a lába* (M. I. 72 éves nő, Mócs).

*S azért mi meg voltunk szokva, mind beszéltünk románul, nem **hogymondjákoltunk**, hogy jaj, ne beszéljem azt a nyelvet, mert viszket a nyelvem, mint ahogy van sok most, hogy nem kell, hogy magyarul beszéljen* (M. I. 72 éves nő, Mócs).

4.4.3. Töltelékszólancok esetén több töltelék szó kerül egymás mellé, és mintegy láncot képeznek. Használatuk mögött – a töltelék szavakhoz és töltelék kifejezésekhez hasonlóan – az időhúzás szándékát érzékeljük, beszédbeli megakadás, szünet is következhet utánuk. Abban különböznek a töltelék kifejezésektől, hogy nincs jelölt nyelvtani viszony közöttük:

Mennyi ideig voltak ott? - **Hát, na, így egy kicsi, egy két-három nap** (Sz. I. 32 éves nő, Mócs).

Tehát, ilyen, nem tudom, mi a baj van vele. De hát valami van utolvégleg, nem létezik, hogy ne legyen (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).

*Aztán Tordára kerültem dolgozni, de hát a szüleim, egyedül voltam, nem voltam még férjnél, **hát, ugye, inkább jöjjenek haza*** (S. K. 89 éves nő, Mócs).

4.5. Kódváltás

A nyelvi hiányt és bizonytalanságot jelezheti az a kétnyelvűekre jellemző nyelvhasználati jelenség is, amikor a magyar anyanyelvű beszélő a szó, szószerkezet vagy kifejezés szintjén kódot vált, azaz román nyelvre vált, egyfajta diszkurzív megoldásként az anyanyelvi hiányra, bizonytalanságra.¹² A kódváltás többféleképpen történik aszerint, hogy a keresett kifejezés csak románul jelenik meg, vagy románul is és magyarul is.

4.5.1. A kódváltás során **csak románul** jelenik meg egy szó, szókapcsolat vagy kifejezés, esetleg magyarul körülírás előzi meg, vagy magyarázat követi. Ezen belül a kódváltás megnyilvánulhat a szó, szószerkezet, szószerkezetbokr vagy a mondat szintjén is.

Szó szintű kódváltás:

Descurcăreț volt, s úgy szerettem én (rom. *descurcăreț* 'talpraesett, életrevaló') (J. M. 77 éves férfi, Magyarpalatka).

*Ma aztán kell menjen, hogy vegyen **halat**-ot és fehér nadrágot, mert kezdik el a jövő héten a praktikát a Katonakórháznál és a **Recuperare**-nál* (rom. *halat* 'köpeny', rom. *Spitalul Clinic de Recuperare Cluj* 'Kolozsvári Rehabilitációs Kórház') (T. I. 38 éves nő, Magyarorszávat).

¹² A kódváltás vonatkozó funkcióival kapcsolatban vö. Benő Attila: *Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásában*. = *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 2004. 23–36; Péntek János–Benő Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Kvár – Bp. 2020. 331–333.

*Aztán az asszonnyal megtörtént, itt volt a **năcaz**, minden, és mikor **năcaz** van a házba, akkor nincs kedve senkinek semmihez* (rom. *necaz* 'baj, kellemetlenség') (J. M. 77 éves férfi, Magyarpalatka).

*Akkor úgy csinálták, egy évet és hat hónapot, egy és fél évet, az a **profesională** volt abba az időbe* (rom. *școală profesională* 'szakiskola') (M. P. 64 éves férfi, Pusztakamarás).

Szószerkezet vagy szószerkezetbokor szintű kódváltás:

*Azt mondja: kell járjal még, **fără frecvență**. Az valami olyasmi, hogy nem egész évet, hanem karácsony előtt megkezdtük ősszel, és tavasszal befejeztük...* (rom. *fără frecvență* 'látogatás nélküli, távoktatás') (T. I. 86 éves nő, Magyarországot).

*Volt neki **cancer la oase*** (rom. *cancer la oase* 'csonttrák') (Sz. A. 87 éves nő, Pusztakamarás).

*Azt, mikor én odamentem 86-ba, aztat csinálták, a **prototípet** nálunk. És nálunk volt **mașini de filat bumbac**. Csinálták a szálakat, a fonószálakat, **olyan** gépek voltak* (rom. *prototip* 'prototípus', rom. *mașină de filat bumbac* 'pamutfonó gép') (S. S. 51 éves férfi, Magyararkályán).

*Eleinte itt Mócson volt **agenție, filială** és a központ Kolozsvárt. S aztán megszüntették ezeket a kis bankokat faluhelyen, és akkor Tordára helyeztek* (rom. *agenție* 'iroda, kirendeltség' rom. *filială* 'fiók (intézményé)') (S. K. 89 éves nő, Mócs).

Mondatszintű kódváltás többnyire akkor történik, ha szó szerint idéz a beszélő egy olyan mondatot, ami románul hangzott el, célja a pontos idézés, hitelesség, egyfajta nyelvi hangulatteremtés:

*Mi, testvérek, szüneten az iskolában csak románul volt szabad beszélni. Az üzletbe, ha mentünk, a falra ki volt írva a **lozinca: Vorbii numai românește!*** (rom. *lozință* 'jelszó' rom. *Vorbii numai românește!* 'Csak románul beszéljenek!') (S. K. 89 éves nő, Mócs).

*Mai napig is van, aki, ha jön: **Vai, că tată tău a fost om așa și așa** s nem tudam, mi, ez így volt* (rom. *Vai, că tată tău a fost om așa și așa*. 'Jaj, apád ilyen és ilyen ember volt.') (E. Zs. 89 éves nő, Magyarpalatka).

*Nem adja ő le magát, de észrevettem én, hogy nem jó így, hogy legyen más nemzetben. Jó, mert, ahogy mondja valaki, egy Isten van, **numai un Dumnezeu avem**. Igen, de mindenki az övéhez tartana* (rom. *Numai un Dumnezeu avem*. 'Csak egy Isten van.') (J. J. 78 éves nő, Pusztakamarás).

*Pedig van román, amelyiknek nem kell a zöld: **să nu pui cumva material verde, numai albastru*** ('Nehogy zöld anyagot tegyél, csak kéket.') (J. I. 42 éves nő, Mezőkeszű).

A töltelékiszavak és töltelék kifejezések a kódváltásnak is szinte állandó kísérőjelenségei. Jelenlétük arra utal, hogy a beszélő nem tudja az adott szó vagy kifejezés pontos magyar megfelelőjét, ezért az általa ismert román nyelvű megnevezést körülírja, magyarázza:

*Ide hozta, ne, a kicsi szekeret, mert van **olyan**, amióta volt anyuka lebénuva, **olyan, de handicapat, olyan** szekerünk volt...* Tolókocsi? - *Igen, olyan, a bénákért* (rom. *de handicapat* 'mozgássérülteknek való') (V. A. 65 éves nő, Pusztakamarás).

*Az dolgozik a Medicala-nál, s mindig hozott nekem **ilyen pansament steril, olyan fűsákat** is* (rom. *pansament steril* 'steril kötszer', rom. *fașă* 'pólya, kötés') (V. A. 65 éves nő, Pusztakamarás).

*Hogy is mondják nekije? **Nem is tudom, milyen Academia de Poliție*** ('Rendőrakadémia') (Gy. H. 48 éves nő, Pusztakamarás).

*Könyvelő. Kolozsváron is, ott is dolgozik, de Fenesen is, otthon is. Van irodája is Fenesen, úgyhogy több helyen van. De ő inkább úgy, hogy inkább aláír: Nem értem én aztat. Azt mondja, hogy **șef contabil, vagy mit tudom én, valami...** (rom. *șef contabil* 'főkönyvelő') (H. E. 80 éves nő, Mezőkeszü).*

4.5.2. A szó vagy szó szerkezet szintű román nyelvi kódváltást olykor az egyenértékű magyar szó vagy kifejezés követi. A kódváltást rendszerint követi a magyar megnevezés, de olykor előtte is megjelenhet. Ehhez a kétféle pozícióhoz eltérő funkciók társulnak.

4.5.2.1. Kódváltást követő magyar megnevezés. Ilyenkor a román megnevezés megelőzi a magyart, de utána azonnal elhangzik a magyar szó vagy kifejezés is, jelezve, hogy a beszélő aktív szókincsében a román szó hozzáférhetőbb számára, az aktiválódik hamarabb, de kimondása után már eszébe jut a magyar megnevezés is. Ez egyfajta lapszusjelenségnek is tekinthető:

*Akkor lett a funk **primar, polgármester** (H. M. 87 éves férfi, Mezőkeszü).*

*A másik aztán férjhez ment ide Berkenyesre, s aztán most jár a Mall-haz, **femeie de serviciu, takarítóné** (E. K. 72 éves nő, Botháza).*

*A mai ember egy nagyon **comod ember, nyugodt ember, kényelmes** (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).*

*Evvel látok jól, amelyiken a **cataracta** volt, avval volt operálva. **Szürkehályog** (T. I. 86 éves nő, Magyarszovát).*

*Igen, most, mikor volt itt az ünnepély a faluba. Mert már nem tették nekije a nevit: falunapok, hanem románul azt mondták, hogy **portul național**, már ez a... hogy mondjam, a **népviselési ünnepély** (F. R. 77 éves nő, Visa).*

4.5.2.2. A magyar megnevezést követő kódváltás. A magyar megnevezés után a román feltételezhetően már csak megerősítésként használja a beszélő, utalva a fogalom hivatalos nevére, de előfordul, hogy a magyar szónak vagy kifejezésnek nem a pontos román megfelelője hangzik el második helyen:

*Már van téve most tábla is, **indikátor**, ahogy el van szóródva a község (rom. *indicator* 'jelzőtábla, útjelző') (Gy. Zs. 73 éves férfi, Magyarkályán).*

*Az a J. nem **de treabă**, az olyan utálatos, olyan **urácios**... (rom. *de treabă* 'rendes, jóra való', rom. *urácios* 'utálatos') (N. E. 80 éves nő, Botháza).*

*Ott P.-nál dolgoztam, ott volt szálló, **dormitor**, úgy mondták (rom. *dormitor* 'hálószoba, hálóterem') (Gy. Zs. 73 éves férfi, Magyarkályán).*

*Még az is van írva, hogy mikor a tudomány felülhalad a hiten, **știința va depăși credința**, nem is tudom, hogy lehet ezt lefordítani, hogy lehessen érteni, tehát mikor a tudomány magosabb fokon lesz, akkor vége lesz. (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).*

4. 6. A legitimizálás olyan beszédstratégiának tekinthető, amellyel a beszélő elfogadhatni próbálja a szokatlan, kevésbé normatív nyelvi formát, például a kódváltást metanyelvi megjegyzések kíséretében (*úgy mondják, ahogy a románok mondják*). Sokszor ennek során derül ki egyértelműen, hogy a beszélő tényleg nem ismeri a magyar kifejezést, és ez is a nyelvi hiányt jelezheti. Ezek a megjegyzések ugyanakkor azt is jelzik, hogy a beszélő tudatosan használja a román megnevezést, ezzel mintegy hitelesítve az elhangzottakat, de azt is feltételezi, hogy az ő anyanyelvi szókészletében nincs megfelelő szó, kifejezés a megnevezendő fogalomra.

Mint ahogy mondta a román: pomana mortului (rom. *pomana mortului* 'halotti tor, megemlékezés') (E. K. 72 éves nő, Botháza).

Most az injekciót is, akár ide, akár ide, tesznek afféle fluturaș-t, ahogy mondják ők (rom. *fluturaș* 'branül') (N. E. 80 éves nő, Botháza).

F. testvérem Enyeden tanulta meg a, ezt a mekánikus... ahogy is mondták ők románul neki, hogy mecanici agricol (rom. *mecanic agricol* 'mezőgazdasági gépész') (M. P. 64 éves férfi, Pusztakamarás).

Nem aragázkemence, hanem csak egy olyan kis... azt mondják neki románul: plită (rom. *plită* 'főzőlap') (F. R. 77 éves nő, Visa).

Úgy nem fáj a fejem hál' Istennek. Egyszer-egyszer még szúr. De azok az inak egy-egy kicsit... s-o pierdut, ahogy mondja a román, elvesztődött (rom. *se pierde* 'elvész') (H. Zs. 68 éves nő, Botháza).

Román nyelvű állandó szókapcsolatok, kifejezések használatánál sincs explicit utalás arra, hogy a beszélő ne ismerné a magyar megfelelőt, mégis szó szerint átveszi a román megnevezést, ezzel hangulati, stilisztikai többletet adva az elmondottaknak:

De tőlünk nem vesz pénzt, csak egy-egy 10 lejt, hogy adjuk, de colac, ahogy mondják ők (rom. *de colac* 'kaláccspénz' - a szolgáltatást végző lelkésznek szánt jelképes összeg; az ortodox lelkész házszenteléséről beszélnek a református adatközlők) (H. S. 76 éves férfi, Botháza).

De akkor csináltak egy nagy vizsgálatot, mindenkit úgy megvizsgáltak, de la cap până în picioare, mint ahogy mondja a román, pucérra vetköztettek, le kellett venni mindent (rom. *de la cap până în picioare* 'tetőtől talpig') (Gy. Zs. 73 éves férfi, Magyarkályán).

A legitimizáláshoz tartozik az a jelenség is, amikor a románból vagy más nyelvből átvett szót maga a beszélő „régiesnek”, „falusiasnak” minősíti, és ezzel bizonytalanságát jelzi az általa használt megnevezés helyénvalóságában. Olykor a beszélő gyerek- vagy fiatalkorában hallott kölcsönzavakat régiesnek vagy tájnyelvinek tekinti:

Hát ott, ahol csináltuk a téglát, volt ott víz, de csinált a férjem egy botoca-t oda. – Mit? – Egy botoca volt vízből. Maga fiatal még, ezeket nem érti, ezeket a régiségeket... Itten, Szováton, hogy is mondjam, itt nagyon sokat használnak román szavakat is. Ilyen vegyes (rom. *băltoacă* 'pocsolya') (Zs. Zs. 79 éves nő, Magyarzovát).

Nincsen olyan család, ahol ne kerüljen – ahogy mondják falusiasan – csondranyálás, hogy na, összeveszekedünk, de a másik percben már ki vagyunk békülve (rom. *ciondăni* 'civakodni') (Zs. Zs. 79 éves nő, Magyarzovát).

Egy hándurból volt csinálva egy kicsi sopruny nyáron. Régi időben így mondták (rom. *șopron* 'fedett, félig nyitott, szerszámok és takarmány tárolására alkalmas épület') (Zs. Zs. 79 éves nő, Magyarzovát).

Innen volt egy fiú, megműtve, így mondjuk régiesen: operálva (H. M. 87 éves férfi, Mezőkeszű).

4.7. Tulajdonképpen megakadásjelenségek

Az eddigiekben olyan beszélési stratégiákat láttunk, amelyeket rendszerint azért alkalmaz a beszélő, hogy elkerülje a beszéd folyamatosságának megszakadását, illetve elfogadhatóvá tegye a némileg szokatlan megnevezést, esetleg kontaktushatást. A megakadásjelenségekre is jellemző, hogy rendszerint nem gazdagítják a kifejezendő gondolatot, nem nyújtanak többletinformációt,

de megtörik a beszéd folyamatosságát, nem ritkán nyelvi bizonytalanságot jeleznek. Az elemzett interjúkban a leggyakoribb tulajdonképpeni megakadásjelenségek: ismétlés, közbeékelés, önközbevágás, hangzónyújtás. A töltelékelemek állandó jelenléte mellett olyan metanyelvi gesztusok is kísérik, mint: szavak közti hosszabb szünet, habozás, kapkodás, zihálás.

4.7.1. Az **ismétlés** is jelezheti a nyelvi bizonytalanságot vagy hiányt, ugyanis a beszélő egy vagy több szót, kifejezést ismételt meg egymás után, vagy korábban elhangzott kifejezések megismétléséhez is folyamodhat. Az ismétlés a megnyilatkozás tartalmi elemeit és töltelékelemeit egyaránt érintheti.

*Volt kicsi... olyan hallgató, hogy fogtad fel mind a három pikétet. Az? Azt, úgy mondták nekije: **őrizőház. Őrizőház.** Abba álltunk (M. P. 64 éves férfi, Pusztakamarás).*

*De nem csináltam semmit... Én is estem 2 évet. 2 évet estem, de **cu suspendare**. Én 2 évet estem **cu suspendare** (rom. *cu suspendare* 'felfüggesztéssel') (N. S. 47 éves férfi, Botháza).*

*Vett egy **olyan masca-t**... Vett egy **olyan... urs**, vagy mit tudom én, mit vett, egy **olyan masca-t de urs**... **Fel de fel de olyan masca**, januárban hogy csinálnak mindenféle maszcuraságokat. Vett egy **olyan masca-t** és egy **olyanfële halat-ot**, és **zupp bé réa** (N. S. 47 éves férfi, Botháza).*

4.7.2. **Önközbevágás** alkalmazása során a beszélő rájön arra, hogy a megkezdett formában nem tudja jól kifejezni azt, amit szeretne, ezért nem fejezi be az elkezdett mondatot, hanem újrafogalmazza, átszerkeszti azt. Ehhez helyenként a *mondjuk, mit mondjak* típusú közbevetéseket, közbeékeléseket is használja. Segítségükkel a fogalmazási, megnevezési nehézségekkel küzdő egyén lehetőséget kap újragezdeni, újrafogalmazni a mondatot. Különösen a saját és mások nyelvtudására való reflektálás, arról alkotott vélemény során figyelhető meg ez a jelenség:

*Tudnak jól románul? – Jól. Én, **mondjuk**... **kacagnak**, mert van, hogy nem tudok mindent olyan pontosan, úgy kifejezni magam, olyan különösebb szót... de ezt a falusi beszédet perfektiül (J. M. 78 éves nő, Magyarpalatka).*

*És a helyi románok tudnak magyarul valamennyire? – Hát azok, akikkel, **mondjuk**... hogy mi egyformán, egy korosztály, ahogy mondjuk mi, hát azok igen (K. Z. 79 éves férfi, Visa).*

Azért mondom, hogy eléggé rosszul beszélünk magyarul. Én, mikor hallok a rádióba, televízióba, azt a szép... mintha a lelketem valami úgy meg... nem tudom, olyan jólesik. De itt nálunk sajnos halófélben van a magyar nép (Sz. M. 55 éves nő, Mócs).

Nem tudok járni, botorkázok a cipőkkel, még fájnak a lábaim. Igaz, hogy ez a bal púpos is, tudja, a talpam... olyan púpostalpú vagyok, lehet, azért is (E. K. 72 éves nő, Botháza).

4.7.3. A bemutatott hiány- és bizonytalanság-jelenségeket gyakran kíséri szó szerinti megakadás, szünet, **magánhangzónyújtás**, mely időhúzó, szókeresési stratégiaként funkcionál, ezáltal a beszélő tétovázást, nyelvi bizonytalanságot jelez. Időtartama lehet hosszabb, vagy a beszédpartner számára alig észrevehetően rövid:

*És itten, ide az a csont is, az **aaaa**... vas, hogy mondjam, le van blokáva az **aaaa**... forgóm (V. A. 65 éves nő, Pusztakamarás).*

*M. is még konfirmált, s aztán azóta erre, azóta **erreeee**... olyan régi viseletrül nem is akarnak hallani (J. A. 82 éves nő, Magyarpalatka).*

5. Összegzés

A mezőségi adatközlőkkel készült interjúkban megfigyelt jelenségek azt jelzik, hogy a nyelvi bizonytalanság és nyelvi hiány tünetének jelzése sokféle formában megnyilvánulhat. A jelenséget eddig kevésbé vizsgált pragmatikai, diszkurzív kísérőjelenségek kontextusában értelmeztük: a töltelékszavak és -kifejezések használatában, a kódváltás és a megakadásjelenségek változatos formáinak összefüggésében. A nyelvi hiány explicit jelzései, a metanyelvi utalások egyértelművé teszik, hogy a beszélők némelykor tudatosan átélik a kommunikációs problémát, és többféle stratégiával megpróbálják biztosítani a beszéd folytonosságát a jelentkező közlési zavar kontextusában. A bemutatott jelenségek más lehetséges indítéka és a hiányjelenségek relatív gyakoriságának kérdése további kutatások tárgya lehet.

„What is it called?” Ways and Forms of Indicating Lexical Gap and Linguistic Uncertainty in the Statements of Romanian-Hungarian Bilingual Speakers

Keywords: lacuna, lexical gap, language insecurity, code-switching, speech strategy

The article analyses the manifestations of lacuna, lexical gap and language insecurity on the basis of interviews with Transylvanian, Romanian-Hungarian bilingual speakers. Based on living language data, the authors describe the typology of discourse phenomena in the context of lexical gaps, suggesting that speakers often themselves indicate the presence of a language problem with metalanguage remarks. The study also presents speech strategies and pragmatic phenomena that have been less analysed so far in the context of the studied phenomena (legitimation, support request, forms of code-switching, manifestation of the speaker as deictic centre). The typology of the ways of signalling the lexical gaps and the prevailing of the related speech strategies can also be utilized in other bilingual studies.

Műhely

Vallasek Júlia

Lefele igazodj! Térképzetek a trianoni változást tematizáló magyar regényekben

A regénybeli hely meghatározása, a határfogalom megjelenése, az utazás és az ehhez gyakran kötődő elvesztség, útkeresés-érzés, ahogy ezeknek ellentéte, a megérkezés, az otthon rögzített pontként való megjelenítése egy instabil világban visszatérő témák számos, két világháború közti időszakban írott regényben. A térképzetek nem pusztán önmagukban jelennek meg, hanem kontextusba helyezve, egymáshoz való viszonyukban egymást értelmezve, ezáltal válhatnak jelentésszervező erővé. A tér leírása tehát nem egyszerűen látványként, hanem történelmi-referenciális olvasatban jelentkezik, végső soron egy belső tér, egy kulturális narratíva, különböző társadalmi és hatalmi mechanizmusok, határok ki- és áthelyezése mutatkozik meg általa.

David Harvey szerint ez a poétikai módszer legerőteljesebben olyankor jelenik meg, amikor a világ és a róla alkotott, korábban stabilizálódott képünk valamilyen külső behatás, kataklizma hatására rövid idő alatt megváltozik.¹ Ilyen, általa tér-idő sűrűsödésnek nevezett periódus esetünkben a geopolitikai szempontból radikális változásokat hozó első világháború utáni korszak, ahogy annak tekinthető az 1848-as forradalom vagy az 1989-es fordulat is. A jelen tanulmányban vizsgált regények szerzői számára közvetlen tapasztalatból ismert/megélt időszak az, melyben Magyarország elveszíti korábbi területeinek mintegy kétharmadát, magyar anyanyelvű lakosságának egyharmadát, amelyben a birtokviszonyok radikális változása, az erősödő urbanizáció nyomán a tér alakzatai szemmel láthatóan és gyors ütemben változnak. Ebbe a folyamatba beletartoznak a változások során megjelenő szimbolikus térfoglalások, az új hatalom alá került területeken a nemzetiesítési gyakorlat során elsősorban a városi térben megjelenő új (nyelvi) markerek, amelyek a korábbi jelentéseket eltörlik vagy megváltoztatják. Az ilyen intenzív változásokhoz kötődő narratívák mentén az idő térbe vetítése is erőteljesebben mutatkozik meg.

Ugyanakkor a térelemek egyszerre jeleníthetik meg a változásokat, az ideiglenességet, eldöntetlenséget és az azoknak ellenálló, azok körén kívül eső változatlanúságot is.

A teret a jelenlét, a közvetlen érzékelés teszi helyyé, amelynek egyik fontos jellemzője az otthonosság, az, hogy különféle, repetitív cselekvések, gyakorlatok során alakul és idomul a tér használóival állandó kölcsönhatásban. Tér és ember együttműködésében válik a hely

Vallasek Júlia (1975) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, julia.vallasek@ubbcluj.ro

¹ David Harvey: *A kapitalizmus a fragmentálódás üzeme*. Fordulat 2009/7. 112.

lokalizálható, „belakott” területté. Fontos kiemelni azonban, hogy a tér helyszerűsége nem véglegesen rögzített, az elmozdulás, a megváltozott nézőpont például képes kimozdítani azt.

Az alábbiakban olyan regényeket elemzek, amelyekben az új fennhatóság alá került szülőföldön való maradás vállalása egyértelmű társadalmi deklasszálódással jár együtt, tehát a szereplő(k) különféle terek közti mozgása társadalmi státusukban való elmozdulást is feltételez. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a társadalmi csoportok közti elmozdulás nem feltétlenül negatívumként jelenik meg, hanem éppenséggel az egyéni életpályán belüli nyugvópontként, metaforikus értelemben otthonra találásként, amely ugyanakkor nem csupán a társadalmi téren belüli diszlokációként, hanem a harmincas években már a társadalmi progresszió (pl. a plebejusnépi rétegek emancipálásának) érdekében végzett küldetéseként értelmeződik.

Időben a legkorábbi Ligeti Ernő *Föl a bakra* című regénye (1925), címében hordozza a társadalmi lecsúszás és a térbeli (ti. a kocsisbakra való) emelkedés ellentétéből fakadó feszültséget. A rendkívül termékeny, agilis költő-író-újságíró *Súly alatt a pálma* című emlékiratának bevezetőjében utal arra, hogy a regény cselekménye saját családjá, közelebről édesapja (az esküt nem tett állami tisztviselő) élettörténetéből ihletődött.² (A regény egyébként szerzőjének írói elismerését is meghozta az akkor erősödő, intézményesülő erdélyi magyar irodalomban (egyike a többek közt Ligeti által is kezdeményezett Erdélyi Szépművészeti Céh első kiadványainak, megjelenése után választja az írók tagjai közé a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, ezek után lesz az akkor induló Helikon alapító tagja).

Gaál György elemzése szerint a *Föl a bakra* társadalomábrázolása, a városi középosztály hatalomváltást követő deklasszálódási folyamatának riportszerűen pontos leírásával „újat hozott az erdélyi irodalomba”.³ Valóban az egyik első olyan regény, amely a főhatalomváltást követő évek városi társadalmának világát ábrázolja. Mivel hőse, Elekes Péter törvényszéki tisztviselő, aki mások tanácsára megtagadta a román állam iránti hűségesskü letételét, álláskereső próbálkozásai során a pénzvilág, majd a sajtó működésébe is belátást nyer, ismerősein keresztül a tanárok, művészek, kistisztviselők stb. világáról is hall, így a regény a kisebbségbe került magyar városi középréteg vázlatos, de szimptomatikusan ábrázolására tett kísérlet.

Filep Tamás Gusztáv „a romantikus és heroisztikusnak elképzelt helytálláskultusz naturalisztikus *leföldelése*”-ként olvassa Ligeti regényét, egyfajta ideológiai kritikai kísérletként, amely a romániai magyar köz- és irodalmi élet kiépüléséről a közgondolkodásban a közelmúltig élő optimista, idealizált képzetek feloldásához járul hozzá.⁴ A regény térábrázolása megjeleníti az Elekes család deklasszálódásának folyamatát, valamikor háromszobás úri lakásuk volt a belvárosban, most szerény külvárosi lakásban élnek a Dónát út végén, valamikor Törvényszéken dolgozott, most, miután már cselédet sem tudnak tartani, maga kénytelen kijárni a városszéli ócskapiacra, az Ószerre eladogatni megmaradt javaikat. A belváros és külváros ugyanakkor nem jelentenek egymástól elszigetelt tereket, a lecsúszó család térhasználatát nem változik meg, továbbra is átjárnak a Sétatérre, kirándulnak a Hójjába, pihennek a Botanikus Kert padjain. A Főtér mint nyilvános tér, a városi, polgári élet szimbolikus helyszínei (templom, banképületek, kávéházak, vendéglők, szállodák) gyakoribb és nagyobb jelentőségű háttérét képezik a szereplők mozgásának, mint az új otthonukként szolgáló külváros. Sem az épített, sem a természeti környezet nem

² Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban.* é.n. (1941) Kvár

³ Gaál György: „*Én jót akartam*” Ligeti Ernő pályaképe születése 120. évfordulóján. *Korunk* 2011/11. 97.

⁴ Filep Tamás Gusztáv: *Deklasszálódás, unalom, irónia. Ligeti Ernő társadalmi regényei.* Forrás 2006/3. 99.

szerepel hangsúlyosan, még leírásokban is csak ritkán, a figyelem mindig az adott helyszínen történő cselekményre, az ott elhangzó beszélgetésre irányul.

Ugyanakkor a Kolozsvár kulturális örökségéhez tartozó épületek a távozó szempontjából nyernek szimbolikus jelentést, Elekes barátja, Tarnóczi, a repatriáló tanár például nem általános értelemben a várostól, hanem konkrétan a számára legnagyobb jelentőségű Farkas utcától búcsúzik. (Ebben az utcában található a város több iskolája, így vélhetően Tarnóczi munkahelye, illetve a tanári lakások is.) „Elidőzik a Farkas utcán, hiszen ez az utcarészlet őrzi még leginkább városa múltját. Rámered a régi színházra. Egy kicsit sírhatnékja van. De nem mer zokogni. Erősnek kell lennie: nagy útra megy. Am egy gördülő sós csepp megindulása kíséri tovább az úton. Farkas utca! A repatriáló vonat egy hét múlva indul. Hadd próbálja ki utoljára a visszahagot. Mert – ha nem tudnátok – a Farkas utcának visszhangja van.”⁵

A megélhetést, megkapaszkodást kereső Elekes régi ismerősökkel találkozva különféle életmegoldásokkal találkozik, melyeket többnyire maga is megpróbál követni. Így lesz egy hajdani ismerőse nyomán rövid ideig bicsérdista. Hadirokkant, családjá elvesztésébe kissé beleőrült irodaszolgája viszont a világvége közeli eljövételét jósolja, amiben egy ideig maga is hinni próbál. A többnyire az író szócsöveként viselkedő szerkesztő, Stern egyébként név nélkül, de az erdélyi irodalom kezdeti korszakának szerzőit (Nyirő, Tamási, Kós stb.), illetve azok stratégiáit is heroikusnak, de a fent említettekhez hasonlóan „hóbortnak” nevezi. Az utóbb öngyilkosságba menekülő szerkesztő lesújtó képe az irodalmi-kulturális élet szárnyaszegettségéről egy geokulturális beagyazottságú utalásban teljesedik ki. „Tele vannak városaink rendkívüli képességű emberekkel, akikből mind lehetett volna valami, majdnem zsenik, de az erdélyi »majdnemségben« megállanak egy isteni torzó félszeg mozdulatánál. Déva vára csonka tornyaival csúfondárosan kacag fel a felhős égbe.”⁶

A *Föl a bakra* hőse végül a társadalmi lecsúszást a térbeli emelkedéssel, a „hóbortot” a józan, pragmatikus munkával váltja fel: egy hóstáti gazdától fiákert bérel, és kocsis lesz. A városba visszalátogató, megfigyeléstől rettegő hajdani barátja, Tarnóczi előtt már büszkén vállalja, hogy „hozzászoktatta magát, hogy másfél méterrel magasabbra állítsa be az életszükségletét”. Ez a térbeli emelkedés ugyanakkor azzal is jár, hogy „jobban látja a világ furcsa berendezkedését, mert felülről nézi”.⁷

Ugyancsak Kolozsvár jelenik meg Kacsó Sándor *Vakvágányon* című regényének első részében, csak hogy ezúttal nem a deklaszálódó középosztály, hanem egy tanuláson keresztül emancipálódó, feltörekvő paraszti származású diák szemszögéből.

Kacsó a *Tizenegyeknek* nevezett, 1923-ban antológiát kiadó, zömmel székelyekből álló írócsoport tagjaként kezdte. Ez a jobbára huszonéves fiatalokból, egyetemi hallgatókból álló csoportosulás (amelynek tagja volt többek közt Tamási Áron, Jancsó Béla és Kemény János, valamint a fő irodalmi ideológus szerepét betöltő Balázs Ferenc is), az 1918–19-es főhatalomváltás után elsőként lépett színre, megelőzve/előrevetítve a népi irodalom magyarországi rokon kezdeményezéseit.

Kacsó a húszas évek első felében a korai Tamásihoz hasonlóan mítoszteremtéssel és szimbolikus nyelvhasználattal jellemzett „székely irodalom” képviselőjeként indult, de első

⁵ Ligeti Ernő: *Föl a bakra*. Kvár 1925. 74.

⁶ Uo. 112.

⁷ Uo. 158.

regénye, az 1930-as *Vakvágányon* idejére már a realiztikus, riportszerű próza képviselője. (Kacsó alkotói pályáján ekkortól előtérbe kerül a publicistai, közírói tevékenység, melyet a válogatott publicisztikai írásokat közreadó Filep Tamás Gusztáv az életmű egyik legértékesebb részének nevez. ⁸

A regénycím (*Vakvágányon*) térmetafora, a haladásra képtelen, elakadt, vesztglésre szoruló társadalom metaforája. Kacsó saját nemzedékének, az immár részben román fennhatóság alatt szocializálódott, pályára lépni próbáló fiatal generációnak útkeresését, próbálkozásait (és kudarcait) jeleníti meg realiztikus, riportszerű ábrázolással. E nemzedék pályára állását nemcsak az új impérium nemzetiesítő, asszimilációs próbálkozásai, hanem saját társadalmuk korlátai is akadályozzák.

A *Vakvágányon* hőse, Birtók Béni a kolozsvári egyetemen román nyelven tanuló paraszti származású diák. A regény Kolozsváron játszódó első részében a „vén falak” uralta városi teret sötétség, rossz hangulat jellemzi. A fény hiánya, a dohos, rossz szag nem a külváros, hanem a deklasszálódó polgárság életterének lesz a jellemzője. „Árnyékok olvadtak be a homályosodó ablakon s egyszeribe meglepte őket a téli szürkület. Világosságot nem gyűjtöttek, mert a száműzött házakban nem volt villany, a petróleumlámpa meggyújtása pedig körülményes és szagos is lesz tőle az ember keze, ami elrontaná az illatos kávé élvezetét.”⁹ Vagy: „A vén internátus falai közt megpenészedett a jókedv.”¹⁰

A regény első, városban játszódó részében a zárt és nyílt terek használata leképezi, megjeleníti a hős formálódásának különféle szakaszait. A megnyugvás, megbékélés, akár az udvarlás terei a Sétatér, a Házsongárdi temető, míg a zárt terekben (egyetemi tanterem, bentlakás, Málnássy grófnő szalonja, konyhája) a főhős többnyire kellemetlen, megalázó, szorongást keltő élményekben részesül. Birtók Béni küzdelmeinek térben is megjelenő mélypontja a Majális utcai börtön-pince, ahonnan a világból kivetve, unalmukban az utca szintje alól a járókelők lábát nézik a rabok.

A merev, konzervatív polgári világból kiábrándult, a társadalmi felemelkedéstől eleső hős visszatérését a faluba már indulásának mitikus-szimbolikus prózanyelvén jeleníti meg Kacsó.

„A domboldal hátán a szemzés gyönyörűséges terhével vajúdtak a búzatáblák. Beljebb tágas rétek hullámoztak, mint festői redőbbe simuló óriás köntös fodrai. Rajta virágok miriárdja a dísz, aminek illatában egyformán fürdött az apró bogár és az ember.”¹¹

Társadalommal való küzdelme során Birtók Béni ugyanakkor a társadalmi térből is egyre kijjebb szorul, a centrumból a periféria, az ember által lakott világból a természeti világ felé. Miután a faluban is megütközik a merev társadalmi renddel, miután próbálkozása, hogy kalákában végzett hegyi munkával teremtsék elő az anyanyelvi/felekezeti falusi iskola fenntartásának költségeit, önhibáján kívül kudarcot vall, végül mégis megtapasztalja a szociális és nem etnikus alapon szerveződő szolidaritást. A libánfalvi román „tekenyősök” által megmentett hős a transzilvanista irodalom által legjelentősebb szimbolikus helyszínné emelt hegytetőn talál megbékélésre „Béni új színeket látott, új illatokat érzett s megnyílt lélekkel csodálkozta körül a teremtés eddig nem látott újszerű arcát.”¹²

⁸ Filep Tamás Gusztáv: *Utószó*. = Kacsó Sándor: *Válogatott írások*. Csikszereda 2019. 255.

⁹ Kacsó Sándor: *Vakvágányon*. Brassó 1930. I/ 104.

¹⁰ Uo. 105.

¹¹ Kacsó Sándor: *Vakvágányon*. Brassó 1930. II/ 72.

¹² Uo. 178.

A rendkívül termékeny írói pályát magáénak tudható Kolozsvári Grandpierre Emil első regénye az 1931-ben megjelent *A rosta* ugyancsak az új hatalom alá került magyar középosztály térvesztésének a regénye. A kolozsvári Szabó család történetén keresztül a deklasszáció és az asszimiláció története. Az új hatalomnak esküt nem tett, régi jogászfamiliából származó apa még csak bírói munkáját kénytelen feladni és lesz kis keresetű, fantaszta írói terveket szövögető újságíró a Kolozsvári Hírlap szerkesztőségében. A regény indítása egy jellegzetes kolozsvári polgári otthon ábrázol, fényképszerűen kimerevített pillanatot, amelyben a családtagok az érettségi vizsgáról hazatérő szereplőre várakoznak. „A verandára besütött a nap 1925. június huszonkettedikén. Három hárszéklet, egy asztalt, egy csomó cigarettacsutakat és Szabó bíró úr kopasz fejét világította meg.”¹³ A fokozatosan elszegényedő család gyermekei elsősorban nemi szerepük által kijelölt, egymástól eltérő úton, más-más stratégiával próbálják megvetni a lábukat. A banktisztviselői munkájától megcsömörlött, látszólag tisztos polgári normákat követő, valójában nélkülöző élet elől Márta számára nincs más kiút, mint az asszimiláció: egy gazdag és jóképű román kapitánnyal kötött házasság. Helyzetének kilátástalan voltára a hozzájuk erőszakal bekvártélyozott, érte rajongó román operaénekes döbbsenti rá. „Bukarest az élet!... A nagy élet! Itt látatlan hervad el a szépsége... [...] Vénlány lesz vagy hat gyermek anyja... [...] Itt szegény mindenki, nincs csak néhány zsidó meg arisztokrata, azokhoz nem mehet hozzá...”¹⁴

Márta döntését mind környezete, mind közvetlen családja eleinte árulásnak tartja, megszakítják vele a kapcsolatot, végül mégis ő lesz az, aki előbb testvérét, majd végleg magára marad özvegy anyját támogatni tudja. Életben elért relatív sikerének, a társadalmi pozíció megőrzésének ára az asszimiláció: Márta fia, aki csupán a regény Bukarestben játszódó zárójelenetében jelenik meg, már nem ért magyarul.

A tipikus könnyelmű ifjúként ábrázolt Lacit sikertelen érettségije után az apja textilgyári munkásnak akarja küldeni, míg anyja Pécssett élő rokonuk segítségével bízva Magyarországra küldeni jogot tanulni. A kártya, nők, baráti iszogatások közt élő fiatalember élete előbb az anyai szándék által kijelölt úton indul el, de megfeneklik, végül kénytelen visszatérni Kolozsvárra, és elindulni az időközben már elhunyt apja által kijelölt útvonalon: munkásnak szegődik a zsidó textilgyárhoz. Az, hogy a fiatalember milyen pályára lépjen, a regény elején még tágabb, etnikai keretben, az erdélyi magyarság gazdasági-társadalmi térvesztésének és térnyerésének elemeként tétéleződik: „Ne felejtse, hogy a magyarság érdeke is azt kívánja, hogy minél több magyar ember jusson itt kedvező helyzetbe. Ha a gyárba mérsz, hamarosan zöld ágra vergődhet, s akkor fiaid, ez után a csekély zökkenő után, ismét elfoglalhatják az életben azt a pozíciót, amely régtől megillette a családunkat.”¹⁵ Négy évvel később a Pécsről visszatérő Szabó Laci számára már nem a felemelkedés, hanem az életben maradás egyedüli lehetőségeként jelenik meg a szövőgyári munka, amelynek során aztán kapcsolatba kerül a szervezett munkásság képviselőivel, és végül előbb Kisinyóba, majd Oroszországba szökik. Míg a regény első felében a Magyarországra való költözés jelentette a boldog élet reményességét, „Künn... az tökéletesen más”¹⁶ a munkás Laci Oroszországról álmodzik. „Mágneses, babonás erővel vonzotta ez a messzi ország, ahol mindenki egyformán dolgozik, ahol mindenkinek egyformán jut, ahol a nők azt szeretik, akit akarnak...”¹⁷

¹³ Kolozsvári Grandpierre Emil: *A rosta*. Bp. 1985. 5.

¹⁴ Uo. 41.

¹⁵ Uo. 20.

¹⁶ Uo. 25.

¹⁷ Uo. 380.

Csakhogymíg Kacsó parasztságból kiemelkedő, majd oda a körülmények szorításában, de tudatos vállalással visszatérő hőse vagy Ligeti kocsisá lett tisztviselője nyugvópontnak, otthonra találásnak élék meg helyzetük alakulását, Szabó Laci képtelen beilleszkedni a munkásközegbe. A vendéglők, cukrászdák, a Sétatér, a Botanikus kert belvárosi tereivel szemben a regény második felében a kolozsvári külváros, gyártelep az uralkodó helyszín. A centrumtól a periféria felé történő elmozdulás képi megjelenítésében a hiány ábrázolása, a sötétség, a baljós asszociációk dominálnak. „A szűk sikátorban, dülöngöző viskók között úgy festettek a lámpapóznák, mint hórihorgas akasztófák. A fölakasztott fény himbálózott rajtuk, mintha utolsót rúgna...”¹⁸

Az urbánus világ elemei nemcsak a tér, az idő ábrázolásában is szerepet játszanak, a regény nyitójelenetében még nyári napfényben fürdő polgári otthonban végül csupán egyetlen szobácskányira szűkül a Szabó család (ekkor már csak anya és fia) élettere, amelyben az idő a városi szolgáltatások ritmusa szerint tagolódik: „A napok úgy jöttek, mint a szemetes kocsi. Megállottak a házak előtt. Mindenki beléjük öntötte huszonnégy órányi életét. Az öreg gebe nyögve nekirugaszkodott. A szemetes megrázta csengőjét a másik kapu előtt.”¹⁹

Kolozsvári Grandpierre Emil debütregénye nem az otthonra találás, hanem az egyéni és közösségi tévesztés, a rostán való kihullás története.

Kacsó és Kolozsvári Grandpierre nemzedéktársa a székely származású, Szentendrén született, de gyermekkorát Losoncon töltő Darkó István, aki a világháborút követő hatalomváltás után a felvidéki (korabeli szóhasználatban „szlovenszkói”) magyar kulturális élet aktív képviselője, egyik szervezője volt. A korábban sorolt szerzőkhöz hasonlóan szintén elsősorban újságíróként, szerkesztőként dolgozott, kispriórójának, regényeinek tipikus hőse (a nála inkább romantikus színekkel ábrázolt) kiemelkedő képességekkel, nagy elhivatottsággal rendelkező paraszti származású hős, aki hiába emelkedik a közösség felé, annak meg nem értésébe ütközve többnyire elpusztul. A *Vakvágány*hoz hasonlóan kisebbségi nemzedékregénynek íródott *Égő csipkeborkor* (1935) paraszt hőse, Bódi Gyuri Birtók Bénihez hasonlóan próbál kiemelkedni, hogy végül erkölcsileg és anyagilag tönkremenve visszatérjen ősei palóc földjére.

Az 1938-as *Deszkaváros* viszont nem a parasztság, hanem a deklasszálódó polgárság regénye, melynek hőse a város teréből a barakkvárosba (a címbeleszavak) való kiszorulást (Ligeti konfliktuskocsisá lett hőiséhez hasonlóan) egyszerre éli meg a kor elvárásaira adott pragmatikus válaszként és kisebbségi helytállásként, ugyanakkor már a harmincas évek népi mozgalmának vonzaskörében születő műveihez hasonlóan társadalmi szolidaritás kifejezéseként.

Gáth Tamás tartalékos tiszt, jómódú felvidéki építési vállalkozó fia, akit apja hiába próbál kimenteni a frontszolgálat alól és a Beszkidékbe küldeni fáért egy, többek közt hadikórházként üzemelő barakkváros építéséhez. Az apa antropomorfizálja a várost, a megépítendő barakkváros tervrajzai és a térkép felé hajolva a város és az emberi test közti hasonlóságra hívja fel fia figyelmét. „A telepet, az utcák és a házcsoportok beosztását, az alaptervezés szempontjából egészen Véghely mintájára akarom csinálni. Tudsz-e arról, hogyha ránézel a mi régi városunk térképére, csekély fantáziával észreveheted, hogy hátán fekvő emberi testhez hasonlít.... Van egy építészeti-anatómia.”²⁰

¹⁸ Uo. 374.

¹⁹ Uo. 172.

²⁰ Darkó István: *Deszkaváros*. Bratislava/Pozsony 1938. 178.

A háborús célokra, ideiglenesen, de az „anyaváros képére és hasonlatosságára” épülő, Végújhely nevet kapó „deszkavárost” a becsületből inkább a frontszolgálatot választó Gáth Tamás ekkor még *deszkából emelt, homokra állított, kérészeletű városnak* nevezi, szemben a tájba és történelembe egyaránt beágyazott, kőből épült Véghegyel. Az összeomlás, a repatriálások, köztük saját családjának elköltözése után azonban a korábban ideiglenesnek hitt hely lesz a „maradók” menedéke, ugyanakkor egy, a korábbi társadalmi távolságokat fölülíró, demokratikus, alulról szerveződő közösség élettere.

A regény helyszínéül szolgáló fiktív Véghegy több szempontból is határváros. Nyelvi határon helyezkedik el: „Dél felé az első falu tisztán magyar, északra viszont már tisztán szlovák. A nyelvi határ szélei a mi városunkban egymásba folynak.”²¹ (Ugyanakkor a nyelvhatáron létnek nyelvi lenyomata vajmi kevés van a regényben, a szlovák, cseh szereplők beszédébe csak nagyon ritkán keverednek anyanyelvi kifejezések.) A nyelvi határ leképeződik Véghegy földrajzi fekvésében, hiszen a város úgy jelenik meg, mint a „hegygel ölelkező síkság” területe.

Végújhely, a barakkváros a trianoni fordulat eredményeképpen válik ideiglenes térből értéktelítetté, a mintául szolgáló Véghegy önálló értékkel bíró társává. A kőből épült Véghegy térhasználatát a társadalmi/etnikai hovatartozás szabályozta, ezzel szemben Végújhely amolyan utópisztikus kommuna, ahol nemcsak a magyar középosztály peremre szoruló tagjai (pl. egy tanárnő, kishivatalnok, leszerelt ezredes), de a kisemberek, a nyomorgók is helyet kapnak. Ennek a társadalmilag (és részben etnikailag is) vegyes közösségnek lesz Gáth Tamás a vezetője, ebben találja meg hivatását és a szülőföldjén maradás értelmét.

Gáth Tamás sorsának alakításában Darkó István saját nemzedékének jellemző koncepcióját példázza. A húszas években pályára álló csehszlovákiai magyar ifjúság eszmevilágáról értekezve Szalatnai Dezső a generációs öntudat és a realiztikus látásmód mellett harmadik jellemzőként „a szocializmus egy körvonalazatlan elképzelését” emeli ki, „melyet ők magyarnak, középpolgárság nélkülinek, osztálytalannak tartanak”.²²

A határmódosítás után kiköppenő renddel szemben Végújhely a helyreállt rend metaforikus helyszíne, amit a főhős a kozmikus világba való illeszkedés képével jelenít meg. „A környező világ minden porcikáját tisztán látja ebben a nyomban. Véghegy idevilágló, bogárszemű fényei, a telep védelmezően magas deszkakerítése, gyér lámpásokkal világított utcái, hallgatag, nagy, fehér faházai, a közéjük menekült emberek s a rezzenő többi fények, az égbolt és a földi alaplazt helyzete mind valóságos mivoltában állt hirtelen előtte.”²³

A lefele igazodás az itt tárgyalt regényekben végső soron pozitív megközelítésben jelenik meg. Míg Ligetiné jelképesen a kocsisbak másfél méter magassága emeli ki és helyezi biztonságba a főhöst, addig Kacsónál és Darkónál a centrumból a periféria felé történő elmozdulást a korábbi periféria lehetséges centrumként való kezelése írja felül. Kolozsvári Grandpierre Emil regényében a váltás egyszerre jelenik úgy, mint egy közösség tényeresésének érdekében követendő józan stratégia, (amit a főhős saját tehetetlensége miatt nem tud megvalósítani) és mint végletesen idealizált világ (a főhős Szovjetunióról szőtt álmaiban).

²¹ Uo. 96.

²² Szalatnai Dezső: *Újarcú magyarok. = Szlovenszkői küldetés. Csehszlovákiai magyar esszéírók 1918–1938.* Bratislava 1984. 232.

²³ Darkó István: *i.m.* 259.

Konklúzióként ki kell emelni, mennyire egybehangzó a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai (korabeli szóhasználatban inkább szlovenszói, erdélyi, délvidéki) kisebbségi írók száradelön született nemzedékének műveiben, a fentebb bemutatott regények cselekményében, konfliktusalakításában és végül a térmegjelenítés módozataiban is nyomon követhető programja. Magát a trianoni döntés pillanatát, a bevonulót, teret szimbolikusan birtokba vevő idegen hatalom megjelenésének időszakát ritkán ábrázolják, olyankor többnyire erősen retorizált, villódzó, zaklatott képekkel jelenítik meg (pl. Tamási Áron a *Czímeresekben* vagy Vécsey Zoltán a *Síró városban*), ugyanakkor az időnként apokaliptikus képek dacára is mindig fókuszban tartják a megváltozott helyzethez való igazodás pragmatikus parancsát. Mindez nem valósulhat meg a demokratikus reflexek, a szolidaritás, a modernizáció és főleg a társadalmi kiegyenlítődés eszméjének bevonása nélkül. A nemzetfogalom kitágítását a munkásság és parasztság felé, a szociális érzékenység, illetve az önszerveződés kiemelt szerepét mind politikai, mind pedig gazdasági téren a hatalomváltás után új államhatalom alatt szocializálódott fiatal nemzedék hangsúlyozta elsősorban.²⁴

Ebben a megközelítésben érthető, hogy a környezet mitizáló, metaforikus leírása többnyire háttérbe szorul a lendületes retorikával megjelenített párbeszéd, monológ, belső monológ mögött.

Az itt elemzett regények elsősorban a magyar városi polgárság és a hivatalnokréteg trianoni fordulatélményét, új helyzetben alkalmazott stratégiáit jelenítik meg, paraszti származású hőseik is többnyire városi életterben, a polgári élet normái szerint élnek.

A tér ezekben a regényekben nem csupán háttér, díszlete a cselekménynek és jellemábrázolásnak, hanem szimbolikus keretet ad a hősök otthonteremtést célzó küzdelméhez. A regionális terek hangsúlyozása (legyen az realista, vagy mitizáló) a perifériából centrumokká való szerveződésükre való törekvés megjelenítése mind hozzájárulhatott a trianoni területvesztés nyomán kialakult veszteségtudat és élmény feloldásához, kezeléséhez.

Up or Down? Modalities of Constructing the Memory of Trianon in the Space-practices of the Hungarian Inter-war Novel

Keywords: Transylvanian, inter-war period, Hungarian novels, spatial practices

The treaties of Paris and the political changes brought by them marked a special state of in-betweenness for those citizens who entered under new political rule. While their homeland as a physical space continued to represent a safe, well-known place, its context changed, and the change asked for new interpretations. The „domestication” of this space required the negotiation of new sets of values, and new identities.

My research presents the way the communicative memory describes the political changes brought by the year 1920 in a set of Transylvanian-Hungarian novels written in the inter-war period. The focus of the research is on the life-strategies, conflicts and decisions presented through the protagonists, and the way these are reflected in the spatial practices presented in the novels.

²⁴ Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda 2013.

Horváth Csaba

A csikóbőrös kulacstól a kannás bordalig

A bordal változásai a magyar lírában

„Egy dal kéne arról, hogy énekelni jó,
számos baráttal, nagy asztalok körül”¹

I.

Bereményi Gézának a Cseh Tamás számára írt szövegéből vett mottó a bordal funkciójára világít rá: az egyén és a közösség harmóniájának vágyára, az együtt megélt ünnep lehetőségére. A műfaj formai szabályai azonban alig meghatározhatók. A bordalok kapcsán a középiskolai irodalomkönyvek definíciói meglehetősen és szükségszerűen általánosak: „a bordal eredetileg olyan dalt jelentett, amelyet ivás, borozás közben énekeltek, s amely a *borl*, a borivást magasztalta. Kialakulása az ókori görög költészethez tartozó monódikus lírával hozható összefüggésbe.”²

A definiálhatóság problémája azonban sem az írókat, sem az olvasókat nem rettentette vissza. A műfaj oly mélyen eresztetett gyökeret a magyar kultúrában, hogy száz évvel ezelőtt még egy borászati szaklap is aránylag kimerítően foglalkozott a műfaj atyjával, Anakreonnal. *A bordal apja* című tárcában Zoltán Vilmos, a Magyar Pen Club tagja így írt a lap irodalomkedvelő közönségének:

„E kitűnő lap hasábjain nemrég megkíséreltem a rendelkezésre álló tér figyelembevételével röviden eszetelni a szőlő és bor óriási gazdasági jelentőségét, természetrajzi sajátosságait és hatalmas befolyását a nemzetek kultúrtörténetére. (...) A „bordal apja” a teoszi Anakreon, a dicsőséges, minden művészetben úttörő görög nemzet fia. Nem mintha előtte senki sem írt volna bordalt, hisz az asszírjai és egyiptomi sirleletekkel napfényre került papiruszokban már találunk két-háromezeréves dalokat, melyek a bor mámorító erejét, jókedvre derítő hatalmát dicsőítik. [...] Haláláról az a legenda kering, hogy egy boritalában úszkáló szőlőbogyó akadt a torkán s az fojtotta meg.”³

A fenti mondatok a bordal problémáit is jelzik: a műfaj egyszerre kultúrateremtő közösségi cselekedet, a szerző életrajzi tényei fölé emelkedő, bár akár életrajzi elemekkel is alátámasztott költői szerep, ugyanakkor az elmúlást feledtetni vágyó – és így természetesen annak tudatában lévő –, a civilizáció által kanalizált, az apollói és a dionüszoszi kultúrát cuvée módjára vegyítő mámorinak a szertartása.

Horváth Csaba (1967) – irodalomtörténész, esztéta, kritikus, habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, csabahorvath0705@gmail.com, Horvath.Csaba@kre.hu

¹ <https://csehtamasarchivum.hu/lemezgyujtemeny-track/kene-egy-dal> (Letöltve: 2021. július 12.)

² <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Bordal.htm> (Letöltve: 2021. június 12.)

³ Zoltán Vilmos: *A bordal apja*. Borászati lapok. 1927. dec. 17. 5. oldal

II.

Ha a bordal a közösségi líra örököse, akkor a magyar bordal kapcsán okkal merül fel az irodalmi problémán túlmutató, a nemzeti identitás felé elmozduló kettősség. Amennyiben a verseket az antik líra imitációjának könyveljük el, vagy a német hatást mutatjuk ki rajtuk, akkor a magyar kultúra európai beágyazottságát hangsúlyozzuk; ha ezzel ellentétben az önállónak feltételezett magyar népművészetben keressük a kizárólagos eredetét, akkor a különállást tesszük elsődlegessé. Az igazság véleményünk szerint a kettő között van: a magyar irodalom elsőrangú példák alapján a sajátjává tette a műfajt, s annak a magyaros ritmustól a tematikus aktualitás specifikumáig olyan helyi színezetet adott, amely egyszerre bizonyította, hogy a magyar irodalom csakis az európai irodalom hatásain belül helyezkedhet el, ám az annak áramlataiba illeszkedő művek túljutnak a klisék használatán, és saját értéket hoznak létre.

Az antik bordal találkozott a magyar líra toposzaival és trópusaival. A műfajt minden jelentős költő a maga képére formálta, s az így az alkotó jellegzetességeit magán viselő egyéni beszédmóddá vált.

A legkorábbinak ítélt magyar bordal 16. századi szövegtörödéket a magyar történelem- és irodalomtudomány több közlésből is ismeri, annak a más hasonló korú versemlékekhez képest nem jelentős a feldolgozottsága. A 1555-re datált latin diákdal (*vetus illa cantilena*) magyar kezdősora így szól: „hozd el ghazda hozd el az szeremek borát...” A vers két teljes sora így szól: „Hozd el, gazda, hozd el/ Az Szerémnek borát! / Ha nincsen is pénzem,/ Vagyon emberségem...” Sőt az énekelt szöveg dallama ma is ismert a „Füdd el jó szél, füdd el” kezdetű népdalból.⁴

Ahogy a reneszánsz dallam a magyar folklór szerves részévé vált, úgy lett a bordal is egyszerre „népi líránk egyik műfaja, borozás közben énekelt dal, mely az italt dicséri, fogyasztására biztat, és csapongó gondolatmenetű, komoly vagy tréfás módon fejezi ki a mámoros hangulat által kiváltott érzelmeket, gondolatokat”.⁵ Ugyanakkor Katona Imre definíciója azt is kiemeli, hogy a „magyar bordalban a közép- és újkori diákdal a *virágének*, továbbá a falusi kántorok, verselgető kisenemesek, főként pedig a népies költők (Csokonai, Petőfi) hatásával kell számolnunk”.⁶

A bordalok európai gyökereit emeli ki Csetri Lajos a német rokokó költészet, vagy Görömbei András az antik minták használatát tudatosítva.⁷ Irodalomtörténeti tény, hogy Kazinczy még 1793 előtt Csokonai figyelmébe ajánlja Kleistet és Burgert, sőt egy kötetet is küldve neki arra kéri, hogy „ezeknek példái szerint nem névnapi köszöntőket, nem törökmarsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, szerelmet és barátságot, bort, a természet szépségeit”.⁸

⁴ Katona Imre: „*Vetus illa cantilena*”. *Legrégibb bordalunk szövegelemélei*. Hungarológiai Közlemények IX(1977). 32. szám 11-116.

⁵ Magyar néprajzi lexikon, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/b-71FB5/bordal-72160/>

⁶ Magyar néprajzi lexikon, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/b-71FB5/bordal-72160/>

⁷ „Epikurosz eszméi szerint épült líra ez, csupa játék, csupa vidámság. Anakreón és Horatius lett a mintakép. Az ő modorukban verseltek, Venus, Amor, Cupido stb. a líra kötelező kellékeivé váltak.” Ezt egészíti ki a német hatás, mert a „német rokokóban kevés a komolyság. A német anakreontika a XVIII. század végén jut el hazánkba, hamar népszerű lesz, hiszen a magyar költészetből éppen a játék és könnyedség hiányzott.” Görömbei András: *A bordal Csokonai lírájában*. Alföld XXIV(1973). 12.

⁸ Uo.

A magyar bordal azonban meghaladja az idill reprezentációját és az asztaltársaság méretein jócskán túlmutatva válik a csoportos identitásképzés eszközévé. Csokonai bordaljai a bordalolók önazonosságát helyezik előtérbe, s ezt az erre fogékony irodalomtörténet észre is veszi. Pintér Jenő Csokonai bordalainál is a magyar sajátosságokra helyezi a hangsúlyt. Szerinte a költőnek „nem anakreoni versei tették híressé bordal-költészetét, hanem magyaros zamatú rímes énekei”.⁹

A bordal az antik görög műfaj mellett a kialakuló nemzeti tudat identitásképző folyamatához is kapcsolódik, amikor a bor egyértelműen a magyar önazonosság itala lesz. Az úgynevezett „rangsorvitató költészet” értékei a nemzeti tudat kialakulását szolgálják, méghozzá úgy, hogy a saját és az idegen szétválasztása nem pusztán a megismerést, de az etikai-esztétikai sorrend megállapítását is szolgálja. Görömbei szerint „a XVIII. században a bor, kávé, a sör, a víz rangsorvitató költészete elterjed Európában, az adott italok egy-egy nép karakteréhez kapcsolódnak”. Sőt, a „kávélira Párizsban lesz európaivá, jellege szerint is városias, a bor azonban mindig természetesebb, falusibb, ha tetszik, nem-párizsi, hanem debreceni. Nálunk pedig különösen magyar itálnak számít. Gvadányi is ezért javall limonádé és kávé helyett a magyarnak bort.”¹⁰

A bordal túlzott közösségi jellege azonban csapdát is rejthet magában. Míg a mámor a feledni vágyott véget hordozza magában, a kollektív identitás szükségszerű optimizmusa másodlagossá teheti az antikvitás óta a műfajt meghatározó játékoságot, melankóliát vagy fatalizmust. Sőt Horatiust még Csokonai is említi, „mert ő is a gyönyörúségek közé mindig szép módjával beviszi a halált, a koporsót, a másvilágot”.¹¹

Csokonai bordaljai szinte sűrítik a fenti problémákat. Találunk közöttük olyat, amely az élet józan élvezetét hivatott kifejezni, ám van, amelyik az identitásképző szerepe miatt lett fontos.

A *Szezelemdal a csikóbőrös kulacshoz* címével is Kleist *Liebeslied an die Weinflasche* című költeményét idézi (A borospalackhoz írt szerelmes dal). Görömbei szerint a költőnek – illetve inkább a versbeszélőnek – a jól ismert versben „nem féktelen mámorra van kedve, nem önkivületes táncra, csak az önfeledt es korlátozatlan játék szelíd öröme”. Ha figyelmen kívül hagyjuk a *Szezelemdal a csikóbőrös kulacshoz* címének erotikus utalását, akkor is a vers ellentétéként olvashatjuk *A borital mellett* című, felező tizenkettesben írt közösségi életvezetési tanácsadást.

Nyelvelnek, barátom, hogy sok borral élek,
Kurvanyjok, hiszen én velek nem cserélek.
Nekem tereh gyanánt nincsen a lételem,
Van borom, pecsenyém, egy-két tál ételem.
[...]
Ha magamtól egy-két pohár bort is szánok,
Mint némely pénz után járó publikánok, –
Nem – baszom az anyja hugyos németjének,
Huncfut, aki hódol ocsmány manérjének.¹²

⁹ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/5-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-első-harmadában-15FC/csokonai-vitez-mihaly-17F8/csokonai-vitez-mihaly-koltemenyei-1820/>

¹⁰ Görömbei: i. m.

¹¹ Görömbei: i. m.

¹² Csokonai Vitéz Mihály: *A borital mellett*. <https://mek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179504.htm>

Az evés-ivás, a mámor dicsőítése egyértelműen összekapcsolódik a magyaros virtussal és a dicső múlttal. A borfogyasztás nem pusztán nemzeti karakterjegy lesz, de egyben az etnikummal szemben a magyarságra jellemző duhajság, bátorság hordozója is. Sőt a stílus szabadszájúsága is a szabad szellem megnyilvánulásaként értelmezendő.

Kölcsey nemcsak a Himnuszban említi a bort („Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtetél.”), de 1822-ben reá jellemző módon a sztoicizmus rendíthetlenségét és a romantika fatalizmusát építi be saját bordalába:

Minden por, álom,
S füst e világon;
Mi haszna gázol
A boldogságon
A hír barátja?
Kétség s remény közt
Vár s fél a kába
Percet s esztendőt.
Miért törődöl
Szük életeddel?
Napod ma mit nyújt
Köszönve tedd el,
S hagyd a jövődöt.

Éld a jelenlét
Percét s óráját,
Együtt lefutja
Jó s rossz pályáját,
S együtt hűny véled.
Igyunk derűre,
Igyunk borúra,
Ugy is hol kedvre,
Ugy is holl búra
Fordul az élet! ¹³

A bor magyar italként olyan nemzeti identitást mutat, amely a francia kávéval, a német sörrel vagy az olasz limonádéval szemben egy társadalmi osztályt is reprezentál: a pálinkát ivó parasztokkal szemben a bor a nemesség itala.

A tizenkilencedik század eleji bordalok esetében különösen fontos lesz az antik bordalok monodikus lírahagyománya. Az uniszónó iránti vágy a társadalmi és a klasszikus nemzetiségi identitás homogenitásának az igényét mutatja: a németellenesség inkább a nemzet politikai-kulturális, az oláh–tót reláció inkább a nemesi osztály önazonosságára utal.

¹³ Kölcsey Ferenc: *Bordal*. 1822. <https://mek.oszk.hu/00700/00738/html/vers04.htm>

A bordal a magyar nemesség megszólalási módja lesz. Példaértékű ebben az esetben Garay János 1846-os *Szegszárdi bordala*,¹⁴ amely a reformkor csúcán a valaha volt egységet sirató nosztalgikus regiszterben szólal meg, a borivás aktusa pedig az elveszített értékek szimbolikus visszanyerésével kecsegtet:

Béla király idejében
Még magyar volt a magyar;
Most ezerfelé szakadva,
Tudja isten mit akar!

Még a bort sem issza most úgy,
Mint az ősök idején;
Sört iszik vagy kávélével
Töltözik most ifjú, vén.”

[...]

Töltsd pohárba, és csodát látsz!
Színe mint a bikavér,
S mégis a gyöngy, mely belőle
Fölragyog, mint hó, fehér.

És a tőke, melyen termett
Nemde, oly zöld, mint a rét?
Hol leled föl szebben együtt
Szép hazánk háromszínét?

Vörösmarty 1842-es *Fóti dala* már nem pusztán az országot vagy az államformát, hanem annak képviselőjét is a bordal tárgyává teszi:

A legelső magyar ember
A király:
Érte minden honfi karja
Készen áll.¹⁵

A forradalmár Petőfi számára azonban ez a műfaj is a harc eszköze lesz, számára 1848 márciusában még a harmóniára vágyó bordal is forradalmi verssé válik:

Egyik kezemben a fegyverem,
A másikat sem hevertetem,
Jobbkezemben tartom kardomat,
Balkezembe veszek poharat.
[...]

¹⁴ Garay János: *Szegszárdi bordal*. 1846. <http://www.terrasoft.hu/kultura/bor/garay.htm>

¹⁵ Vörösmarty Mihály: *Fóti dal*. 1842. <http://mek.oszk.hu/01100/01122/html/vers0304.htm>

Szabadságunk, aki hozzád nyúl,
Elbucsúzhatik a világtul,
Szívében vér s élet nem marad,
Kiürítjük, mint e poharat!¹⁶

A bordal 19. századi magyar sikerének titka abban állt, hogy a műfaj egyszerre kínálta fel a felvilágosodás és a romantika elvárásainak megfelelő szereplehetőségeket és a korban kialakuló közösségi identitás kereteit. A műfaj azt a tizenkilencedik század eleji, a reformkorra jellemző művészeti-társadalmi-politikai egységet hordozta, amelyben a személyes szféra és az intézményes közösség még hitelesen összekapcsolódhatott. A borivás közösségi aktusa nem csupán az egyén és közössége harmonikus viszonyát tette lehetővé, de a baráti asztaltársaság esztétikailag és etikailag is közösséget képezett. A magyar történelemben utoljára a reformkor volt képes ezt az egységet hosszabb időre megvalósítani, s ez alapozta meg, hogy a bordal toposzai közé a politikai tematika is bekerült.

Assmann fogalmi struktúrájának a modelljéből kiindulva a bordal a szóbeliség imitációjaként nyilatkozik meg az olyan tipikusan az írásbeli szinthez tartozó fogalmakról, mint a történelem, azonban ezt a történelemalkotó osztály megszólalási módja a szóbeli kultúrához tartozó rétegeket is képes volt megérinteni. Ebben a szerencsés történelmi pillanatban az írásbeli hagyományátadáshoz köthető osztály azért is imitálhatta az alatta állók megszólalási módját, mert a bordal műfaja is hibrid lett: úgy imitálta a szóbeliséget, hogy orális előadás-módja mögött az írásbeliség értékrendje, történelemképe volt jelen. Ugyanakkor a bor által előidézett mámor vagy a kiválasztott közösséghez való tartozás egyben a determinált világ törvényei alól való szabadulás ontológiai lehetőségét is megteremtette: „Gondűző borocska mellett / Vigan illan életem; / Gondűző borocska mellett, / Sors, hatalmad nevetem.”¹⁷

III.

Arany János 1878-as versében már metaforává válik a társas ivás. Sőt, az alkoholfogyasztás úgy van csupán toposzként jelen a szövegben, hogy a bor mámore szembekerül a költő értékrendjével. A bordal nem csupán képtelenné válik a 19. századra jellemző, az egyén és a közösség, a szerző és a közönség közötti esztétikai-etikai közösség megőrzésére, hanem kifejezetten hamisnak mutatja be azt.

„Kivel egykor én mulattam,
Többnyire már pad alatt van:
Én, ki a mámort kerültem,
Helyt maradék, hol leültem.

De, ha végignézek romján:
Oly sivár, dúlt e tivornyám!

¹⁶Petőfi Sándor: *Bordal*. 1848. <http://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184802.htm>

¹⁷Petőfi Sándor: *A borozó*. 1842. <http://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184201.htm>

Mért nem ittam úgy, hogy jó-rég
Én is a pad alatt volnék?...¹⁸

A bordal a tizenkilencedik század végéig alapvetően egy hiteles etikai-esztétikai közösséget reprezentált, amelynek a borfogyasztás volt az ünnepe. Gadamer *A szép aktualitása* című művében így határozta meg az ünnepet: „Az ünnep tapasztalatához közösség, s magát a közösséget ábrázolja, mutatja meg annak tökéletes formáját. Az ünnep mindig mindenki számára van”, majd így folytatja: „az ünnephez hozzátartozik a visszatérés jelleg [...] az ünnep visszatérése hozza létre az időrendet. [...] az idő vált ünnepivé, amikor elérkezett az ünnep ideje, s közvetlenül ezzel függ össze az ünnep megtartásának jellege. Ez az, amit saját időnek nevezhetünk.”¹⁹

A tizennyolcadik-tizenkilencedik századi bordal a közösséget, illetve az ünnepet tudatosította. Az első világháború azonban mint mindenben, ebben is átalakította a paradigmákat. Egyrészt visszavonta az egyén és közösség kölcsönösségen alapuló viszonyát, másrészt alapjaiban változtatta meg a halál elégikus-melankolikus reprezentációjának a lehetőségét. A korszak magyar költészete is a lét szükségszerű töréseit jeleníti meg, s így a 20. században a bordal a harmónia, az életöröm és a közösség helyett immár ezek hiányát fogja képviselni. Babits Mihály *Szüret előtt* (1918) és *Húsvét előtt* (1916) című verseiben a szőlő metafora már az értelmetlen, megérthetetlen és kiszámíthatatlan halál képét szolgálja. A Halál, a nagy szüretelő képe Isten egyik megjelenési formáját, a gondos szőlősgazdát váltja fel. A szőlő itt már nem a mámor vagy a közösség, hanem a haláltudat és a létben való egyedüllét tudatát hordozza.

„Méla Halál, te nagy Szüretelő,
jőjj, hozd a kést, puttonnyal kösd a hátad,
és halkan nyisd a Pince ajtaját!”²⁰

Sőt, a bordal megszólalási mód helyett önmaga is az ábrázolás tárgya lesz. A huszadik század elejétől a társas együttlét pátoaszát a közös alkoholizálás szarkasztikus képe váltja fel. Jellemző módon az epikában, amely a lírai beszédmód legalább szerepszerű azonosulása helyett az epikus távolságtartást és az iróniát képes hordozni. Csáth Géza *Bácska* című novellájában vagy Kosztolányi *Pacsirta* című regényében az alkoholfogyasztás parodisztikus ábrázolása mögött a bordalt létrehozó etikai-esztétikai közösség megkérdőjelezése, sőt eltűnése áll:

„A Párducok című asztaltársaság vagy húsz évvel ezelőtt alakult Sárszegen, azzal a nem megvetendő céllal, hogy a szeszfogyasztást népszerűsítse és a férfibarátságot ápolja. A párdúcoknak inniok kellett napszámban, lelkiismeretesen, akár bírták, akár nem. [...] Mások kidőltek, meghaltak idült szeszmergezésben, májzsugorodásban, mely a sárszegi férfieletek rendes befejezője. Ezeknek sírját évenként megkoszorúzza az asztaltársaság, mikor Környey beszél, az ifjak, párdúcoköllyek és az öregek könnyeznek, kik deresedő fejjel is állják a sarat, s még mindig párdúcok.”²¹

¹⁸ Arany János: *Ez az élet...*, 1878. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otvenkolto-osszes-verse-2/arany-janos-B084/1877-1882-BA47/ez-az-élet-BC5A/>

¹⁹ Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása*. Bp. 1994. 66.

²⁰ Babits Mihály: *Szüret előtt*. 1918. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00258/07635.htm>

²¹ Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. 1924. <https://mek.oszk.hu/00700/00754/00754.htm>

A *Párducok* olyan etikai közösségen és személyes kapcsolatokon alapuló kisvárosi értelmiségi asztaltársaság, amelynél a bordal hitelességét az ivászat vágya, a kisszerű élettől való menekülés helyettesíti, s az értékek belátását azok formai elfogadása helyettesíti. A társaság világnézetéről sokat elmond, hogy az alkoholmámorban békésen megfér egymás mellett a 48-as eszméket hirdető magyar polgár és a császári helyőrség cseh tisztje. A *Párducok* Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című tanulmányából annak a nemzedéknek feleltethető meg, amely még követi az apák mintáit, de már nem hisz benne.

Ha a kultúra „lényege abban áll, hogy a közösség tagjai kielégülésük lehetőségeiben korlátozzák magukat, mialatt az egyén soha nem ismert ilyen korlátot”,²² akkor ez a generáció már a készen kapott kultúrában csak a hagyomány passzív elfogadója lesz, a tradíció átalakítása, újragondolása nem képzelhető el.

Radnóti Miklós *À la recherche*-e is inkább bordalparafrázis lehet csupán, mint igazi bordal. A vers 1944-ben azt a múltat emeli jelenné, amelyben az esztétikai és etikai értékek már csak az emlékek szintjén létezhetnek. A hiányt felpanaszoló elégia a bordal beszédhelyzetét idézi fel: a nyilvánosság és a magánélet kereszteződését, a harmónia lehetőségét. A vers időmértékes formája tovább erősíti ezt az allúziót:

Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a f ürge barátok a szépszemü karcu pohárból? [...]
Hol van az éj, az a kocsma, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?

Érdekes és említésre méltó Pilinszky 1947-es, kötetbe nem sorolt *Bordala*. A szerző életművében nem ritka műfajmegjelölő cím (ld. pl. *Négysoros*, *Apokrif*) azért is elgondolkodtató, mert a vers egyrészt az Arany-féle vonalat követi: a költői szerep háttérbe szorítja a személyességet; másrészt pedig a szőlő-bor metafora a Babits-féle létfilozófiai lírát viszi tovább.

Tünődve én is hallgatok,
sötéten egymagamba,
mind eltökéltebb bánatot
löttyintve poharamba!

Kimondhatatlan egyedül,
apátlan és anyátlan,
megannyi tompa áldozat
hervadozunk a nyárban.²³

²² Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*. = Uő: *Esszék*. Gondolat. Bp. 1982. 327–405. (358.)

²³ Pilinszky János: *Bordal*. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00001/pilinszky00252/pilinszky00252.html>

IV.

A hatvanas-hetvenes évek politikai és kulturális helyzete is felemás, sőt a ezerkilencszáz-hetvenes évek végén szinte egyszerre van jelen Magyarországon a modern és a posztmodern létállapot. Egyrészt érvényes még a romantikából eredeztethető közösségi irodalom igénye, a megszállókkal szembeszálló közösség etikai képviselője, másrészt éppen a Kádár-korszak irodalma azzal kénytelen szembeszűlni, hogy a közösség etikai képviselője ugyanolyan problematikus lett, mint annak az esztétikai megvalósíthatósága. A patetikus nyelv lehetősége hitelét veszítette, az ironikus nyelv pedig csak a közösség hiányát tudja elmondani.

A Kádár-korszak felszámolta azt az eszmei-erkölcsi közösséget, amely a bordalt, mint közösségi megszólalást hitelessé tehetné volna. A reformkori bordal alapja a költőt és közönségét összekapcsoló esztétikai közösség volt, amely arra az etikai közösségre épült, hogy a magánélet és a közügyek értékei a félnyilvánosság köztes terében találkozhatnak és hangot kaphatnak. A Kádár-konzolidáció viszont azon a kollektív alkun alapult, hogy a magánélet nyugalmáért cserébe az emberek lemondanak a politikai nyilvánosságról. Ez a paktum megszüntette a bordal alapját adó félnyilvános teret, ahol a közügyekről a magánszférán belül lehetett beszélni. A bordal a kocsmához, a vendéglőhöz, a kerti ünnepélyhez tartozott, ám a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években az olyan félnyilvános helyek, mint a szalon magyar verziójának számító kávéház a huszadik századi történelem tapasztalata alapján nem teremtették meg a szabad beszéd lehetőségét: a totalitárius diktatúrák nem engedték meg a magán és a nyilvános tér összekapcsolódását. Kevésbé tudományosan fogalmazva: minden tele volt besűgőkkel.

Az élet különböző aspektusainak a szétválasztására épült korról így írt Konrád György *A látogatóban*: „Minden intézményhez hozzátartozik egy lelkiállapot. Úgyfelem a cirkuszban nevet, a gőzfürdőben révedezik, a villamoson elbambul, bokszmeccsen harcias, temetőben pacifista, s így tovább.”²⁴

A huszadik század második felére kiürül a nemzet tizenkilencedik századi koncepcióján alapuló közösségfogalma. Ezzel a bordal hitelessége megszűnik ugyan, de a korszak irodalmában éppen a közös értékrend hiánya válik kiindulási ponttá. A hetvenes évek lírája nem stilizálja, hanem kiforgatja a bordal lehetőségét.

Ebben az időben a könnyűzenei dalszövegek átvették a közösség lírai megszólalásának lehetőségét a költészettől. Az alkoholfogyasztás pedig már nem a személyiség kiteljesedését hordozó mámort vagy a társas kapcsolatok megteremtését szolgálta. A közös borozás önpusztító alkoholizmussá vált, az alkoholfogyasztás pedig gyakran magányos tevékenység lett, s egyfajta hétköznapi szuicidiummá vált. A Kádár-korszak irodalma az alkoholfogyasztást a felejtés és az önfelejtés eszközeként reprezentálta.

Petri vagy Hajnóczy élete és életműve kapcsán nem lehet kikerülni annak a kérdésnek, hogy az alkoholfogyasztás a költői szerep vagy a magánélet dokumentuma szintjén értelmezhető. Bartók Imre radikálisan fogalmaz,²⁵ de Károlyi Csaba 2008-as cikke arra kérdez rá, hogy az adott társadalmi alku felmondása lehet-e azonos egy minden helyzetben deviáns és az emberi méltóságot

²⁴ Konrád György: *A látogató*. 1969. https://reader.dia.hu/document/Konrad_Gyorgy-A_latogato-153

²⁵ „Bán Zoltán András másutt Hajnóczy kapcsán írta, hagyjunk fel azzal, hogy az alkoholizmust politikai mártíriummá stilizáljuk. Hajnóczy alkatiilag alkoholista volt, és ennek nincs köze a rendszerhez. Ugyanez áll Petrire. Az, hogy Petri részegen hogyan viselkedik gyermeke anyjával a kb. hatéves fiú szeme láttára („Laposra keféllek” – lásd Petri Lukács Ádám decemberi visszaemlékezését), mégis mennyiben „politikai” és mennyiben megbocsájtható ez? Azért is borzasztóan kényes ez a kérdés, mert ennek a züllött létállapotnak számos mozzanata nem csupán megjelenik a költészetében,

felszámoló viselkedésmóddal.²⁶ Ráadásul úgy, hogy ez a megszólalási mód a megsemmisülést a szenvedélyekkel azonosító elégikus beszédmód része lesz, amely így az önfelszámolást tulajdonképpen a létezés természetes velejárójává teszi:

Nagy király lettem volna
 Botladozom, kószálok, csellengek
 tétován, mint a cigarettafüst, Nagy király lettem volna
 tétován, mint a cigarettafüst,
 s marad utánam életművem: sok cigarettacsikk és sok sörösdoboz.
 Lőjetek sört!²⁷

Tanulmányunk szempontjából azonban az alkoholfogyasztás mértékének és módjának a megváltozása a poétikai tradíció szerepe szempontjából válik fontossá. A bordal még tovább árnyalódik, ha a bor helyét más ital veszi át: a korban oly sokszor előforduló vodka egyértelműen politikai áthallással bírt: az orosz ital az elnyomó Szovjetunió szimbóluma lesz.

[...] és tömören csak annyit kell mondanom: Двести грамм,
 és már előttem csurig egy vizespohár, sejtéd, hogy nem ásványvíz. [...]
 Körülöttem mindenki picra részeg, vagy énekel, vagy ordít.
 Vállon veregetnek, ölelgetnek. „Венгрия хорошо!” Újabb rund, még újabb rund.
 Fizetnek, fizetek. Keringőzök Moszkva-anyácskával. Belefúrom a fejemet a dekoltázsába,
 letüdözöm az édes „Красная Москва” kölniszagot. Minden szép. Boldog vagyok.²⁸

A *Magyarázatok M. számára* egyik ciklusa, a *Demi sec* is a bordal átalakulását mutatja. A félszáraz pezsgőre utaló borászati szakkifejezés a Kádár-kor lagymatagságára is utal. Ha a tizenkilencedik században a bor tartozott a magyar identitáshoz, a pezsgő már az italozási szokások megváltozását is mutatja: ebben az időben egyrészt a nyilvános események, vállalati programok fészengésének itala, de még inkább a visszahúzó magánélet, esetleg a férfi-nő kapcsolat velejárója. Petri alkoholt tematizáló versei úgy aránylanak a bordalhoz, ahogyan a szerelmes versei a hagyományos szerelmi lírához, de megkockáztatható, hogy mindkét probléma mögött a különböző szintű emberi kapcsolatok megváltozása áll:

a haszontalan, de igényes csevegés
 – jobbadán arról, hogy itt nemigen lehet élni
 másképpen, mint a szellemet munkára fogva,
 kedélytelen komolysággal, s lemondani
 játékosan szabad kiéléséről sokféle ötletünknek,

de kifejezetten annak visszatérő, sőt szervező elemét is alkotja.” Bartók Imre: *Petri megmérgezte a kortárs költészetet*. 2014. április 17. <https://litera.hu/magazin/interju/bartok-imre-petri-megmergezte-a-kortars-kolteszetet.html> (Letöltve 2021. május 22.)

²⁶ Károlyi Csaba: *A Petri-mítosz vége*. Élet és irodalom LII(2008). január 4.

²⁷ Petri György: *Nagy király lehettem volna*. = Uő: *Amíg lehet*. 1999. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00381/petri00391/petri00391.html>

²⁸ Petri György: *A nagy utazás*. = Uő: *Amíg lehet*. 1999. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00381_tart.html

nem kívánva a tér tágasságát, arcok és helyszínek
cserélődését olykor.
Ilyen körülmények között a társasélet, persze,
elsorvad. (*Demi sec*)²⁹

A bordal – hagyomány leágazásának tekinthetjük azt a Berzsenyihez köthető tradíciót, amely a világtól elzárt ént állította a horatiusi hagyomány helyére, ám az élet csendes és szűk körben való élvezetének lehetőségét, a „carpe diem” illúzióját a hetvenes évek magyar lírájában Petri Horatiusija³⁰ és Váradi Szabolcs *Horáca*³¹ végképp visszavonta.

Petri vasútállomáson éjszakázó csavargója nem pusztán a harmonikus élet lehetőségét veszti el, de a vers a szabadság különböző aspektusait is visszavonja. Az „Álmomban fényes szőrű rendőrkutya leszek” a fizikai szabadság igényét szünteti meg: a csavargó álma a ki nem mondott vágyait jeleníti meg, így a rendőrkuttyává válás azt mutatja, hogy a fizikai szabadságnál nem pusztán a biztonság fontosabb, de a hatalom birtoklása is. A „Merő értelemmé omolva baj nem érhet” sor pedig a mámor lehetőségét vonja vissza: az ellenséges környezetben szükséges folyamatos készenlét nem csupán a mámor ellentétének tekinthető, de a világban való feloldódás lehetőségét is kiküszöböli.

Váradi Szabolcs verse a harmónia egyetlen lehetőségként az élet kisszerűségének elfogadását jelöli meg: „Csak egy kattintás, s duruzsol vidáman / a gázkonvektor.” Ebben a versben sem lehet közösségről, harmóniáról, bármilyen konszenzuson alapuló értékrendről beszélni, és ebben a versben is a vodka, a tipikus orosz tömény szesz jelöli az akár az eszméletvesztésig vitt magányos ivást. A „carpe diem” pedig az idő totális felfüggesztésévé válik: „Most a most van csak.”

A huszadik századi második felében a klasszikus bordal megszólalási módjának két alapvetése, a mámor és a közösség helyére az alkohol okozta énfelejtés, illetve a magány kerül. S bár az alkoholizmus beleillik az elátkozott művész toposzába, ez az önpusztítás az egyéniség kiteljesítése helyett az önfelzárkózására épít. Sőt Hajnóczy *A Halál kilovagolt Perzsiából* azt az egyszerre vonzó és rémisztő viszonyt is metaforizálhatja, amelyet az alkotás vágya és az alkotástól való félelem jellemez.

V.

Napjaink irodalmában a bordal igen különös helyzetben van. Míg a hagyományos bordalra az eddig tárgyalt okokból nincs esély, számos vers úgy játszik rá a műfaj hagyományaira, hogy a bordal megszólalási helyzete, beszédmódja, a megszólaló és a hallgatók viszonya éppen a szükségszerű hiányt, a megszólalás lehetetlenségét tudatosítja. Azonban míg a hetvenes-nyolcvanas évek költészete ezt iróniával tette, a veszteség tudatosulása az alábbi művekben melankóliával, az elégikus megszólalás árnyalatával gazdagodik. És nagyon gyakran a dal

²⁹ Petri György: *Demi sec*. = Uő: *Magyarázatok M. számára*. 1971. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00001a/petri00006/petri00006.html>

³⁰ Petri György: *Horatiusi*. = Uő: *Örökhétfő*. 1981. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00001a/petri00202/petri00202.html>

³¹ Váradi Szabolcs: *Horác*. = Uő: *Hátha nem úgy van*. 1988. https://reader.dia.hu/document/Varady_Szabolcs-A_rejtett_kijarat-10493

énekelt formája is visszatér, és a bordal újra énekelhetővé válik, de a zeneiség harmóniája a hiány elleplezését szolgálja: a dallamok közösen alig énekelhetők. A magányos előadó *parlandója* pedig a megszólaló és a közönség közösségének, jelen esetben az együtt éneklésnek a lehetetlenségét mutatja.

Bereményi Géza *Kéne egy dal* című, Cseh Tamás 1987-es *Utóirat* című albumán hallható bordal-parafrázisa³² valóban dal, ám dallam nem csupán a gyakorlatban alkalmatlan a közös éneklésre, de ezt ki is mondja a szöveg: „*És itt egy dal, ami nem dúdolható, / Mert nem dalba való, nem dalba való.*” Bereményi versét is a kortárs bordaloktól megszokott értékdeficit jellemzi; a kisebb és a nagyobb közösség, a család és a haza hiánya után a harmadik versszak a közösségi, a negyedik pedig bármilyen megszólalás lehetőségét számolja fel. Ezzel az a lírai szubjektum szűnik meg, amit az irodalomtudomány szerint éppen a megszólalás által jönne létre. Bereményi Géza a Petőfi Irodalmi Múzeum számára készült beszélgetésben a dal műfaját az életerő megnyilvánulási formájának nevezte. Ez a véleménye összecseng Frank Kermode meghatározásával, miszerint „a dal minimális műalkotás, az elképzelhető legkisebb akadály az esetlegesség útjában”.³³ Bereményi versében semmi nem áll a létezés esetlegességének útjában, a dalszöveg csak felvillantja, de azonnal le is rombolja a megszólalás lehetőségével fel nem ruházott személyiséget.

Víg Mihály szövegei több szempontból is Bereményi Géza művei folytatásának tekinthetők. A Balaton együttes, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján indult magyar underground együttesekhez hasonlóan (URH, majd Kontroll Csoport, Európa Kiadó) messze meghaladták a dalszövegek kliséit, s Müller Péter, Menyhárt Jenő, ahogyan Víg Mihály is, énekelt verseket

³² Kéne egy dal, miben egy ház szerepel,
Érzelmes dalban egy szülői ház.
Ám mit csináljak, ha e ház nem létezett.
Éneklek másról e ház helyett.

Kéne egy dal már, hogy hív a szülőföld,
Hón vágyott táj, mely az én hazám.
De úgy alakult, hogy nem hívott soha.
Hát éneklek másról, ha nem hí a haza.

Jól tudom, kéne anyámról is egy dal,
Ősz hajú asszony lenne benne anyám.
Ám az én anyám nem drága anyu.
Úgy vélem, sajnós, nem dalba való.

És dal kéne arról, hogy énekelni jó,
Számos baráttal, nagy asztalok körül.
Ám nincs egy este, ami mindenható.
Így hát az ének nem dalba való.

Lám lett egy ember, aki már nem is énekel,
Jól tudja: nincs ház, nem hívja haza.
És itt egy dal, ami nem dúdolható,
Mert nem dalba való, nem dalba való

Bereményi Géza-Cseh Tamás: *Kéne egy dal*. = Uő: *Utóirat* (lemez). Hungaroton-Gong. Bp. 1987.

³³ Frank Kermode: *Mi a modern?* Európa. Bp. 1980. 278.

írtak. Ráadásul az adott korszak több okból kedvezett annak, hogy a kulturális szintek összehasonlíthatóan: a Magyarországra érkező posztmodern a populáris megnyilvánulási formákat emelte be a magas kultúrába, a Kádár-kor művészetpolitikája pedig a második nyilvánosság tereit hozta létre.

Háy János rendhagyó, de kronologikus irodalomtörténete Víg Mihály verseivel ér véget. Kiemelt helyet kap *A fény közepe a sötétség kapujában* című lemez, melyről a *Holt költők társasága* a műfajt a szakralitás szintjére emelő bordalnak tekinthető.³⁴ Az etikai és esztétikai közösségen túl a Krisztus véreként megjelenő bor a vallási szintet is hitelesíti. Ugyanakkor a szöveg egyértelművé teszi, hogy ez a szakrális közösség csupán a jelen magányából megidézett múltbeli emlékekből táplálkozik: „*És mindig éjszaka van és én egyedül vagyok.*” Sőt a

³⁴ Azt hiszitek talán, hogy megszűnt,
már nem létezik az asztaltársaság?
Örömmel tudatjuk, feltámadtunk,
és körbeüljük az asztalt, mind hajdanán.
És székfoglalóikat komoly képpel
ejtik meg gyönyörű férfifők,
Mikor szemem végigpillant rajtuk
mint akkor, azelőtt.
Óriás szellemük mégsem árnyékolja be ezt a kis szobát,
Mert egy mindennél fényesebb szellem járja át,
ragyogja be minden zegét-zugát,
És megvilágítja ezt a megszentelt pillanatot.

Most magunk között vagyunk,
kiment egy percre az áru, a
Akinek megszületni sem lett volna szabad,
az lett volna mindenkinek a jó.
Kiment egy percre az áru, a, aki meg akarta volna,
de nem tudta megrabolni ezt a szent pillanatot,
Mert én az idők kezdetétől azok végéig veletek vagyok.
És mindig éjszaka van és én egyedül vagyok
és komor szellemek csapata jó és rohan tova,
És én ott ülök közöttük és folyvást foly a lakoma.

És hiába mondom- Perc ne jöjj el! Mert az idő rohan tova,
Hajnal lesz újra, és újra véget ér a vacsora.
A nappali fényben szétfűjódni látszik
éjjel oly közeli kísérteteim hada,
De nap után jön az alkony, és kezdetét veszi az éjszaka.
Kísértetek tűnnek elém és suhannak tova.

Elég baj, hogy csak őket látom. Az engem látható árnyakat.
De nem baj, mert legalább látom végre a barátaimat.
Sokszor pislant a gyertya lángja, eltűnnek ma éjszakára,
Hogy holnap újra visszatérjenek,
Hozzátenni ehhez sokat már nem lehet.
Hozzátenni ehhez, vagy elvenni belőle nem fog senki soha.
Áll a Holt Költők Társasága
és folyik a bor és egyre foly a lakoma.
Víg Mihály: *A fény közepe a sötétség kapujában* (lemez). Szerzői kiadás. 1996.

valóságtól elválasztott álom az utolsó vacsora eseményét is a látomás szférába utalja: „*Sokszor pislant a gyertya lángja, eltűnnek ma éjszakára, / Hogy holnap újra visszatérjenek.*”

Érdeemes kitérni Parti Nagy Lajosra is. A *Wolfrám* című novella hősnője, Szép Róza csak úgy ontja magából a bordalokat: „*Ahogy a bordalírás feltámadt abban a széduilt libában, aki volt, mondjuk, a hatyúság, [...] Csörgött benne az emberiség, tömény költészetként a porcikáiban.*”³⁵ Ám a bordal csak a múltat idézheti fel, s helyezheti szembe a jelennel: „*Másnap meg vége volt. Akna, mondták, tányérakna, és hogy olyan nincs, az magától oda nem kerül. [...] Talán, mert őszre lesz ötven éve. Bizony.*”

Az *Ibusár* egyik jelenetében is felbukkan a műfaj, amelynek folytathatatlanságát és kiüresedését az össze nem illő, ellentétes alkotórészek okozzák. Sárbogárdi Jolán képzeletbeli világában a bordal nem az antik vagy német mintákkal, hanem az operettel kapcsolódik össze. Ez pedig azért lesz problematikus, mert így az operett mint keret éppen az autentikusnak vélt magyar erényekkel válik ellentétessé: a pezsgőspohár és az ősi mozdulatokkal elkezdett bordal egyrészt komikus ellentétet szül, másrészt a bordal korábban említett rangsorvitató lehetőségét számolja fel: „*Kezében pezsgőspohár... Bordal, Guszti, ... Ősi mozdulatokkal bordalba kezd... Félig énekel, a zenekar menne utána, de lassan szétesik. Legények, véreim, magyar huszárok, büszke vagyok rátok, mint az apátok... Ahogy a véretek a jó hont öntözte, mostan a torkotok... a jó bort öntözte... Ollé, ollé, ollé*”³⁶

Kemény István *Egy nap élet* című verse a bordal tradicionális megszólalási helyzetét idézi fel.³⁷ A tizenöt éves osztálytalálkozó ideális esetben ünnep, amely a barátságot, a közösen eltöltött időt és a jelenlévők értékközösségét tudatosítaná. Az osztálytalálkozó másnapján szavakba öntött közös eszme azonban „*csak annyi: még igyunk*”. Bár ez a vers is a közösség hiányát konstatálja, ám Keménynél ez a veszteség nem ironikusan, hanem melankolikus módon jelenik meg. Az osztálytalálkozó azért sem válhat a bordal létrejöttére szolgáló hiteles alkalommá, mert az osztálytársaknak sem a jelenében, sem a múltjában nem látunk valódi közösséget. Valódi párbeszédre egyetlen esetben kerül sor, ám ezeknél a soroknál éppen a közlés és a közlés felszámolása kapcsolódik össze: „*még mindig mesélve elszaladt.*”

A tizenöt éves érettségi találkozó a megszólaló harminchárom éves, s ebben a bibliai életkorban szemesült elvesztegetett életével: „*Itt volna vége, de életemmel / nem szolgáltam rá erre sem.*” Ez a kiábrándulás nem csupán a megszólalóra, de minden jelenlévőre igaz: „*Egymás nyitott-könyv-életéből kihullott könyvjelzők / vagyunk.*” A nyitott könyv metaforája kettős: a közhellyé lett szókép a nyelv automatizmusát és kiüresedését mutatja, de még így is az irodalom és főleg a Biblia asszociációs mezejét nyitja meg. Ugyanakkor a megidézett szakrális szint sem nyújt lehetőséget a felemelkedésre, a folyamatot teremtés csupán a világ monotonitását tartja fent. Kemény versében az emberi világ az univerzum szabályait képezi le. A teremtés az újrakezdés reménye nélkül folytatódik, az emberi életek pedig a saját csapdahelyzetükből képtelenek kiszabadulni: „*Betelt a hetünk, és az Isten mégis csak teremt és teremt.*”

A szerzőre jellemző elégikus tónus – „*Mért mondjam ennél pontosabban, hogy nemsokára meghalok*” – nem egyszerűen az öregedéstől való félelmet vagy az elvesztegetett élet miatti szorongást mutatja, hanem annak a léthelyzetnek a tudomásulvételét, amelyben az egyéni lét kudarca és a teremtés tökéletlensége feltételezi egymást.

³⁵ Parti Nagy Lajos: *Wolfrám*. Beszélő VII(2002). 14. szám <http://beszelo.c3.hu/cikkek/wolfram>

³⁶ Parti Nagy Lajos: *Ibusár*. 1996. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PARTI/parti00542a_kv.html

³⁷ Kemény István: *Egy nap élet*. = Uő: *A néma H*. 1996. <https://mek.oszk.hu/03000/03069/03069.htm>

Ha „*a nyers boldogság, vad reménytelenség együtt se tett ki egy napot*”, akkor a szöveg nem csupán a személyiség kiüresedésével szembesül, de a bordal beszédhelyzetének is csak az emlékét idézheti fel: „*Itt volna vége, de életemmel nem szolgáltam rá / erre sem.*” Az emlék igénye azonban még a kudarc biztos tudatában is megmarad:

Az a nap kéne mégis, egyben, legalább az a
       csonka nap,
 Hisz máskor úgyis csak semmit mondok, és nekem is semmit
       mondanak.

A bordal felemelkedését az antik előzmények után a felvilágosodás majd a romantika idején az esztétikai és az etikai elvárások szerencsés együttállása tette lehetővé. Ez az egység egyrészt a felvilágosodás kultúráképen, az ókori minták ismeretének és követésének kulturális közösségképző erején, majd a romantika nemzetet reprezentáló vagy inkább a nemzetet önreprezentáló nemesség közösségén alapult. A költő az akár a kollektív megszólalást jelentő kardal felé átmenetet is képező bordalban úgy mondhatta ki a közösség érzéseit, hogy az egyén és a közösség törésvonalait nem kellett tematizálnia, ez pedig az erkölcsi és politikai konszenzus illúzióját kelthette. Másrészt pedig a kimondás módja a társadalmi és poétikai klisék miatt az otthonosság érzését sugallta.

A 20. századra azonban eltűnt ez az érde- és értékközösség. A közösség nevében megszólaló költő kiüresedett közép–európai irodalmi szereppé vált, a modern költészetnek a tizenkilencedik századi hagyományon át kellett lépnie. A 20. század totalitárius tapasztalatai és a rendszerváltás utáni posztkommunista fogyasztás világában a költő nem pusztán a közösség nevében történő megszólalás lehetőségét veszítette el, de azzal is szembe kellett néznie, hogy az alkoholfogyasztás mámora nem a személyiség kiteljesedését vagy a társas kapcsolatok megteremtését szolgálja, hanem inkább a magányos ivás szuiciditása lett, vagy a felszínes emberi nexusok eltakarására szolgál. A kortárs líra bordalra rájátszó versei ezért fókuszálnak egyre inkább arra, hogy a bordal díszletei között megszólaló, de éppen ennek a megszólalásnak a hiteltelenségére ráébredő én kételyeit jelenítsék meg.

Ha pedig a bordal valóban énekelhető, ahogyan azt a Cseh–Bereményi páros vagy Víg Mihály esetében láttuk, a dallam akkor is a közösség hiányát mutatja. Ezek a dalok egyedül lévő, már nem is éneklő, inkább csak magának dúdoló embert mutatnak: a közösségnek, ha valaha létezett is, már csak az emléke idézhető fel.

Changes of the Drinking Song in Hungarian Literature

Keywords: drinking song, poetry, Hungarian literature, ethical and aesthetical community

The drinking song as a genre just as the intoxication as a topic always belonged to literature. The drinking song was very popular in Hungarian literature in the 18th–19th centuries. It became a very significant form for two reasons. On the one hand it was based on a very strong ethical and aesthetical community which gave a collective voice to the writers of drinking-songs, and on the other hand wine as a drink was a forming element of the early modern nationalist Hungarian identity within the Habsburg Empire.

The genre was so popular that most of the representative authors of the Enlightenment, Romanticism and different eras of Modernism wrote poems of this style - while every one of them shaped the genre for their own way of writing.

For the 20th century the drinking song's possibilities have changed completely. The historical and ontological experiences of the World Wars brought a brutal end to the previously accepted relations between the individual and his/her community. The ethical and poetical community which once had given the basis to the genre was over.

The so called Kádár-era, the "soft-dictatorship" of the second half of the 20th century, converted the joy of common drinking into the alcoholism of lonely self-destruction, so the Hungarian poetry of the epoch had to "renew" the genre. The sometimes ironic, sometimes melancholic way of speaking was able to express that the values of the ancient drinking songs were not valid any more.

Tamásné Szabó Csilla

Funkció és jelentés Aranyos vidékének térszínformaneveiben

„Kívánatos tehát szerintem, hogy [...] egyes vidékek vízrajzi és térszíni formáit jelölő, alak- és jelentéstani szempontból rendezett helynevek egyes csoportjai kisebb-nagyobb tájegységeken belül minél előbb feldolgozójukra találjanak”¹

A teljes romániai magyar helynévi adattár kialakítása nemzedékek óta megfogalmazott fontos feladata a magyar nyelvészkutatóknak. Az elmúlt évtizedek során számos részeredmény született, sok kisebb-nagyobb adattár látott napvilágot,² azonban sajnos még mindig nem sikerült elkészíteni egy teljesnek mondható, korszerűen összeállított helynévgyűjteményt.

Mintegy hatvan évvel ezelőtt Szabó T. Attila programszerű írásában³ kijelölte már e téren a tudományos kutatásban fontosnak ítélt utat: Erdély helynévkincsének az összegyűjtése, a történeti adatokkal való összevetése, nyelvi elemzése a névföldrajzi szempontok érvényesítésével. Nem véletlenül tette ezt éppen így, hiszen a romániai magyar névtan a két világháború között kibontakozó romániai magyar nyelvföldrajzi kutatások keretében alapozódott meg. Szabó T. Attila szervezőmunkájának köszönhetően az Erdélyi Tudományos Intézet, a kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tagjaiból alakult „erdélyi iskola” a romániai magyar nyelvjárások tervszerű feltérképezése során a szókincsgyűjtések keretében célul tűzte ki a névgyűjtést is. Ezekben az években jelentek meg azok a módszertani munkák, amelyek útmutatást nyújtottak a rendszeres, tudományos alapokon nyugvó helynévgyűjtéshez.⁴

Tamásné Szabó Csilla (1968) – nyelvész, tudományos kutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, tcsilla68@yahoo.fr

¹ Szabó T. Attila: *Az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár” és az erdélyi helynév-kutatás néhány kérdése*. Magyar Nyelv LIV(1958). 508.

² A romániai magyar helynévgyűjtés eredményeiről az alábbiakban olvashatunk:

Csomortáni Magdolna: *Erdélyi magyar helynévkutatásunk jelene*. NyIrK. XXXVI(1991). 115–117.

Uő: *A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéke könyvtárának névtani tárgyú kéziratai*. Névtani Értesítő 36 (2014). 185–197.

Hoffmann István: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen 2003. 58–60.

Murádin László: *Az erdélyi magyar helynévgyűjtés eredményeinek falkankénti irodalma*. NyIrK. LVII(2013). 159–173.

Péntek János: *Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón*. = *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Kvár 2002. 22–24.

Zsigmond Győző: *A magyar névtani kutatás és oktatás a Bukaresti Tudományegyetem Hungarológia Tanszékén*. = *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Bp. 2004. 130–134.

³ Szabó T. Attila: *i.m.* 503–509.

⁴ Uő: *Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?* = *Nép és nyelv*. Válogatott tanulmányok, cikkek IV. Buk. 1937/1980. 251–275.

Uő: *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*. Magyar Nyelv XXX(1933). 160–180.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudománypártoló és -szervező tevékenysége a helynévgyűjtésre is kiterjedt: már 1863-ban Pesty Frigyes terveinek megvalósításához támogató véleményt terjesztett fel a főkormányshoz. De a későbbiekben Szabó T. Attila közleményeinek egy része is az EME kiadványaként jelenhetett meg, majd az 1990-es újjáalakulása után az Egyesület lehetőségei szerint – anyagilag is – újra segítette a helynévgyűjtők munkáját.

Ezért is alakult úgy, hogy az EME nyelvész kutatói ezt a hagyományt folytatva, csatlakoztak a Debreceni Egyetem onomasztikai kutatócsoportjának nagyszabású tervéhez a Magyar Nemzeti Helynévtár létrehozását illetően. A helynévtár kialakításának megvalósítását a már meglévő gyűjtések hasznosításával és újabbak kezdeményezésével tartjuk lehetségesnek.

Első lépésként jelent meg 2020 tavaszán az *Aranyos vidékének helynevei* című kötet,⁵ mely mintegy tízezer élőnyelvi és történeti adatot tartalmaz. A terület határait dialektológiai szempontok alapján, Murádin László kutatásainak eredményeit felhasználva jelöltük ki, mely szerint: „A 19. században 22 települést sorolnak e székely székhez (ti. Aranyosszékhez). Ezek: Sinfalva, Mészkö, Aranyosrákos, Várfalva, Csegez, Bágyon, Kercsed, Kövend, Alsó- és Felsőszentmihályfalva, Aranyospolyán, Harasztos, Székelykocsárd, Székelyföldvár, Veresmart, Felvinc, Inakfalva, Csákó, Örményes, Székelyhidas, Mohács, Dombró. Közülük több a 17. század végéig (pl. Székelyhidas, Dombró, Mohács, Örményes, Csákó, Inakfalva, Veresmart) teljesen elrománosodott. A mai közhiedelem, közfelfogás azonban Aranyosszéken nem csupán a megyétől elkülönült, közigazgatásilag a történeti székely székhez tartozó falvak csoportját érti, hanem mindazokat az (a folyó felső szakaszán lévő) Aranyos menti, valamint a Maros és az Aranyos közén települt falvakat is, amelyek sohasem tartoztak a székely székhez; ide tartozónak vélik Torockót és Torockószentgyörgyöt is. S mikor felmerült annak a szükségessége, hogy nyelv földrajzi módszerrel felmérjem e táj nyelvjárási sajátosságait, magam sem szorítkoztam a csak valóban aranyosszéki településekre, hanem innen kiindulva terjesztettem ki a kutatást a szomszédos községekre, s a már említett településeken túl kutatópontjaim közé felvettem észak fele Tordatúrt és Komjátstzeget, keleti irányban Gerendkeresztúrt és Hadrévet, délen a Maros menti Magyardecst és Miriszlót. [...] Az adatok alapján így is megállapíthattam e nyelvjárási egység határait. Tisztázódott, hogy az Aranyos és a Szamos vízválasztó vonala egyben nyelvjárási határ a Tisza-Körös vidéki nyelvjárás csoporthoz tartozó kalotaszegi és a mezőségi nyelvjárás csoportba tartozó aranyosszéki, Aranyos vidéki nyelvjárás között. [...] Külön színfoltot alkot viszont Torockó és Torockószentgyörgy nyelve.”⁶

A megszerkesztett Aranyos vidéki adattár mindezek alapján a következő települések helynévanyagát foglalja magába: Ajton, Alsójára, Aranyosegerbegy, Aranyosgerend, Aranyosgyéres, Aranyospolyán, Aranyosrákos, Bágyon, Csegez, Felvinc, Gerendkeresztúr, Hadrév, Harasztos, Kercsed, Komjátstzeg, Kövend, Mészkö, Mezőcsán, Sinfalva, Székelykocsárd, Szind, Torda, Tordaszentmihály, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Várfalva. Bár sem Torockószentgyörgy, sem Felvinc nem tartozik szorosan Aranyos-vidékhez, patakjaik nem az Aranyosba, hanem a Marosba ömlenek, mégis ebben a kötetben kaptak helyet, hiszen e vidékhez kapcsolódnak történeti és néprajzi szempontból egyaránt. Ugyanakkor Felvinc egykor Aranyosszék központja volt.

⁵ T. Szabó Csilla – András Zselyke: *Aranyos vidékének helynevei*. Adattár. Kvár 2020.

⁶ Murádin László: *Az Aranyos vidéki nyelvjárás, különös tekintettel a hangrendszerre.* = *Aranyos-vidék magyarsága*. Szerk. Keszeg Vilmos–Szabó Zsolt. Kvár 2006. 183–184.

Ez az adattár az alapja jelen tanulmánynak is, minden idézett adat forrása részletesen megtalálható a jelzett kötetben.

Aranyos vidékének helynévanyaga rendkívül gazdag, mely tükrözi a vidék változatos domborzatát: hegyek, völgyek, dombok, mélyedések és szakadékok, kisebb síkságok egyaránt megtalálhatók itt. Ugyanakkor vizekben is bővelkedik: források, kisebb-nagyobb patakok és két nagyobb folyó, az Aranyos, valamint a Maros (igaz, kisebb mértékben) határozzák meg a táj arculatát. E vidék vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzésére már korábban vállalkoztam,⁷ most a térszínformaneveket tűztem ki a vizsgálat tárgyául.

A térszínformanevek egy adott táj, illetve egyetlen település földrajzi adottságait jelölik. A térszínformanevekkel létrejött helynevek alapja tehát maga a természeti valóság, hiszen a név alapjául az embertől független táji jellemvonások szolgálnak, ezek a nevek közvetlenül vonatkoznak a denotátumra.⁸ Lőrincze Lajos ezeket a természeti nevek kategóriájába sorolta. A név keletkezési folyamatát tehát úgy képzeljük el, „hogyan az ember maga előtt látja a földfelszínnek valamely – a többitől megjelenési formájában különböző – részét. Ez a szemlélet annak általános megjelölését váltja ki belőle: a hegy, a völgy, a lapály...”⁹ Ezek a megnevezések köznevek, szókinccsünknek azon részei, amelyeket általánosan is, nem csupán helynevek alkotására használunk, hiszen a *hegy*, *völgy*, *domb*, *lyuk*, *gödör* mindenki számára ismert, és mindenki által használt szó. Ezeket a szavakat földrajzi közneveknek is nevezzük. Egyes földrajzi köznevek antropomorf szemléletűek: *fej*, *láb*, *hát*, *fenék*, *orr*, ezekben a metaforikus jelentésváltozás a földrajzi köznévi jelentés kialakulása során ment végbe, így nem az egyes nevek alkotási folyamatának része.¹⁰

A térszínformanevek között azonban olyanok is előfordulnak, amelyeknek a jelentése mára elhomályosult, kikoptak a köznyelv szavai közül, de helyneveinkben ma is jelen vannak: *áj*, *mál*. Ezek közül kerülnek ki az ún. népetimológias elnevezések is, ugyanis a névhasználat közben a beszélők, mivel értelmes neveket szeretnek használni, valamilyen asszociáció folytán alakítják ezeket.

Olyan térszínformanevünk is van, amely más jelentésben ismert a köznyelvben, és mára más jelentést hordoz helyneveinkben, például a *pad*.

Az alakmeghatározó nevek a legjellegzetesebb metaforikus nevek, ilyen például a *Tekenős*, *Pad*, *Begy*.¹¹

A térszínformanevek csoportosítása, valamilyen szintű elemzése korán a névgyűjtők és -kutatók figyelmének homlokterébe került. Már Pesty Frigyes is említést tesz a térszínformanevekről, melyeket el kell különítenünk azoktól, amelyek azonosak a személynevekkel.¹² Révész Samu volt az, aki elsőként részletesebben foglalkozott a térszínformanevekkel, de nem nyelvészeti, hanem inkább földrajzi szempontból közelítette meg a témát, ezért cikkei a nyelvészek

⁷ Tamás Csilla: *Aranyos vidékének víznevei*. Magyar Nyelvjárások LVII(2019). 65–78.

⁸ J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp. 1979. E munkájában J. Soltész a denotatív jelentést a tulajdonnév jelentésszerkezetében fő komponensnek tekinti. Denotatív jelentésen „a jelnek, a szónak, a névnek a vele jelölt dologra – denotátumra vagy deszignátumra – való vonatkozását, vele való kapcsolatát értjük” (i.m. 28.).

⁹ Lőrincze Lajos: *Földrajzineveink élete*. Magyar Nyelvjárások XIII(1967). 5.

¹⁰ Hoffmann István: *Helynevek nyelvi elemzése*. Bp. 2007. 129.

¹¹ Incze Géza: *A metaforikus alakmeghatározás módjai határnevekben*. Magyar Nyelvőr XCV(1971). 189–193.

¹² Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Bp. 1888. VIII.

számára csupán tudománytörténeti érdekességnek számítanak.¹³ Jankó János¹⁴ néprajzi gyűjtései során az adott vidék helyneveinek összegyűjtését is feladatának tartotta, sőt a feldolgozásukat is megkísérelte, külön csoportosítva a térszíni formák neveit. Györffy István Karcag térszínformaneveit,¹⁵ illetve Nyíri Antal a szentesi halászház által használt térszínformaneveket¹⁶ vette számba.

Hefty Gyula Andor volt az első, aki kísérletet tett arra, hogy az egész magyar nyelvterületről összegyűjtse, és rendszerezze a térszínformaneveket. *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben* című, ma is fontosnak tartott tanulmányában 267 térszínformanevet közöl¹⁷.

Az első rendszeres vizsgálatot a témakörben Árvay József készítette el először egy kisebb terület¹⁸ adatanyagából, majd egy ennél is nagyobb lélegzetű, egy nagyobb régióra kiterjedő¹⁹ tanulmányában.

A térszínformanevek kutatásában jelentős eredményekkel gazdagította a nyelvtudományt Lőrincze Lajos,²⁰ Benkő Loránd,²¹ Szabó T. Attila,²² Gergely Béla²³ munkássága is.

A téma kutatásának történetét pedig egy elemző tanulmányban Péter Sándor foglalta össze²⁴.

A továbbiakban Aranyos vidékének térszínformaneveit veszem számba, ábécérendbe állítva ezeket, úgy, hogy jelentésüket²⁵ megadva néhány élőnyelvi és történeti adatolású példát is hozok mindenikre²⁶:

alj (alatt, alsó) 1. 'hegyoldal alsó része'; 2. 'valaminek közvetlen szomszédságában fekvő földterület': 1993/1998/2013: Nap-hegy alja (Bágyon), 1870: Szőlő alja (Tordaszentmihály), 1843: a' Pap völgye alatt (Bágyon), 1992: Mart alatt (Felvinc), 1993/2010: Berek alja, 1848: a' Berek alatt (Kercsed).

ág 'völgy ága': 1993/2010: Szénás-ág (Kercsed), 1753: Hoszszuág (Alsójára).

áj 'völgy': 1826: A' Nagy Ajban (Kercsed), 1993/2010: Kender-áj, 1843: Kender ágyba (Kercsed).

árok 1. 'hosszan elnyúló földmélyedés'; 2. 'patakmeder'; 3. 'időszakos vagy állandó vízfolyás': 1973/1980: Nagy-Árok (Torockó), 1998: Piricske árka (Aranyosrákos).

begy 'kisebb talajkiemelkedés': Aranyosegerbegy.

bérc 'domb, hegy': 1848: A Szakállas Bertzen (Aranyosegerbegy), 1998: Közép-bérc (Aranyosrákos).

¹³ Révész Samu: *A hegynevekről*. Magyar Nyelvőr VII(1878). 308–312.; Uő: *A völgyek neveiről*. i.h. 365–368.

¹⁴ Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892.; Uő: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Bp. 1893.

¹⁵ Györffy István: *Kúnalmok és telephelyek a karcagi határban*. Magyar Nyelv XVIII(1922). 67–68.

¹⁶ Nyíri Antal: *A térszíni formák elnevezései a szentesi halászházban*. Magyar Nyelv XXXVIII(1942). 41–46.

¹⁷ Hefty Gyula Andor: *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Magyar Nyelvőr XL(1912). 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 364–370, 458–462.

¹⁸ Árvay József: *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben*. Kvár 1942.

¹⁹ Uő: *A térszíni formák nevei Kalotaszegen*. Kvár 1943.

²⁰ Lőrincze Lajos: *Földrajzineveink élete*. Bp. 1947.

²¹ Benkő Loránd: *A Nyárádmente földrajzinevei*. Magyar Nyelvtudományi Közlemények 74. sz. Bp. 1947.

²² Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kvár 1942.

²³ Gergely Béla: *Kisbács helynevei*. Kvár 1942.

²⁴ Péter Sándor: *A térszínformanev-kutatás történetének rövid áttekintése*. Aluta II(1970). 283–293.

²⁵ A jelentéseket Hefty idézett művének segítségével, valamint a *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Szerk. Pusztai Ferenc Bp. 2007, Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp. 1988, valamint az *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*. Szerk. Szabó T. Attila és tsai. Kvár–Bp. 1975–2014. segítségével állapítottam meg.

²⁶ Az egyes adatok pontos forrásjelölése, az adattár összeállításának részletezése, valamint a teljes bibliográfiája a jelzett kötetben (T. Szabó–András: *i.m.*) megtalálható.

- cigla* 'csúcs': 2001: Cigla (Komjátszeg), 2007: Cigla (Mészkő).
- csúcs* 'hegytető': 1979: Csúcs kútja, Csúcsfő (Torockószentgyörgy).
- csúp* 'hegyes csúcsú kis domb': 1985: Fődvári-csúp, Csere csúpja (Harasztos), 1973/1980: Lajos-csúp (Torockó).
- dobogó* 'domb': 1872: Dobogo (Székelykocsárd), 1931/1932: Dobogó (Torda), 2002: Dobogó (Várfalva).
- domb*: 1774: A Falun fejlő való Domban (Aranyosgerend), 1992: Kakasdomb (Felvinc), 1774: a' Dombon (Gerendkeresztúr).
- elő* 'valamely terület előtti rész': 1797: A' Bértzelőben (Ajton).
- eresztő* 'lejtő': 1998: Lapas-eresztő (Aranyosrákos), 2002: Lapos-eresztő (Várfalva).
- erős* 'meredek lejtő': 1993/1994: Erős-ódal (Sinfalva), 2002: Erős, Erős alatt, Erős-ódal (Várfalva).
- él* 'hegynek, dombnak hosszan elnyúló, keskeny teteje': 1804: a' kis Bogátban a' Kopár élen túl (Bágyon), 1979: Közép-él (Torockószentgyörgy).
- észak* 'dombnak, hegynek északi lejtője': 1843: az Eszkan Hagymás aljban (Kercsed), 2007: Észak (Mészkő), 1761/1808: az Észak oldalban (Szind).
- far* 'bizonyos terület hátsó része vmilyen viszonyítási ponthoz képest (mezei út, falu, hegy, domb)': 1836: Az Agyagos farában (Ajton), 1857: A Macskásfar (Aranyosegerbegy), 1993/1998/2013: Far, 1782/1798: A Verőfenyben Far Nevezető szőlő (Bágyon), 1845: A' Sóós faron (Torda).
- fel, felső* 'vminek a felső része': Felvinc, 2013: Feljára (Alsójára), 1783: a' Felszegben (Várfalva), 1799: Felső-eger (Torockószentgyörgy).
- fenék* 'vminek az alja': az adatok között csak a tőfenék összetételben: 1761: egy Csegej a To Fenekén alol (Komjátszeg), 1786: To fenék (Torda).
- fő ~ fű* 'vminek a kezdete, eleje': XVII. sz. v.: Az Hamaragfőben (Alsójára), 1680: Az Kis Kölyked főben (Torda), 1804: a' Szőke fű tetejibe, a' Szőke fű tetejin (Csegez).
- gödör* 'kisebb talajmélyedés': 1992: Inakfalvi-gödör (Felvinc), 1985: Fődvári-gödör (Harasztos), 1993/2010: Béla-gödör (Kercsed), 1848: A' Gödörbe (Tordaszentmihály).
- hágó* 'meredek oldal, út': 2001: Rődi-hágó (Ajton), 1798: a Hágón (Aranyosrákos), 1990: Egyes-hágó (Székelykocsárd).
- halom* 'kisebb kiemelkedése a talajnak': 1992: Fity-halom (Felvinc), 2002: Halom (Várfalva).
- havas* 'hegy': 1979: Havas (Torockószentgyörgy), 1973/1980: Kerek-havas, 1800 k.: A Kerek havasra rugo Foldek (Torockó).
- hát* 'hegy, domb hosszan elnyúló, kiemelkedő része': 1797: A' Senkő Háton (Ajton), 1786: az kert meget az hát nevezetű helyben (Csegez), 1684/XVIII. sz. eleje: Az háton (Komjátszeg).
- hegy*: 1990: Vén-hegy (Szind), 1847: A Hegyen (Tordaszentmihály), 1969: Hegy utca (Tordatúr).
- hegyes* 'hegy': 1855: Hegyes (Ajton), 1785/1838: Hegyes (Tordatúr), 2002: Kis-Hegyes (Várfalva).
- homlok* 'a hegy meredek, hirtelen leszakadó/elülső része': 1979: Homlok (Torockószentgyörgy), XVIII. sz. köz.: Az Homlok Tetőn (Mészkő).
- koltó* 'sziklás kiemelkedés': 1739: Az Koltónak minden verőfenyes oldalai (Mezőcsán).
- kő* 'szikla': 2007: Szürke-kő (Mészkő), 2002: Sugó-kő, Szunyadó-kő (Várfalva), 1973/1980: Béka-kő (Torockó).
- láb* 'vmely térszinforma alsó része': 1836: A' Szőlő Lábjába (Ajton).

- lapály* 'sík terület': 1855: a sos lapályig (Torda).
- lyuk ~ lik* 'kis, mély földmélyedés': 1797: a' Borz lyuk nevű helyben (Ajton), 1802: A Matska Lyuknál (Ajton), 1998: Rákosi-lyuk (Aranyosrákos), 1761: Ravasz jüknál (Komjátszeg).
- mart* 'vízfolyás, árok oldala': 1807: Agyag Marton, 1692: horgas Martba[n], 1758: Az Marton (Sinfalva).
- mál* 'déli hegyoldal': 1747: A Mali, 1738: Mézes Mál (Torda), 1807: a Boer Malban (Aranyosrákos), 1802: Takaro nevezetű Szöllő Hegjben a' Takaro Málban (Bágyon), 1998: Szöllő-mál ~ Szöllő-máj (Aranyosrákos).
- megett, mögött* 'hegy, domb, erdő mögötti terület': 1836: Agyagos megett (Ajton), 1812: tul a vizen a Kert meget (Alsójára), 2012: Hegy mege (Harasztos).
- melegoldal* 'hegy, domb déli lejtője': 1804: a' meleg Oldalan (Bágyon), 1826: A' Meleg oldalba (Kercsed), 1979: Melegoldal (Torockószentgyörgy).
- meredek* 'hirtelen lejtő oldal': 1979: Meredek (Felvinc).
- mező 'rét'*: 1993: Kerek-mező (Csegez), XVIII. sz. első fele: az Erdő megett lévő Komjáltzegi mezőn, 2001: Nagy-mező (Komjátszeg).
- nyak* 'két hegyet vagy hegyet és farkát összekötő keskeny hát': 1993: Varga-nyak (Csegez), 1692: Szármony nyako[n] (Sinfalva), 1979: Csicsere-nyak (Torockószentgyörgy).
- oldal* 'hegy, domb lejtős része': 1774: az oldalban (Gerendkeresztúr), 1867: Bogas oldal (Harasztos), 1867: Szénás oldal (Kercsed).
- omlás* 'szakadásos, csúszásos domboldal': 1992: Omlás (Kövend), 1993/2010: Omlás (Kercsed).
- orr* 'a hegy erősen kiugró része': 1774: a' közép orron (Aranyosgerend).
- pad* 'lapos tetejű földemelkedés': 1857: A Dancs padján (Aranyosegerbegy), 1993/1998/2013: Pad, 1782/1798: A' hoszu padon (Bágyon), 2007: Közep-Pad (Mészkö).
- part kb.* 'árok oldala': 1770 k.: A Part alatt (Ajton).
- pojána* 'tisztás': 1836: a' Pojánán fellyül (Ajton).
- rét* 'sík, füves terület': 1988–1989: Rét (Aranyosgerend), 1766: Az Also Réten (Aranyosgyéres), 1981: Nagy-rét (Aranyospolyán).
- ropó* 'lejtő': 1819: A' ropoba, 1859: Ropo fő (Alsójára), 1742: az Ropo tető (Gerendkeresztúr).
- szakadás* 'kisebb talajmélyedés': 1848: A' B. Bánfi labja mellett a' Szakadásnál (Aranyosgerend), 1985: Szakadás (Harasztos), 1983/1987: Szakadás (Szind).
- szakadát* 'kisebb talajmélyedés': 1806: A Szakadaton (Harasztos).
- száj* 'általában völgy nyílása, bejárata': 1993/2010: Dezse szája (Kercsed), 1983/1987: Vápa szája (Torda), 2002: Ságó szája (Várfalva).
- szeg* 'szeglet, valamely település, vagy határrész területének egy része': 2001: Csányi-szeg (Ajton), 2013: Alszeg (Alsójára), 1992: Felszeg (Aranyosegerbegy), Komjátszeg.
- szeglet ~ szegelet* 'zug, sarok': 1740: az Falunak Alsó végén... a' Szegeleten az Ország Uttya mellett (Alsójára).
- szirt* 'kőszikla, sziklás hegygerinc': 1464: Kewzyrt (Torockó), 1856: a Kis almasi erdő es legelo es Ko Szirt (Torockószentgyörgy).
- szoros* 'szűk völgy, átjáró': 1993/1998/2013: Kantáros szorosa, Kis-szoros, Metesgye szorosa (Bágyon), 1979: Szoros (Torockószentgyörgy).
- szurdok ~ szurduk ~ szurdik* 'szűk völgy': 1979: Szurdik, 1856: a Szurdukban (Várfalva).

- tekenős* 'tekenő alakú talajmélyedés': 2001: Nagy-Tekenős, 1843: azon székelyt kergették a Létom nevű hegyen kifelé a ' tekenyős nevezetű hely felé (Ajton), 1993/2010: Tekenyős (Kercsed), 1678: Az Tekenősb[en] (Szind).
- tető* 'domb, hegy legfelső része, csúcsa': 1855: Agyagos tető (Ajton), 1714: a ' Berzété tetőn (Gerendkeresztúr), 2002: Csóka-tető , 1846: a palatzkos tetőn (Torda).
- tér* 'kisebb, sík terület': 1780: a Terb[en] a Praedium[an] (Bágyon), 1787: a Felső Téren (Csegez), 1992: Rózsás tere (Felvinc), 1867: Csipkés tere (Gerendkeresztúr).
- torok* 'völgy nyílása, bejárata': 1998: Torok (Aranyosrákos), 1724: Az Rét Patakon tul az osztás torokban vagy fenyés kőnél (Csegez), 1850 k.: a Bogát torokban (Kercsed), 2002: Torok pataka, 1787: a ' Torok előtt (Várfalva).
- vápa* 'kisebb talamélyedés, leginkább teknőhöz hasonlítható': 1774: az Rosnyai Vápájában (Gerendkeresztúr), 1653: az vapaban (Kercsed), 1692: Kintsés Vápával (Sinfalva).
- verem* 'kisebb, mély gödör': 1990: Agyaverem (Székelykocsárd), 1981–1985: Kincsesverem (Tordaszenthály).
- verő* 'hegynek, dombnak déli oldala': 1814: A Verőnn aloll (Alsójára).
- verőfény* 'hegynek, dombnak déli oldala': 1781/85: az Verőfénybéli szegelet szőlő (Bágyon), 1868: Verő fény (Felvinc), 1855: A ' Kenderajba a ' verőfenyen (Kercsed).
- völgy* 'hosszan elnyúló talajmélyedés': 1848: a ' Völgybe (Kercsed), 1799: A Farkas Völgyben (Komjátaszeg), 1732: mogjorós völgy nevű helyben (Kövend), 2002: Ádám-völgy (Torda).

A vizsgált adatanyagban hatvanöt térszínformanevet azonosítottam, ezek önmagukban is bizonyítják, hogy Aranyos vidékét változatos domborzati formák jellemzik, még azok számára is, akik nem ismerik a valóságban a területet. Az adattárunk természetesen jóval gazdagabb, mint ahány példával illusztráltam az adott térszínformanev jelenlétét, nem sorakoztathattam fel itt a teljes adatanyagot, inkább azt próbáltam érzékeltetni, hogy bizonyos térszínformanevek nemcsak egyetlen, hanem több településhez is köthetők, attól függően, hogy a valóságban melyeknek milyen domborzati jellemzője létezik.

A következőkben ezen térszínformanevekkel alkotott toponimák szerkezetét és funkcióját tekintem át. A feldolgozáshoz a legfontosabb fogódzót Hoffmann István²⁷ elemzése nyújtotta, melyet a vizsgált toponimarendszer sajátosságaihoz alakítottam.

A toponimákat szerkezetük szerint vizsgálva két fő csoportot különíthetünk el: az egyrészes és a kétrészes helyneveket. Az adatanyag kisebb része egyrészes, nagyobb része kétrészes helynevekből áll.

1. Az *egyrészes neveknek* viszonylag nagy hányada földrajzi köznévi eredetű, esetünkben térszínformanev, amelyek mellett nem áll semmilyen bővítmény.

1.1. Funkciójukat tekintve ezek lehetnek *fajtajelölők* (tehát a jelentésük szerinti denotátumot jelölik), például: *Dobogó*: 1931/1932: Dobogó (Torda), *Rét*: 1988–1989: Rét (Aranyosgerend), *Omlás*: 1992: Omlás (Kövend), *Völgy*: 1848: a ' Völgybe (Kercsed).

1.2. Az egyrészes nevek másik csoportjának *sajátosságjelölő* funkciója van, ilyen például a *verő*, *verőfény* térszínformanev, melynek jelentése a 'hegynek, dombnak déli oldala',

²⁷ Hoffmann István: *Helynevek nyelvi elemzése*. Bp. 2007.

(a sajátosság jelöléséhez a többletet a *déli* adja.): 1814: A Verőnn (Alsójára), 1781/85: az Verőfénybeli szegelet szőlő (Bágyon) mint egyrészes tulajdonnév van jelen.

2. A mikrotoponimák nagy hányada *kétrészes*, vagyis a fajtajelölő szerepű földrajzi köznévről elvált, valamilyen sajátosságot, tulajdonságot kifejező funkciójú szó áll. Így tehát a térszínformanév a fajtajelölő funkciót tölti be, a bővítmény pedig valamilyen plusz információt közöl az adott helyről. Ilyenek többletinformációk lehetnek például:

2.1. a terület mérete (kis, nagy): 1993/1998/2013: Kis-szoros (Bágyon), 1981: Nagy-rét (Aranyospolyán).

2.2. a talaj minősége (sós, agyagos): 1855: a sos lapályig (Torda), 1836: Az Agyagos farában (Ajton).

2.3. az adott terület fekvése (valamilyen ponthoz képest alul, felül, középen, északra): 1774: a' közép orron (Aranyosgerend), 1797: A' Bértzelöben (Ajton), Alszeg (Alsójára), 1992: Felszeg (Aranyosegerbég), 1761/1808: az Észak oldalban (Szind).

2.4. a terület alakja (kerek, lapos, valamihez hasonló): 1993: Kerek-mező (Csegez), 2002: Lapos-eresztő (Várfalva). 1973/1980: Béka-kő (Torockó).

2.5. az adott földrajzi objektum színe: 2007: Szürke-kő (Mészkö).

2.6. az adott területen vadon élő, vagy természetett növények megléte vagy éppen a növényzet hiánya: 1998: Szőlő-mál ~ Szőlő-máj (Aranyosrákos), 1993/2010: Szénás-ág (Kercsed), 1732: mogjorós völgy (Kövend), 1804: Kopár élen (Bágyon).

2.7. az adott területen, illetve környékén élő állatokról: 1799: A Farkas Völgyben (Komjászeg), 2002: Csóka-tető, 1797: a' Borz lyuk nevű helyben (Ajton), 1802: A Matska Lyuknál (Ajton), 1761: Ravasz jüknál (a ravasz természetesen 'róka' jelentésben) (Komjászeg).

2.8. a terület birtokviszonyairól is informálhat a bővítmény, akár úgy, hogy személynév, akár úgy, hogy másik földrajzi név tölti be ezt a szerepet: 1774: az Rosnyai Vápájában (Gerendkeresztúr), 1993/2010: Béla-gödör (Kercsed), 1973/1980: Lajos-csúp (Torockó), 1843: a' Pap völgye alatt (Bágyon), 1998: Rákosi-lyuk (Aranyosrákos).

2.9. térszínformanévhez kapcsolt bővítmény arra utalhat, hogy a névadásnak valamilyen mondai alapja lehet: 1993: Ördög orra (Csegez), 1981–1985: Kincsesverem (Tordaszentmihály).

2.10. a bővítmény a terület éghajlati jellemzőjét emeli ki: 1804: a' meleg Oldalan (Bágyon).

Összegzésként fontosnak tartom kiemelni, hogy Aranyos vidékének mikrotoponima rendszere nagyon gazdag, sok adat áll a kutató rendelkezésére. Bár a települések névanyaga bővelkedik a térszínformanevekben, az ezekkel alkotott helynevek természetesen csupán egy részét teszik ki ennek az adatállománynak, de ez a tény így is a terület változatos talajviszonyait jelzi. Ezek a nevek a bővítményekkel együtt bőséges információt hordoznak az adott helyről.

Az adattárban egyaránt vannak ma is élő, ún. produktív térszínformanevek, amelyekkel a névadók új neveket is létrehozhatnak (leggyakoribbak a *domb*, *hegy*, *völgy*, *rét*), de vannak olyanok is, amelyek ma már nem produktívak, nem élők, csak a történeti adatokban szerepelnek, és sokszor csupán egy-egy névben lelhetők fel (például a *begy* az Aranyosegerbég²⁸ településnévben).

²⁸ Lásd: Kiss Lajos: *i.m.* 408.

The Function and Significance of Toponyms of Relief Forms in the Aranyos Region

Keywords: toponyms of the relief forms, functional-semantic analysis, Aranyosvidék

The paper presents the analysis of the toponyms of the relief forms of twenty-seven villages in the Aranyos region (today in Romania). The author identifies sixty-five toponyms of the relief forms in the study material, these indicate the topographic diversity of the area. The analysis primarily focuses on the presentation of the functional-semantic features of the names.

SZEMLE

Közelítési szempontok a dialógus értelmezéséhez

Gábor Csilla – Farmati Anna (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*.
Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2021. 506 old.

2018 májusában Kolozsváron került sor a régi magyar irodalommal foglalkozó kutatók hagyományos éves konferenciájára.¹ *A dialógus formái a magyar régiségben* című tanulmánykötet a konferencián elhangzott előadások legtöbbszörének a tanulmányát szerkesztett, bővített változatát tartalmazza, összesen harmincegyet.

Kecskeméti Gábor bevezetőként szolgáló tanulmánya lehetőségeket tár fel a dialógus értelmezését tekintve, alapvetően három szempontot határoz meg a témához való közelítés lehetőségeként. Beszél a dialógusról mint műfajról, mint műfaji formaelemről, illetve mint ontológiai alapelvről. A dialógus műfaja kapcsán felhívja a figyelmet az érintkező műfajokra és műnemekre, szót ejt a drámáról (a kötet tanulmányai között kimondottan ilyen jellegű elemzéssel, értelmezéssel nem találkozunk, hiszen a konferenciafelhívás eleve kizárta ezt a szempontot; bár kerül olyan példa, ahol Jézus egy imakönyv megjelenített szereplője lesz, és ezt a tanulmány szerző egy iskoladramához hasonlítja), a líráról (a kötet utolsó része ezt az érintkezést emeli ki), illetve a levelezésről (főként az ötödik rész koncentrál erre).

Felmerül a dialógus úgymond valóságának a kérdése. A szó etimológiája megjelenik itt bevezetőként, de több kötetbeli tanulmány is visszatér a

kérdésre: a 'dia' jelentése át, keresztül, a 'logosz' pedig a jól ismert nyelv, beszéd; az előtag tehát nem a kettőre, kétszemélyességre való utalást tartalmazza. A beszéd, közlendő sikeres átjuttatása a befogadó felhez elvileg kritériumként kellene hogy szolgáljon. Formai értelemben azonban, jegyzi meg Kecskeméti Gábor, szinte bármilyen tartalom és műfaj átalakítható dialógussá. A 16–17. század népszerű hitvitája is látszólag egymásnak felelő partnerekből áll, ám gyakran elhangzó megfigyelés, hogy a megszólalók nem tudnak partnerek lenni, nem nyitottak a másik fél közlendőjére, mindenki a saját igazságát jelenti ki.

Ezen felvetések után a dialogicitás mértékét, jelenlétét járják körül a szerzők, vállalkozván arra, hogy szűkebb témájukon belül bemutadják a dialógus lehetőségeit. Hét nagyobb egységbe szerveződnek a tanulmányok: az első és egyben legterjedelmesebb rész a hitvitát helyezi középpontba. Gábor Csilla, Lázár István Dávid, Hargittay Emil, Ajkay Alinka tanulmányai megerősíteni látszanak azt az álláspontot, hogy ezekben a műfajokban a dialogicitás csak látszólagos, a szövegek közötti kapcsolat, az egyik szöveg mint a másik kiindulópontja esetben a kiindulás nem a szöveg mibenlétére, tartalmára, mondanivalójára vonatkozik, az csak egy indok az újabb szövegprodukciónak megfogalmazódó „abszolút igazság” kibontásához. Egy mai korból ismerős párhuzam lehet, dialógusnak nem nevezném, a kommentszekciók egymást hiábavalóan, ám annál lelkesebben meggyőzni kívánó bajnokai közötti „diskurzus”. Szinte mintha ezek a mai kommentelők is a Gábor Csilla által idézett Johann Cochläus művéből tanulták volna a tudományt: kell figyelni, hogy

¹ Ez a rendezvény széles körű intézményközi összefogással valósul meg évről évre változó helyszínen, a szervezés megítésselő feladata körbejár az egyetemek és a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete között.

Kelemen Fruzsina (1995) – doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, klmn.fruzsina@gmail.com

hol vét formai hibát az ellenfél, és akkor gyorsan lecsapni; a szenvedélyes buzgóság a sikeres vita alapja. Ismerős lehet a személyeskedés, gúnyolódás, irónia is, Lázár István Dávid egy ilyen jellegű szójáték elemzésére építi fel tanulmányát. Számos példát hoz a személyeskedésre és álkedveskedő megszólításra Ajkay Alinka is a nyugat-dunántúli evangélikusok és Pázmány közötti vita bemutatása közben. Egy másik kiváló stratégiát említ Hargittay Emil: a pontatlan, szándékosan elferdített idézés műveletét, amelyet nagy szeretettel alkalmazott pl. Pázmány vagy Pósházi János. Báthory Orsolya tanulmánya Pázmány Péter hitvitázó szövegeinek egymáshoz való kapcsolódását, egymás közötti oda-vissza megfeleltetéseit tárgyalja, míg Szelestei N. László egy kéziratot, 1624-es katolikus prédikációgyűjteményt mutat be, figyelve a prédikáció és hitvita közötti műfaji átjárásra.

A második rész egy adott szövegen belüli dialógicitásra koncentrálna, a hangsúly főleg a margináliákra esik. Imre Mihály Melius Juhász Péter bibliafordításának a margináliáit tekinti át, bemutatja ezek jelentésértelmező és aktuális jelentéssel felruházó szerepét, valamint ezek segítségével árnyalja Melius társadalomszemléletét is. Fölköli Gábor egy margináliákkal „ártalmatlanná tett” Enyedi Györgymű történetét, vagyis a mű egy konkrét példányának a történetét tárja fel, érintve a hitviták témáját is. Balla Lóránt a jezsuita Csete István kéziratait sajtó alá rendező Gyalogi János margináliáit veszi górcső alá bizonyos kategóriák szerinti sorrendben. Bóné Éva már nem a margináliákat vizsgálja, nála egy háromkötetes prédikációgyűjteményből kiolvasható, beszédmodok közötti dialógus lesz az elemzés középpontjában, a hitviták polemikus hangneme megtalálható az elemzett előszókból és prédikációkból. Ennek a résznek az utolsó tanulmányában, Székely Gábor Telek József kecskeméti úrnapai prédikációit ismertető szövegében ismét jelen van a hitvita témája: a ferences hitszónok református lakossághoz is szóló hitvitázó prédikációinak egy része megidézi a perbeszéd sajátosságait, kérdéses, hogy az alá-főle rendeltségi viszonyon alapuló jogi keret teret tud-e engedni a párbeszédnek.

Farmati Anna, Bajáki Rita, Székely Örs és Balázs Aletta kegyességi műfajokban (lelki tükör, ima, elmélkedés), ezek példáiban keresik a dialógus megvalósulási formáit. Itt értelemszerűen az önreflexió, az embernek a saját magával és Istennel folytatott dialógusa kerülne előtérbe; viszont Bajáki Rita például az imakönyvek hitvitázó jellegének kérdését veti fel, és ismerteti azt az esetet, amikor Mihálykó János evangélikus prédikátor szinte szóról szóra átveszi Pázmány egy imádságát; Székely Örs úgy közelít a témához, hogy az általa vizsgált három kiadvány miképpen csatlakozik be egy, az örökkévalóságról folytatott nagyobb, szövegközi diskurzusba, Balázs Aletta pedig elmélkedés és embléma kötetben belüli dialógusát mutatja be.

A következő rövid rész szervezőelve témáját tekintve a politikum. Kasza Péter, Fazekas Sándor és Petrőczy Éva tanulmányaiban szó kerül kortárs törökellenes hadjáratról, királytükör elé fejedelemnek címzett ajánlásról, egyházpolitikáról. Mindhármán próbálnak utánajárni a vizsgált műegész vagy műrészlet eredőjének. Kasza Péter és Petrőczy Éva dialógus formában írt műveket vizsgál; Kasza Péter kiemeli, hogy ez a forma kényelmes megoldást kínál a vitás kérdések, eltérő álláspontok felvetésére egyértelmű állásfoglalás nélkül. Petrőczy Évánál Medgyesi Pál kapcsán újból felmerül a polémia témája, ugyanakkor tanulmányában mintha több helyen is előfordulna, hogy beszélgetést kezdeményez a levont tanulságok kapcsán a ma olvasójával.

Az ötödik rész a távolságot teszi meg központi elemévé, ez a távollevés olyan hívószavakkal társul, mint a levelezés, követjárás, utazás. Bácsi Enikő 16–18. századi missziliseket vizsgál szociopragmatikai szempontból, míg Kovács Eszter Mikes *Törökországi leveleinek* a dialogikusságát kutatja a francia epistoláris irodalommal párhuzamosan, mindkét tanulmányban jelentős a férfi és nő attribútumok, társadalmi szerepek révén megkonstruálódó értelmezési szál. Gyulai Éva egy olyan humanista dialógust mutat be, ahol a szerző úgymond előre iszik a medve bőrére, követsége sikeres megvalósulásakor tekint vissza, mindez azonban még a követség megkezdése előtt kerül megszövegezésre; talán emiatt az ellentét miatt

maradt befejezetlenül a munka. Domokos Zsófia követjárás során írt levelekben a követtükört véli megtalálni.

A *Dialógus és oktatás* című részben a dialógus többnyire mint módszer jelenik meg. Bartók István katekétikus formában szerkesztett poétika- és grammatikatankönyveket mutat be azt vizsgálva, hogy alapvetően a memorizálást elősegítő metódus mennyire lehet hatékony pedagógiailag. Szabó András magyar diákok közreműködésével kiadott, többnyire természettudományi disputációkat helyez a vizsgálata középpontjába, miközben a 16–17. század fordulójának egyetemi belső világáról, oktatáspolitikájáról is átfogó képet fest. Dukkon Ágnes tanulmányában a tudományos ismeretterjesztést is művelő két 17. századi kalendáriumot tár az olvasó elé, mindkettő a céljai szolgálatába állítja a dialógust, ennek ellenére nagyon is különböznek egymástól: ezt a különbözést bontja ki a szerző. A rész utolsó tanulmányában Egyed Emese a Székely László fordításai és önéletírása közötti kapcsolat feltárására törekszik: ezt a szövegköziséget nevezi hipotetikusan dialógusnak.

A kötet utolsó részét a költészet szervezi egységé. Majorossy Imre a *Nibelung-ének* egy részletét és Balassi *Aenigma* című versét beszélgeti egymással egy közösnek ítélt motívum által. Maróthy Szilvia és Laczházi Gyula egyaránt a Németh G. Béla által meghatározott önmegszólító verset értelmezi a magyar régiség költészetében, előbbi főként Balassi Bálint és Wathay Ferenc, utóbbi Petrőczy Kata Szidónia költészetét tárgyalja. Koltai Kornélia és Juhász Szandra magyar peregrinusok héber nyelven írt szövegeit szemrevételezik: dialógusként a nyelvi rétegek egymásra gyakorolt hatása, illetve a peregrinusok által kölcsönösen egymásnak írt bejegyzések teteleződnek.

Előszavukban a szerkesztők is kiemelik, hogy jelen kötet esetében is többször létrejön az elkészült szövegek közötti dialógus. Az mintegy természetes, sőt szükségszerű, hogy az azonos részbe került tanulmányok valamilyen módon a dialóguson belüli szűkebb témát járják körül; ugyanakkor a kötet egészének olvasásakor egyéb szövegközi és szövegtúli lehetséges dialógusokkal találkozhatunk.

Az egyik ilyen lehetőség a különböző szövegeknek az ugyanarra a szakirodalomra való utalása, ugyanahhoz a kiindulási ponthoz való eltérő kapcsolódása, ilyen pl. a Heltai János és Tasi Réka által szerkesztett „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról* (Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc, 2005) című tanulmánykötet vagy a bevezető tanulmányban is kiemelt, Ittész Gábor által szerkesztett *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában* (Universitas Kiadó, Budapest, 2017) című tanulmánykötet. A tematikai és motívikus hasonlóság is párbeszédet hozhat létre, ezek maguk is működhetnek volna egy alternatív kötetrendezésben a részek szervezőelvéként: a tükör műfaji és motívikus értelmezése, az egyetemi disputációk, a fordítói attitűd; de ide tartozik pl. a vaddisznóként való csúfolás is. Szintén dialógusba léphetnek az ugyanazon személyről különböző megítélések szerinti információmorzsa: Pázmány Péterhez szinte mindenki kapcsolódik valahogyan, ezt a kötet névmutatója is látványosan megmutatja, de gondolhatunk Milotai Nyilas Istvánra, Medgyesi Pálra, Geleji Katona Istvánra is. Szó lehet tudományterületek közötti dialógusról, mert bár a kötet legtöbb szövege irodalomtörténeti, de egyes tanulmányok pl. pragmatikai nyelvészeti vagy hebraisztikai irányból közelítenek a dialógus témájához. A párbeszéd kezdetét jelenthetik a tanulmányok végén a szerzők által megfogalmazott kérdések majdani kutatókhoz, majdani önmagukhoz egy későbbi kutatás reményében, magához az olvasóhoz. Ugyanígy működhetnek az olvasó által megfogalmazott kérdések, amelyekre reméli, hogy talál választ a szerzők más műveiben vagy valahol máshol keresgélve: pl. Olvasták-e a disputációkat vagy bármilyen más művet azok a személyek, akiknek az ajánlás szól?; Kalendáriumok lapjain tényleg inkább találkozhatott az ember korszerű tudományos elméletekkel (pl. heliocentrikus világkép), mint az egyetemeken? A tanulmányok meglátásai és a korábbi szakirodalmi álláspont között, a korábbi szakirodalmi kérdésekre adott válaszok is beilleszthetők ebbe a dialogikus keretbe (ez persze mindenkori

velejárója a tudomány gördülékény működésének): mit mond Ajkay Alinka arról, hogy ki lehet Pázmány *Kalauzán*ak latinra fordítója; Szelestei N. László arról, hogy bizony a katolikusok is hitvitáztak a szószéken, nemcsak a protestánsok; Farmati Anna arról, hogy mi is lehet a forrása a *Nagyszombati kódex* bűnbánattal kapcsolatos szövegcsoportjának stb.

Habár a kötet lehetne akár tanulmányok egyszerű gyűjteménye is, a szerkesztői koncepció mégis próbálta egységes egészzé, könyvvé szervezni ezt a heterogén szövegcsoportot, erről a próbálkozásról pedig elmondható, hogy sikerrel megvalósult:

a tanulmányok a kötet részein belül és keresztül is kapcsolódnak egymáshoz, termékenyen kiegészítik egymás meglátásait. A szerzők a kutatói életút szinte teljes skáláját lefedik a kutatói pályája elején levő doktorandustól kezdve a témájával évtizedek óta foglalkozó szakemberig, a dialógus témája számukra hol az eddigiek egyértelműen következő folytatását, hol kirakós egy darabját jelentette, hol pedig a már kimerítettnek ítélt kutatáshoz nyitott egy újabb pázmát.

Kelemen Fruzsina

Empatikus nyomolvasás

Szikszai Mária: Letűnt világok antropológiája és a megismerhetetlen különös szépsége.

Szociális kapcsolatháló és kulturális gyakorlat az írógép korszakában.

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2020. 319 old.

Szikszai Mária *Letűnt világok antropológiája és a megismerhetetlen különös szépsége* című kötetében Tyukodi Mihály írásos hagyatékával foglalkozik: azokat a leveleket, feljegyzéseket, hivatalos iratokat és más szövegeket dolgozza fel, amelyek 1937 és 1997 között születtek. A szerző egy felújításra váró épület padlásán bukkant rá a több mint kétezer dokumentumra, ezeknek az éveken át tartó alapos tanulmányozásából jött létre a könyv. Szikszai Mária kutatása céljából azt tűzi ki, hogy betekintést nyerjen egy általa személyesen nem ismert ember életébe, és ezáltal megpróbálja megérteni annak a világnak a társadalmi és kulturális működésmódját, amelyben élt. A szerző tehát nem elsősorban a sváb származású katolikus pap életrajzával foglalkozik a szó klasszikus értelmében, amint azt kötet elején jelzi is, hanem a levelezésben, dokumentumokban feltűnő szereplők mikrovilágaiból kiindulva igyekszik rekonstruálni a nagyobb közösség struktúráit, egy romániai magyar perspektívából szemlélve a huszadik század eseményeit, illetve reflektálva a hagyaték médiumából adódó sajátosságokra is, amint azt a kötet alcíme kijelöli:

Szociális kapcsolatháló és kulturális gyakorlat az írógép korszakában.

A kötet bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy a szerző kiemelten foglalkozik a „hétköznapiokban lüktető álmokkal, vágyakkal, harcokkal” (7), illetve hogy Tyukodi Mihály életútja „zaklatott EKG rajzához” (8) hasonlóan bontakozik ki. A kötetet olvasva úgy találtam, nem véletlen az eleven áramlásra, szívdobogásra való utalás: a szerző gondos odafigyeléssel végezte el a hagyaték feldolgozását, benne élt a levelekből megismert mindennapokban, együtt lélegzett a szereplőkkel. Ezt több helyen maga is megfogalmazza, például: „Kialakult egyfajta tudós empátia bennem azokkal kapcsolatban, akikről olvastam. És hogy meddig tud a kutató elmélyülni ezen iratok nyújtotta csatornán a múltba? Talán elég ehhez megemlíteni azt a pillanatot, amikor épp olvasom, hogy a főszereplő 1989-ben keresi a CEC-szelvényét, és én a homlokomra ütök, mert vele ellentétben én tudom, hogy melyik fiókba tette még 1980-ban.” (37.) A padláson talált hagyaték úgy elevenedik meg Szikszai Mária kötetében, hogy szinte egy gyerek kíváncsiságával vágyunk tovább

András Orsolya (1991) – fordító, doktorandus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.andras@gmail.com

olvasni, a poros, régi ládában vele együtt megbabonázva tovább kutatni, felfedezni a levelekből, régi dokumentumokból kirajzolódó történetet.

Mint megtudjuk, a hagyaték legnagyobb részét nem a Tyukodi Mihályhoz címzett levelek képezik, hanem azok, amelyeket ő írt, és amelyeknek indigóval készült másolatát megőrizte. Emellett naplószerű feljegyzéseket is készített, mintegy tudatosan az utókorak számára ezeket. Szikszai Mária több levélből, feljegyzésből vett idézettel is alátámasztja, hogy a férfi vágyott rá és reménykedett benne, hogy valaki majd kézbe veszi és elolvassa, amit leír, noha nem tudja, ki lesz az, és aggódik, hogy iratai esetleg megsemmisülhetnek, ahogy az nővére hagyatékával is történt. A vágy, hogy emlékezzenek rá, a rengeteg levélben és feljegyzésben tárgyiasuló törekvés a megőrkítésre (ami bizonyos értelemben a halálfélelem ellenszere), illetve az állandóan kifejezett természetes óhaj, hogy megossza másokkal gondolatait, és figyelmet kapjon, kapcsolatban legyen embertársaival, valójában a legalapvetőbb létszükségletekhez kapcsolják ezt a hagyatékot. És ez a vágy be is teljesül, amikor a kutatásban, a feldolgozásban párbeszéd alakul ki, hiszen Szikszai Mária felfigyel a hagyatékoló jelzéseire, kihangosítja és visszaadja az elevenségnek a feljegyzéseit, a kötet olvasóját is belevonva ebbe a játékba.

A kutatás kiindulópontjának és elméleti háttérének ismertetése után a szerző három nagyobb fejezetben dolgozza fel Tyukodi Mihály hagyatékát: először a hagyaték legfontosabb szövegtípusát, a leveleket kontextualizálja a korszak szokásrendszerében, majd rekonstruálja a pap személyes és szakmai kapcsolatát, végül pedig a címben is említett „letűnt világ” általánosabb jellemzőiről szól.

A kötet *A levelezés* című fejezete a huszadik század kapcsolattartási médiumaival foglalkozik, olyan kultúrtörténeti információkat is összefoglalva, mint a levelezés íratlan szabályai. Szikszai Mária kiemeli, hogy a fennmaradt dokumentumok „két szinten is beszélnek a múltról: azon szövegek révén, amelyet magukon hordoznak, és önmaguk mint tárgyak révén, a múlt tárgyi bizonyítékaiként” (62.). A médiumokra és a használt eszközökre (írógép, papír, indigó, analóg fotográfia) való reflektálás sokatmondó a vizsgált

anyag személyességét illetően, mivel ezek konkrét anyagi, testi érintkezésben álltak azokkal az emberekkel, akik hátrahagyták őket.

A médiumok bemutatása után talán meglepő az a megállapítás, hogy a pap ismeretségi köre ugyanolyan kiterjedt volt, mint egy ma élő, *social mediát* használó és interneten kommunikáló személyé, csupán a híradás sebessége változott (66.). A *Kapcsolatok* című fejezetben Szikszai Mária a fennmaradt levelek alapján rekonstruálja ezt a kapcsolathálót. Ezek a kapcsolatok természetesen nem pusztán önmagukban izgalmasak a kutató számára, ugyanis ezekből kiindulva általánosabb észrevételeket is tesz, például a családi és közösségi szereprendszert, elvárásokat illetően, vagy arra vonatkozóan, hogy egy kisebb közösség hogyan viszonyult az első világháború traumatikus eseményéhez. Sokat foglalkozik a főszereplő konfliktusaival, amelyek azért relevánsak a szerző szerint, mert rámutatnak arra, hogy milyen társadalmi elvárásoknak nem felelt meg Tyukodi Mihály, és ezek miatt vezettek feszült helyzetekhez. Ennek a feltérképezése komplex rekonstrukciós munka, amelyhez Szikszai Mária történelmi és néprajzi forrásokat, hivatalos, például népszámlálásra vonatkozó dokumentumokat is felhasznál.

A könyv aduja, hogy az érzékeny figyelem és a személyesség nem válik a hagyaték vagy annak szerzője iránti pozitív vagy negatív előjeli elfogultsággá, hanem mindvégig érvényesül a források kritikus kezelése, valamint a reflexió arra az időbeli távolságra, környezeti és életmódbeli különbségekre, amelyek a jelenbeli olvasót a régi dokumentumok tartalmától elválasztják. Különösen fontos ez amiatt, hogy a feldolgozott anyag, noha igen terjedelmes, nem minden esetben tartalmaz explicit és egyértelmű információkat; egyes leírt események több személyt is érintenek, de mindvégig Tyukodi perspektívája a domináns. A szerző ennek ellenére sem azonosul az ő szempontjaival, hanem távolságot tartva dekonstruálja azt, ahogyan Tyukodi értelmet ad elete történetének, például rámutatva arra, hogy „látványosan felfűzi az eseményeket egy sérelem-spirálra” (140.). Ebben az értelemben Szikszai Mária mind az egyénre, mind a közösségre alkalmazza a kötet bevezetőjében említett, Jan Assmannra hivatkozó elméleti modellt,

miszerint az emlékezetben nem konkrét események maradnak meg, hanem azok társadalmi rekonstrukciói, személyes interpretációi.

Ezt a gondolatot viszi tovább *A letűnt világ* című fejezet azon megállapítása is, miszerint a szerző konkrét történetek értelmezéséből szűri ki a szereplők világára vonatkozó információkat, „[a]z emberek ugyanis történetek révén próbálják megérteni az őket körülvevő világot, és történetek elmesélése révén közvetítik mondanivalójukat mások felé” (159.). Ez nemcsak Szikszai Mária munkamódszerére vonatkozóan fontos, hanem amiatt is, mert a kötet tudatosítja a hátrahagyott dokumentumok és a belőle kirajzolódó élettörténet megkonstruált voltát. A történet felépítése, vagyis az objektív események szelekciója és strukturálása végigkövethető Tyukodi Mihály hagyatékában, és a minket tőle elválasztó időbeli távolság lehetővé teszi az erre való reflexiót, viszont nyilvánvaló, hogy hasonló szándéktól vezérelt cselekvésekre jelenbeli mindennapjainkban is felfigyelhetünk.

A „letűnt világ” aspektusainak (pl. a gazdálkodási szokások, az életmód, az idő észlelése) vizsgálatakor Szikszai Mária a kutatás célkitűzését szem előtt

tartva nem az egyénre, hanem a közösségre fókuszál. A legtöbb esetben ugyanis azt rekonstruálja, hogy a kisebb és nagyobb közösségek (család, faluközösség, az egyház, a nyelvi/kulturális közösség) mit tartottak ebben az időszakban értéknek, milyen szabályok irányították az interakciókat a csoporton belül, minek alapján értelmezhetők mások gesztusait.

Szikszai Mária igényes és érzékeny munkamódszeréről nemcsak a dokumentumok értelmezésének körültekintő volta tanúskodik, hanem például az a tény is, hogy a hagyatékban található fényképek azonosítása végett többször is a helyszínekre utazott, illetve a tények megismerésén túl szerette volna átélni az iratokban rögzített hangulatokat, érzéseket is. Mivel ez nem feltétlenül rögzíthető racionális vagy analitikus értelemben, a szerző jelzi, hogy vannak a hagyaték értelmezésének olyan részei is, amelyeket illetően nem nyerhet bizonyosságot, nem rögzítheti azokat egyértelműen. Ennek jegyében kötete zárszavaként a sorok közötti olvasásra, „a meg nem ismerhető dolgok szépségének” (314.) befogadására invitálja olvasóit.

András Orsolya

A kalendáriumkutatás lehetőségei

Klaus-Dieter Herbst: Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher. Verlag HKD, Jena, 2020. 4 kötet.

Klaus-Dieter Herbst neve nem ismeretlen a németországi kalendáriumkutatásban, jelen nagyszabású munkája folytatása és kiegészítése eddigi, a témára vonatkozó kutatásainak. A négy kötetből álló, monumentális munka az *Acta Calendariographica. Forschungsberichte* sorozat 9. köteteként jelent meg. Az *Acta Calendariographica* sorozat fogja össze a kalendáriumkutatás eredményeit, a már megnevezett, a kutatási eredményeket előtérbe helyező alsorozat (*Forschungsberichte*) mellett létezik egy kimondottan a kalendáriumok újraközlésére és elemzésére vállalkozó alsorozat is, amelyik a *Kalenderreihen* címet viseli.

Biró Annamária (1980) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem – Erdélyi Múzeum-Egyesület, biro.annamaria@eme.ro

A kalendárium kétségtelenül a kora újkor legolvasottabb nyomtatványa, hiszen számos funkcióval rendelkezik, amellet, hogy a naptár tulajdonképpen világmodell is. A 14-16 lapból álló naptári rész gyakran kiegészült 8-16 lapos asztrológiai előrejelzésekkel. Németül megnevezésében is elkülönítik egymástól a falra akasztható és a könyvformátumú kalendáriumot, utóbbi a *Schreibkalender* nevet viseli, amelyik gyakran tartalmazott a bejegyzések számára fenntartott üres helyet – míg a piaci szempontok, a költséghatékonyságra törekvő előállítási módszerek fokozatos csökkentés után ezt meg nem szüntették.

A kalendárium számos műfajt tartalmaz, ezért különböző kutatási projektek egyik alapforrassává vált. A mnemotechnikai, asztrológiai vagy egészségügyi tanácsadást tartalmazó versek mellett időjárással kapcsolatos jóslások, történeti krónikák, kronológiák, életvezetési tanácsok, ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányok is lehetnek benne. Az adott időszak asztrológiai helyzete, a bolygók állásának függvényében mezőgazdasági tevékenységek időzítésére vonatkozó tanácsokat nyújt, felhívja a figyelmet arra, hogy a csillagállás szerint alkalmas-e az adott időszak különböző üzleti tevékenységek elkezdésére, milyen ételt-italt érdemes fogyasztani, a családtervezésnek melyik a legideálisabb időpontja. Természetesen a kalendárium szorosan kötődik a keresztény liturgiához is, a szentek ünnepeit, a nagy egyházi ünnepeket és az ünnepekhez tartozó bibliai passzust is tartalmazhatja. Ugyanakkor több kalendárium mutatókat is közöl a környék vásáraitól, a mértékegységekről, a különböző forgalomban levő pénznemekről. A német kalendáriumkutatás egyik nagy szenzációja volt, amikor 2009-ben a tübingi Altensburg levéltárából egy 3700 darabból álló, a 17–19. században kiadott kalendáriumgyűjtemény került elő ugyancsak Klaus-Dieter Herbst kutatásainak köszönhetően. Mivel német nyelvterületen voltak olyan periódusok, amikor kötelező volt a kalendáriumok megvásárlása, az volt az elképzelés, hogy ezekből a nyomtatványokból számtalan készült és maradt fenn az utókor számára. Ezzel szemben – éppen a gyakori használatnak köszönhetően – az altenburgi gyűjtemény megtalálásáig csak viszonylag kevés 17. századi kalendárium volt ismert, ezért általános jellegű következtetések levonására a forrásfeltárás nem adott lehetőséget. A reprezentatív számú kalendárium feldolgozásával viszont ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Klaus-Dieter Herbst körülbelül 15 000 kalendáriumot dolgozott fel, ezeknek az adatait összesítette és a lexikonszerű kiadványokon kívül számos monografikus jellegű munkát is publikált a témában.

A 2020-ban kiadott négykötetes kiadvány elsősorban a német nyelvterület kalendáriumainak készítőire koncentrált, hiszen még nem született

összefoglaló jellegű munka azokról a személyekről, akik 1540-től kezdődően kalendáriumokat adtak ki. Az első kötet az *Einführung und Verzeichnisse* címet viseli, azaz a bevezető tanulmány és a különböző mutatók olvashatók itt, terjedelme 407 oldal. A bevezető tanulmány egy, a magyar gyakorlatban kevéssé tapasztalt felvezetővel indít: hosszan tárgyalja, hogy a szerző kalendáriumkutatásait mikor milyen pályázatok tették lehetővé, illetve melyek voltak a sikertelen pályázatok, amelyek hátráltatták a munkát. Ez nemcsak azért érdekes, mert rávilágít a kutatók és a kutatási témák pályázatoktól való függésére, hanem némiképp a végeredményt is befolyásolja. Ebben az esetben például úgy, hogy az elsőt követő további három kötet lexikonszerű életrajzi szócikkei egy a mostanit megelőző változatban hozzáférhető internetes adatbázis formájában is (<http://projekte.thulb.uni-jena.de/kalenderblaetter/start.html>). Mivel azonban más volt a támogatója az internetes adatbázisra vonatkozó pályázatnak, a pályázati anyagban kikötött idő után az oldalt lezárták, és további frissítésekre nincs lehetőség. A kutatás viszont nem állt le, így az itt közölt életrajzok tekinthetők a bővített kiadásnak. Paradox a helyzet olyan értelemben, hogy míg a netes felület lehetőséget teremthetne az állandó korrekcióra, ez a pályázati források kimerülése miatt mégsem valósulhat meg. A mostani kötet kiadásához szükséges kutatómunkát végül 2006-tól 2017-ig a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* és az *Institut Deutsche Presseforschung der Universität Bremen* támogatta. A brémai kutatóintézet már eddig is nagyon sokat tett az európai felvilágosodáskutatás sajtóirodalmának feldolgozásáért, és úgy tűnik, hogy a kalendáriumokat is azok közé a források közé sorolják, amelyek az ún. *Volksaufklärung* kiterjesztéséhez, a felvilágosodás tudásközvetítő funkciójának megerősítéséhez járultak hozzá.

A bevezető tanulmány, mely önmagában is könyv terjedelmű, közli a három kötet biográfiáinak számbeli adatait is. Összesen 781 életrajzt közölnek, ebből 776 olyan név, amelyik szerzőként szerepel egy-egy kalendárium címlapján. Míg 1593-ig kizárólag valóságos személyeket tüntettek fel a címlapokon szerzőként, 1594-től álneves vagy iniciais mögé rejtőző szerzők

is megjelennek, a lexikonban tehát ők is helyet kapnak. A szerző összesen 701 névvel számol, ebből 115 minden kétséget kizáróan álnév, amelyet 62 esetben lehetett megfejteni. 1700-ig összesen 597 valóságos kalendáriumszerzőt sikerült azonosítani.

A kutatás kiindulópontjának azt a könyvformátumú kalendáriumot tekinti, amelyik 1539-ben készült az 1540-es évre Hans Guldenmund nyomdájában Nürnbergben. Ugyancsak alapfeltevésként jelenik meg tanulmányában, hogy a kora újkor embere a kalendáriumot a keresztény ünnepek számontartására, az állattartásra vonatkozó asztrológiai feljegyzések gyűjtőhelyeként használta, és kiemelt jelentőséget tulajdonított a szentek ünnepeinek pontos datálásának, a nap és a hold felkeltének és nyugtának pontos időponthoz kötésének. A reformáció hatására később bibliai textusok is helyet kaptak a kalendáriumokban. Az üresen maradt oldalak bejegyzéseit is elemzi a szerző, ezeket különböző jellegű feljegyzések szerint csoportosítja: személyes napló, gazdasági és házvezetési naplókönyv, helytörténeti feljegyzések, időjárás feljegyzések. A 17. századtól kezdődően a babonáság legyőzése, a tudás terjesztése lesz az egyik fő célja, a szövegek is ennek a funkciónak megfelelően változnak, az asztrológiai-asztronómiai bejegyzéseket inkább a népi megfigyelések vagy a jelenségek mögötti tudományos magyarázat váltja fel. Ugyanakkor továbbra is fontos marad a konfesszionális jelleg: 1540 és 1750 között 167 lelkész, teológus vagy teológiai képzettséggel rendelkező kalendáriumszerzőt sikerült azonosítani, a legtöbb ilyen szerző luteránus lévén.

A tanulmány külön kitér a lehetséges vásárlókra, olvasókra, azaz a kalendáriumok potenciális használóira is. A 16. századi kalendáriumokban a megszólítottak a tanultak és az üzleti tevékenységeket folytatók voltak, majd hamarosan az ún. átlagember lesz az ideális olvasó. Nyilván nem a mai értelemben vett átlagember, hanem aki tudott olvasni: a nemesek, tanultak, tanácsosok, tisztségviselők és egyetemisták. A 17. században elkezdődik a kalendáriumok differenciálódása a célközönség képzettségi szintjének megfelelően és különböző típusú variánsok jelennek meg.

Külön kutatások vonatkoznak arra, hogy a kalendáriumok milyen példányszámban jelentek meg. A könyv bevezető tanulmánya közli az 1558 és 1760 közötti rendelkezésre álló adatokat évekre lebontva. Impozáns itt is az adathalmaz, amit össze tudott gyűjteni, ugyanakkor nem minden esetben alkalmas a következtetések levonására, mert esetleges, hogy melyik évből hány kalendáriumra vonatkozóan lehet feladat a példányszámról, ráadásul a források is nagyon eltérőek: nyomdai számlák mellett gyakran csak a szerző egy-egy leveléből lehet következtetni a példányszámra. Ugyanez a helyzet a kalendáriumok árával kapcsolatos okfejtésben is: a meglévő adatok adhatnak valamiféle képet arról, hogy milyen anyagi ráfordítással milyen árat sikerült meghatározni, de ahhoz, hogy arányaiban lássuk ezt a kérdést, össze kell vetni a korabeli más termékek árával, figyelni kell a területi különbségekre, az időbeli eltérésekről nem is beszélve. Erre természetesen nincs elég tér ebben a tanulmányban, a különböző kutatási irányokat viszont jelezhetik a kérdésfelvetések.

A tanulmány ezután tér rá a kötet fő témájára, a kalendáriumszerzők személyére. A kérdést ez esetben is több irányból közelíti meg. A szerzőt az érdekli, hogy a kalendáriumok előállítói milyen képzésben részesültek, mi volt a foglalkozásuk, milyen szociális kapcsolatokkal rendelkeztek, kire lehetett hatásuk, milyen környezetből jönnek, az viszont még nincs megoldva, hogy kigyűjtsék a szülőkre vonatkozó információkat is. Érdekes a szerzők felekezeti megoszlása is, az első 25 kalendáriumkészítő kivétel nélkül protestáns volt, 1700-ig pedig igen alacsony marad a katolikus szerzők aránya, mindössze 32 ilyen szerzőt sikerült azonosítani, ez pedig az ismert szerzők 5,7 százaléka. Klaus-Dieter Herbst külön kitér azokra a szerzőkre, akik eltérnek a normáktól. A kora újkorban mindössze két női szerzőt talált: Magdalena Zegert, aki 1491-ben született és Salome Schimpferint, aki 1654 és 1660 között adott ki kalendáriumokat. Az egyetlen zsidó kalendáriumszerző mellett megemlíti Gottlieb Wegnert is, aki miután 15 évesen kiadott egy kalendáriumot, 16 évesen el is hunyt.

Az első kötet tartalmazza a négy kötet mutatóit is, ezek a következők: névmutató – minden névvel

ismert kalendáriumkészítő és az álnévek egyrészt ábécé sorrendben, másrészt pedig kronológiai sorrendben. Azok a kalendáriumszerzők, akiknek csak a neve ismert, de nem lehetett róluk kideríteni semmit, nem kaptak szócikket, és külön jegyzékben szerepelnek. Ugyancsak mutatók segítenek a nyomdászok és kiadók szerinti keresésben.

Meggyőződésem, hogy szinte hiánytalan a kalendáriumkutatásra vonatkozó szakirodalom, hiszen a szerző mintegy száz oldalon keresztül sorolja azokat a tanulmányokat, kiadványokat, amelyek a témával foglalkoznak. A kötetet az intézmények jegyzéke zárja.

A következő három, egyenként 500 oldalas kötet a kalendáriumkészítők biográfiai szócikkeit tartalmazza, 2. kötet: Achalm – Heldvader, 3. kötet: Heller – Reinstein, 4. kötet: Reisacher – Zorawsky. A szócikkek hasonló struktúrára épülnek: a név mellett

azonnal jelzik, ha álnévről van szó, tételesen felsorolják, milyen kalendáriumok köthetők az illető névhez, ezt követik az életrajzi adatok. Az egyes személyek esetében eltérő, hogy mennyit sikerült kideríteni róluk, így egy-egy szócikk terjedelme a féloldaltól a 2-3 oldalasig terjedő skálán mozog. A névhez köthető kalendárium összes adata is megtalálható itt, a kiadási hely és kiadó, év, további szakirodalom, mikor jött létre a szócikk, mikor javítottak rajta, ez azért fontos, hogy az olvasó rögtön lássa, hogy a már említett adatbázishoz képest változott-e a szócikk szerkezete, vagy a két szöveg identikus egymással.

A munka haszonnal forgatható több tudományterület kutatói számára, a sorozat többi darabjával együtt pedig kiválóan alkalmas arra, hogy bemutassa a német kalendáriumkutatás eddigi eredményeit.

Biró Annamária

Csillagainkban a hiba

Hermann Veronika: Helyettem a nyelv. Identitáspolitikák az irodalomban. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2020. 249 old.

Hermann Veronika *Helyettem a nyelv* című könyve kísérlet a 19. század óta kikristályosodó, megkövülő irodalmi kánon identitáspolitikai játszmáinak újraolvasására. Az az olvasásmód, amely ehhez módszertant kínál, „csillagokká repeszt a szöveget” (ahogy a szerző az első fejezet második alfejezetében fogalmaz Roland Barthes nyomán), azaz problémagócponokat különít el benne, melyek aztán új nyomatékokat kölcsönöznek a szöveg egészének. A kötet olvasásmódja azt mutatja meg, milyen végtelenül ideologikus minden szöveg, s mennyire nincs esélyünk tájékozódni és létezni a világban ezeknek az ideológiáknak a visszafejtése nélkül. Hacsak a cím szavain és azok egymáshoz való viszonyán gondolkodunk el, máris kialakul a könyv értelmezési hálója: identitás, nyelv, irodalom, politika fogalmai úgy kapcsolódnak össze egymással,

hogy a helyettesítés alakzata (helyettem a nyelv) mindig elvesz valami lényegit a helyettesítettből, s hozzáad valami nem lényegit a helyettesből. A kötet szerzője ezeknek a cserefolyamatoknak a logikájába vezeti be olvasóit.

A könyv központi kérdése, hogy alakulnak ki, változnak, működnek az autoritás különböző formái. Ezt a kérdést a cím már megválaszolja: a szerző helyett a nyelv, a nemzet/közösség helyett a szépiró, az egyén helyett az általa megbízhatónak tartott kifejezésformák, a történelem helyett a jelrendszerek beszélnek, vagyis kerülnek autoriter pozícióba, vagyis cselekszenek. A felvetett kérdés a médiaelméletek legalapvetőbb kérdése, melyet az elhíresült McLuhani tudományos szlogen, a „médiium az üzenet” foglal össze. Ezt a nagyon széttartó, a világunk működését alapvetően meghatározó problémát a könyv irodalmi

Keszeg Anna (1981) – kultúrakutató, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár,

szövegek elemzésén keresztül modellezi, melyeket az alcím értelmében (*Identitáspolitikák az irodalomban*) irodalmi identitáspolitikai szövegegyüttesként határoz meg. Az autoritások kérdését az irodalmi fókusz mellett még egy fontos szükítéssel közelíti meg, s erre a borítókép figyelmeztet: Magyarország, a magyarság, a magyar kultúra identitáspolitikai foglalkoztatják a szerzőt. A kötet borítóján Gerhes Gábor *More home is less home* című munkája szerepel, mellyel a szerző arra figyelmeztet, hogy az autoritás egy adott térben az abban szimbolikusan és konkrétan létező etnikai népcsoport ügye. Azonban amilyen komplex közvetítési rendszerek építik ki és le az autoritást, éppen annyira komplex az adott népcsoport autoritásgyakorlásának kérdésköre. A fekete nagyobb Magyarországon létező kisebb, de azonos földrajzi koordinátákkal rendelkező Magyarország Gerhes munkájában ironikusan utal a „Nagymagyarország” vágyak kicsinyességére és már kevésbé iróniával „Kismagyarország” méretévesztésére. Magyarország túl kicsi millenniumi vágyaihoz és túl nagy felelős önrendelkezéséhez. A központ megfeledekezik a perifériáról, miközben más perifériákra vágyik, periféria nélkül pedig nincs központ. Vagyis a nemzetállam egy geopolitikai Matryoska-baba.

Ugyanezt a méretévesztést mondják el az első fejezetek, amikor az egyén és identitás, nemzet és nacionalizmus, nacionalizmus és fikció, irodalom és társadalomértés viszonyait vázolják fel (*1. Szöveg és identitás; 2. A nemzet szövegszerűsítése: a fikció mint a nacionalizmus működésmódja; 3. Apák helyett: irodalom, történet, fikció és a nemzet elbeszélése*). Ami a Magyarország és a Magyarország-képzetek egymásba épülő, folyamatosan miniaturizálódó modelljében benne van, az a patriarchális rend képzete, melyet elég egy nagyon kicsit megbontani ahhoz, hogy folyamatosan újabb és következő vélt autoritásrétegek, helyettesítők bukkanjanak fel. Hermann Veronika könyörtelenül alaposan megy rétegről rétegre az autoritás egyre jobban felaprózott formái között: „Az írás identifikációs aktusként való tételzése megerősíti, hogy konstruktívum jellege ellenére – vagy éppen azért – a szöveg, az identitáshoz

hasonlóan, nem lezárt rendszer. A szöveg az újraolvasás és az újírás aktsaiban ugyanúgy a megértés és a magyarázat modelljét hordozó rendszer, mint az önmaga biztos alapjait folyamatosan megkérdőjelező identitás.” (13.) Ebben a folyamatban a tudományos szöveg akkor jut nyugvópontra, amikor az irodalmi szöveggel találkozik, mert a szerző módszertani credója szerint az irodalmi szöveg tudja megmutatni, hogy az autoritás mindig szétfutó mintázatai a fikciós szövegben egy tanulmányozható egységben állnak, megragadhatók. A rendezett nyelvi tapasztalatban (az irodalmi szövegben) van esélyünk megérteni, mennyire nem öröktől fogva adott a jelenségek metaforaszerkezetében létrejövő világmegértésünk: „A nyelv és az haza olyannyira női metaforák, hogy a 19. században számos esetben fel is cserélődtek egymással, miközben a genealógiai metaforák végpontja mindig is egyfajta ‘anya’ volt, amely azonban sokkal inkább hordozta a fogalom transzcendens, isteni, mintsem hétköznapi jelentését.” (87.)

A bevezető fejezetekben felvázolt probléma-szerkezet a 4–7. részekben egy-egy módszeresen végigvitt szövegelemzésben bomlik ki. A 4. a tudományos szépirodalom egy alapszövegével, György Péter *Apám helyett* című kötetével, az 5. Vörösmarty östörténeti eposzkoncepcióival, a 6. Kukorelly Endre *Országházi divatok* című meghatározhatatlan műfajú dokumentumkönyvével, a 7. pedig Tóth Krisztina *Akvárium és Fejes Endre Rozsdatemető* című regényeinek párhuzamos elemzésével bizonyítja az autoritások folyamatos lelepleződésének tézisét. A választott példák jelentőségét nem szabad elbagatellizálnunk: Hermann Veronika szerint ezek azok az irodalmi szövegek az elmúlt kétszáz év magyar irodalomtörténetében, melyek a leginkább alkalmasak arra, hogy az identitáspolitikák működési logikáját meg tudjuk érteni. A sorrendiség kérdése sem mellékes: a tudományos szépirodalom tágra nyitja a műfaji, problémászerkezeti szempontok szerint választott esettanulmányok sorát. A szerző elvégezte szelekciót egyfajta identitáspolitikai kánonállításként is értelmezhetjük, de még pontosabb az a megközelítés, mely fókuszváltásként tekint az esetelemzésre kijelölt szövegek státuszára. György

Péter és Kukorelly Endre szövegei műfaji szempontból jelentenek fontos tanulságot: a szépirodalom határműfajaiban, a tudományos szépirodalomban, a dokumentumregényben az identitásállítások lehetősége eleve adott – még hozzá reflexív keretben. A Vörösmarty-példa az érvelés sarokpontja: a *Zalán futása* ugyanis az az irodalmi szöveg, mely megmáshatatlannal összekötötte egymással az identitás, a nemzet/közösség és a nyelv fogalmait, hogy aztán a kanonizációs folyamatokban a Zalán szerzőjét a magyar irodalomban megkérdőjelezhetetlen teremtőként, atyaként kezdjük el számon tartani. Ha eddig nem tanultuk volna meg eléggé, Hermann Veronika könyve még egy figyelmeztetés, hogy Vörösmarty szerepét irodalmi identitásjátszmáinkban nem lehet nem eléggé komolyan venni. E szövegpéldák a centrum és periféria logikája szerinti kiválasztására rímelt a kötet utolsó előtti fejezetében a két műfaji példa, az ún. „anyaregény” (ad absurdum) kánonának reprezentánsai.

A szövegek olvasásának módszertana a retorikai alakzatok ideológiai tétjének felmutatása, hiszen a szerző meggyőződése, hogy „az irodalmi szövegek és az identitás nyelvi tapasztalatának elemzése mellett,

ha mégoly hevenyészetten, de olyan antropológiai, etnográfiai, esetleg szociológiai szempontokat is figyelembe vegyünk, melyek azt a nézetet erősítik, mely szerint az irodalmi szöveg olyan komplex entitás, amelynek nemcsak textuális, de társadalmi kiterjedése is van, és így valódi médiumként tud működni” (87–88.). A kötet nagyon sok finom ívű mélyelemzése illusztrálja kezdeti állítását, mely szerint csillagokká kell repeszteni a szöveget, a kánont ahhoz, hogy a mögöttes társadalmi teret, annak konstrukcióit megérthessük.

A *Helyettem a nyelv* legfontosabb állítása, hogy a médiumok közvetítette világban csak maximális figyelemmel tájékozódhatunk: az autoritások harca, a jelrendszerek politikai tétje, az erőviszonyok algoritmizáltsága mind-mind végtelen felelősséggel ruházzák fel az egyént. Ezért nagyon fontos retorikai gesztusa a kötetnek, hogy Hermann Veronika neve alatt rögtön a *helyettem* szót olvashatjuk. Nincs olyan behelyettesítése a szerzői névnek, mely érvényes lehetne, de olyan szerzői név sincs, mely teljes autoritással lenne képes (b)írni.

Keszeg Anna

Hagyományrétegek, emlékezet, muzealizáció: Arany János és Nagyszalonta

Vaderna Gábor: Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány.

Bp. 2020 (Vita 1). 260 old.

Arany János születésének 200. évfordulója, a 2017-es bicentenárium kétségtelenül szimbolikus mérföldköve az Arany-kutatásnak, számos, az életművet új szempontok és források alapján értelmező tanulmány, monográfia, kritikai kiadás jelent meg, árnyalva – és esetenként korrigálva – a költő életművét és biográfiáját. Ezzel párhuzamosan zajlott a hagyaték vizuális reprezentációja és értelmezése az ezt különböző szempontokból megközelítő múzeumi kiállítások által. A Petőfi Irodalmi Múzeum

nagyszabású emlékkiállítást rendezett *Őnarckép álarckokban* címmel (2017. május 15. – 2019. május 29.), de több, az életmű kisebb szeletére fókuszáló kiállítás is létrejött, mindezekhez fontos kiadványok és katalógusok társultak. Az emlékév talán – a nagyközönség számára is – leglátványosabb hozadéka a nagyszalontai Csonka torony felújítása, az ott őrzött tárgyi és kéziratok hagyaték restaurálása, valamint a toronyban látható állandó kiállítás újrendezése volt. A *Honnan és hová?* címet viselő, 2018 márciusában

Szabó-Reznek Eszter (1990) – irodalomtörténész, PhD, tudományos segédmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest, szabo.reznek.eszter@gmail.com

megnyitott új állandó kiállítás kurátora, Vaderna Gábor 2020 végén publikálta azonos című kötetét, amely – ahogy a szerző fogalmaz – „bizonyos értelemben az Arany-emlékév gyermeke: az ott felhalmozott nem csekély eredmények beépültek a szövegbe” (26.). A könyv, követve a Csonka toronyban látható kiállítás felépítését, emeletről emeletre és témáról témára haladva dúsítja a tárlat eleve gazdag értelmezési hálóját, azonban jóval többet kínál egy virtuális sétánál – bár a sokszor hivatkozott tárgykatalógus, a Török Zsuzsa és Zeke Zsuzsanna által összeállított *Az Arany család tárgyai*¹ tételeit megnézve könnyen felidézhetjük az említett ereklyék és használati cikkek sorát. Olyan munka, amely érzékletesen mutatja meg a hagyomány, a kultusz és az emlékezet időbeli rétegeinek egymásra épülését, miközben meggyőzően mutat rá arra, hogy a lokális kontextusok hogyan alakították Arany hagyományhoz való viszonyát.

A kiállításon a Csonka torony eltérő szerkezetű emeleteinek adottságát kihasználva különböző műfajú, de egymással párbeszédben álló tereket hoztak létre. A földszinten a helytörténeti kiállítás kapott helyet, az első emeleten a biografikus kiállítás, ezt kultuszra reflektáló tér követi, a harmadik emeleten található Arany akadémiai dolgozószobája (pontosabban annak imitációja, ahogy erről a későbbiekben még szó lesz), a negyedik emelet a múzeumpedagógiai foglalkozások tere. Mindez kibővül a virtuális térben: a kortárs múzeumi (és múzeumlátogatói) igényeknek megfelelően egy belső internethálózaton kiegészítő információk és tartalmak érhetők el magyarul, románul és angolul. A könyvben ennek megfelelően épül egymásra a helyi, az életrajzi és a kultikus hagyomány (azt, hogy ezek mennyire összefonódnak, jól érzékeltetik a szövegben és múzeumi térben következő fejezetre/emeletre való gyakori utalások). Ezt egy rövid, de múzeumelméleti és kiállításrendezési szempontból is fontos fejezet követi a személyes tér muzealizációjáról, végül pedig – miközben a látogató megérkezik a Csonka torony utolsó emeletére, ahol a nagyszalontai panoráma tárul eléje – az olvasó a

címadó *Honnan és hová?* Arany-vers értelmezési rétegeinek felfejtése által szembesül a hagyomány és a modernitás kérdéseivel.

A nagyszalontai Arany-hagyaték példátlanul gazdag, a költő halálát követően Arany László – majd az ő gyakorlatát folytatva özvegye, Szalay Gizella – rengeteg tárgyat, kisebb mennyiségben kéziratot, valamint a költő könyvtárának megmaradt állományát ajándékozta az Emlékbizottság által megnyitott emlékszoza részére, amely a kezdetekben a helyi református iskola egyik termében állt. Tizennégy évvel később, 1899-ben költöztették át a jóval tágasabb, ugyanakkor a helyi emlékezet szempontjából egyáltalán nem semleges Csonka toronyba. Vaderna részletesen, a város történetéhez kapcsolódó dokumentumokkal illusztrálva tárja fel Nagyszalonta múltját, amelyben összefonódik a hajdúk 17. század eleji letelepítése, a Toldi család – általuk pedig a helyi néphagyományban erőteljesen jelen lévő Toldi Miklós –, az Arany család, valamint a hajdú múlthoz kötött Csonka torony története, amely építésének pontos ideje – akárcsak a Toldi család vagy éppen Arany ősei érkezésének időpontja – homályba vész. „Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú”, csempészte be önmagát a költő a *Toldi szerelmének* utolsó strófaiba, csupán néhány sorral „A Nagyfalusi és Szalontai Toldi” után (31.). A két Nagyfalu nem azonos ugyan, ezen összekapcsolás révén Arany mégis „a helyi történeti identitás két fontos mozzanatát egyesítette magában: a Toldiak örököse lett ő és hajdú” (32.). A város identitásának központi elemeként és egyben *lieu de mémoire*-ként értelmezhető torony a hajdú múlt emlékeztette a közösséget. Ez a múlt Arany jelenében is a mindennapok része volt a nemességigazololó és hajdúkiváltságok megőrzéséért folytatott perek révén, amelyekkel szalontai segédjegyzőként maga is foglalkozott (miközben ezzel párhuzamosan saját családjá is érintett volt a város pereiben, ugyancsak nemességük igazolása ügyében). Ebből a gazdag helyi múltból ihletődve – és felhasználva a néphagyomány nyomán már gyerekkorában megismert Toldi-mítoszt (amelyben a torony is helyet kapott), kiegészítve és korrigálva Ilosvai széphistóriájával – írta meg Arany a Kisfaludy Társaság 1846-os pályázatára a *Toldit*. De a *Toldi szerelmének* eltérő időszakjaiban is megidézte

¹ *Az Arany család tárgyai*. Összeáll. Török Zsuzsa – Zeke Zsuzsanna, Bp. 2018.

Toldi korát, a hajdúk korát és saját gyerekkorát is, Nagyszalonta történetének ívét is megrajzolja. Azaz „képesnek bizonyult a nagyszalontai hagyományban őrzött törmelékekből nagyszabású és nem utolsó sorban modern műalkotásokat létrehozni” (73.). Az Arany-kiállításnak helyet adó Csonka torony pedig, ahogy Vaderna érzékletesen summázza, „már nemcsak a múltra emlékezett, hanem a múltra való emlékezést magát is értelmezte” (73.). Vagyis a torony esetében is, akárcsak a Toldi-mondában, „egymásra csúsztak helyi hagyományok, történelmi tudás és az Arany által is befolyásolt kulturális emlékezet” (49.). A kiállítás és a könyv első egysége ennek szétszalazására vállalkozott. A helytörténettel és a helyi hagyománnyal való szerves összetartozását a jelenlegi állandó kiállítás elődje is igyekezett érzékeltetni, a Dánielisz Endre által 1956-ban újrendezett tárlat elején Arany és Szalonta történetét lehetett végigkövetni.

A könyv következő – és egyben leghosszabb – fejezete az életrajzi hagyományt dolgozza fel, kronologikus rendben követve végig Arany életét és pályáját. Ezt az atipikusnak mondható, nem szokványos térbeli és társadalmi mobilitással jellemezhető életutat a kiállítás Arany személyes tárgyain és dokumentumain keresztül mutatja be. Kontextualizálva, ezek a tárgyak túlmutatnak a személyes élettörténet egyes szakaszain és a korabeli Magyarország társadalomtörténetéről, történelmi fordulóitairól és intézményrendszerének átalakulásáról árulkodnak. A biografikus tárgyak elmélete, azaz a társadalomtudományokban az 1960-as évekbe datálható módszertani fordulat, amelynek következtében megélnékül a tárgyak, az anyagi kultúra iránti érdeklődés a már korábban említett és jelen kötet által is sokszor hivatkozott tárgykatalógusnak is kiindulópontja. Török Zsuzsa bevezetője és Fónagy Zoltán *Az Arany család tárgyai társadalomtörténeti nézőpontból* című tanulmánya is hangsúlyozza, hogy ezek a többségükben sorozatgyártásban előállított tömegtárgyak, árucikkek azáltal, hogy Arany Jánoshoz és családjához kapcsolhatók, szingularizálódtak, relikviákká váltak, majd muzealizálódtak.² És éppen ezek a tárgyak segíthetnek egy mikrotörténeti elbeszélés

megalkotásában. Így a fejezet, támaszkodva a legfrissebb szakirodalomra is, igen részletes életrajzot prezentál, és igyekszik rámutatni arra, hogy az egyes mozzanatok hogyan hatottak Arany irodalmi munkásságára. Itt csupán egy példát emelnék ki a feleségével, Ercsey Juliannával való kapcsolatára különben is gyéren utaló dokumentumok közül: az udvarlás szakaszában egész kötetnyi verset ír neki. Vaderna kiemeli, hogy talán itt mutatkozik meg első ízben a költői pályát később végigkísérő tudatos törekvés arra, hogy verseit kompozíciókba, kötetekbe rendezze. A nagykörösi tanítóéveket bemutató részben látható tanári tabló pedig az említett atipikusságot illusztrálja kiválóan. Arany és tanártársai ugyanannak a nemzedéknek a tagjai: mindannyiuk induló karrierjét kettétörte a forradalom. Mindannyian több nyelven beszéltek és külföldön jártak, e tekintetben Arany, aki autodidakta módon tanult idegen nyelvet és nem volt lehetősége külföldi tanulmányutakra menni, de még csak kollégiumi tanulmányait sem fejezte be, nem illeszkedett a mintába. A tudományos és kulturális intézményrendszer átalakulása után mindannyian fontos pozíciókra tettek szert, de Arany az, aki kiemelkedik a mezőnyből.

A tárgyak hangsúlyos előtérbe kerülése miatt ez az a fejezet, amely leginkább árulkodik a kurátori döntésekről és a kiállítárendezés részleteiről vagy éppen a hagyaték állapotáról. Például megtudjuk, hogy az a toll, amivel Arany *Széchenyi emlékezetét* írta az Akadémia felkérésére (és amely felkéréssel együtt Csengery azt is felvetette, hogy legyen a Kisfaludy Társaság igazgató-titkoka, végül ennek következtében költözik a fővárosba), a szalontai múzeumba került ugyan, és Arany minden bizonnyal külön őrizte az eszközt, ami a sorsfordító eseményre emlékeztette, mégsem állíthatták ki a kiállításon, ugyanis nem konzerválták időben, és elrágták a molyok, mára csak a csonkja maradt meg. A Petőfivel való barátságot két tárgy képviseli, egy réz kávéfőző, amelyet Petőfi halálát követően is mindvégig megőriztek, mintegy emlékként, valamint Petőfi Zoltán ravatalán készített fényképe. Arany pedagógiai tevékenységére, irodalomtörténeti felfogására és a korszak oktatási rendszerére is következtetni enged az, hogy a diákjai

² Uo. 9.

másolataiban megőrzött, a korabeli olvasókönyveket kiegészítő munkáját a Petőfiről szóló résznél kinyitva helyezték el a kiállításon, ezzel is jelezve, hogy Toldy irodalomtörténetének kereteit saját jelenéig tágította. Életének pesti szakaszában egy olyan polgári társadalom tagjává vált, amelyben – bármennyire és kényelmetlenül érezhette ezt a zárkózott természetű Arany – a különböző társas alkalmak (ebédek, estélyek, bállok) és az ajándékozás biztosította a kapcsolattartást és a viszonyok szimbolikus kifejezését (természetesen a vizuálisan kevésbé látványos levelezés mellett). Erre a kiállításon a budapesti tanítóképző igazgatójától, Zirzen Jankától kapott lantlábú asztalka utal. Az életrajzi tárlat végén az a fotel áll, amiben a családi emlékezet szerint érte a halál a költőt. Az orvosa leírása ettől némileg eltér, az ágy közelében lévő székről ír, ez – pontosabban ennek átalakítása – már a kultusz kérdéskörébe tartozik, és átvezet a következő részhez. A költő halála, ahogy Vaderna fogalmaz, „a múzeum születésének esélyét hordozta magában” (168.), tárgyai emlékezetpolitikai kontextusba kerültek át.

A következő fejezet (és emelet) a kultikus hagyományt, annak is egyik vizuális megnyilvánulását, a költő különböző célból és különböző korokban készült arcképeit állítja a középpontba. Arany kultusza nem a halálával kezdődött, erre az előző fejezetekben több utalást is találunk. A *Toldi* például meghatározta a kultuszt, ráadásul már a költő életében kötelező olvasmány lett, ugyanakkor nagykörösi diákjai közül sokan megőrizték azokat a jegyzeteket, amelyeket akkor már kultikus figurának számító tanáruk diktált nekik. De az első fontos kultikus gesztus szülővárosához kötődik: a Szalontáról való távozása után néhány évvel a város portrét rendelt Barabás Miklóstól, amit a városházi tanácsteremben helyeztek el. Vaderna részletesen dokumentálja az olajkép elkészülésének folyamatát, ráadásul a „Disznairól hajdanonta, / Konya fülű nyájról: / De ma híres Nagy-Szalonta / Az ő Aranyáról” közismert, humoros vers is új értelmezési réteggel gazdagodik a mai olvasó számára felfejthetetlen referenciák feltárásával. Kiderül, hogy voltaképpen Arany ebben is a lokális múlthoz való viszonyára, a pusztuló hagyomány (a mára már kihalt szalontai sertések) átmentésére tett kísérletre, valamint Szalonta emlékezetpolitikájának alakulására reflektál

(amikor a közösség hagyomány helyett a hagyomány közvetítőjére, Aranyra emlékeznek – ezt a Csonka torony esetében is láthattuk). Ugyanakkor Barabás képe után nemcsak azzal kellett számolni, hogy a költő biográfiai és kimerevített, kultikus enje között az idő folyamán szakadék képződhet, hanem Arany átérezhette azt a paradox helyzetet is, amikor élő klasszikussá válik. Ahogy ő írta Ercseynek címzett levelében: „Valahogy oly formán érzem magam, mikor erről hallok vagy olvasok, mintha már nem is volnék én, én; mintha mindez halálom után történnék. Van benne valami halottias” (177.). Az ünnepelt még életében megtörténő apoteózisáról Lévay Józsefről – aki 1911-ben maga is hasonló tapasztalt, amikor a Kisfaludy Társaságbeli tagságának féléves évfordulóját ünnepelték – hasonlóan fogalmazott a Miskolczi Ujság: „ez irodalom ez egyszer nem ércszobrot, hanem élőszobrot ment ünnepelni, mert Lévay a mi tudatunkban félig már szinte ércé és márvánnyá vált társai között lebeg.”³

A szalontai Arany-ikonográfia következő állomása egybeesett a város 20. századi eleji modernizációjával. Az új városházába új Arany-portré, Éder Gyula (egyébként Barabáséra nagyon hasonlító) festménye került, miközben a régi az Arany János Emlékmúzeumba került – ez a gesztus, a kép muzealizációja, ahogy Vaderna felhívja rá a figyelmet, radikálisan átértelmezte a kultuszt: „a múzeumi tér nemcsak létrehozta és közvetítette Arany kultuszt, hanem az Arany-kultusz maga is múzeumi témává emelkedett.” (179.) Hogy a dolog összetettségét igazán lássuk, újra fel kell idéznünk a helyi hagyományt tárgyaló fejezet egyik hasonlóan fontos következtetését: azzal, hogy az Arany-hagyaték és -kiállítás a helyi közösség számára oly fontos Csonka toronyba került, az már nem csupán a múltat idézte meg, hanem annak Arany általi értelmezését is, ezzel egy időben pedig egyszerre hozta létre és muzealizálta az Arany-kultuszt. Tehát egyszerre volt jelen Arany hagyományértelmezése és kortársainak, majd az utókornak az Arany-értelmezése, imágója.

³ A Miskolczi Ujság 1911. november 20-i számát idézi Porkoláb Tibor: *Kultusz és felejtés. Lévay József irodalmi és társadalmi státusza*. Bp. 2017. 30.

Az utolsó berendezett térben a költő akadémiai dolgozószobája, pontosabban annak imitációja, egy eredeti környezetéből kiragadott – közben megrongálódott és több elemét nélkülöző – enteriőr látható, ami elrendezésének részleteiben (például Arany félig elszívott pipájának kiállításával) a „minden úgy van, ahogyan akkor volt” (184.) illúzióját kelti. Mégis úgy tűnik, mintha egy lakás különböző helyiségeinek tárgyait zsúfolták volna be egyetlen térbe. És valóban, ez a szoba egy pályáiv végét és nem az akadémiai pályát illusztrálja, a zsúfoltság illúziója pedig bizonyos tekintetben alátámasztja mindezt. Nyugálománya vonulása után ugyanis Aranyék a hatszobás, kényelmes lakásnak csupán egy részét, három szobát tarthattak meg, ebben a térben kellett mindennek elférnie. Arany életének végpontjából a kiállítás kivezeti a látogatót a kilátóval rendelkező utolsó emeletre, visszaugorva a kiindulóponttra, a szülővárosra, amelynek hagyományait és múltját – benne a költővel – megismerhette a látogató. A könyv a kiállítás címében is feltett kérdéshez és Arany azonos című verséhez tér vissza. Vaderna az Arany-életmű értelmezésének egyik hiányosságát

pótolja azzal, hogy a sokak által idézett, de önálló elemzést eddig nem kapott vers értelmezésének hagyományait és különböző olvasatait szétszálazza, és feltárja a vers keletkezésének kontextusát, a kortársakkal és az új nemzedékkel folytatott vitáját, a modernítésra adott válaszát.

Vaderna Gábor könyve és a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum új állandó kiállítása méltán fogja egybe, reprezentálja és egészíti ki az elmúlt évek Arany-kutatásainak eredményeit. A társadalomtudományok és a muzeológia korszerű irányzatait követve létrehozta egy friss szemléletű, a helyi hagyományra erőteljesen építő és a költő hagyatékát új megvilágításba helyező kiállítást. A könyv – amely a Reciti Kiadó új, értelmiségi pályaképek bemutatását, újrértelmezését kitűző VITÆ sorozatának első kötete – emellett, hogy a kiállítás módszertanába és rendezésének részleteibe is betekintés nyújt, gazdag dokumentációval ellátva szálazza szét ezen hagyományok rétegeit, és érzékelteti összetettségüket, egymásra való hatásukat.

Szabó-Reznek Eszter

„ha egyik Nemzetnek nyelve ott vagyon, az másiké is legyen ott” (SzT.¹)

Péntek János–Benő Attila: A magyar nyelv Romániában (Erdélyben). Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kvár – Bp. 2020. 473 old..

A Magyar Tudós Társaság megalapításával a magyar köznyelvi norma egységesítési törekvései intézményes keretet kaptak. Ezen törekvések viszont a trianoni békediktátum eredményeként szertefoszlottak, a magyar anyanyelvű beszélők nagy hányada kisebbségi helyzetbe került – teljesen elszigetelve az anyaországtól –, anyanyelvük pedig jogi státuszát illetően kisebbségi nyelv lett. A '89-es fordulatot követően, a kilencvenes években megfogalmazódott az az igény, hogy tudományos felmérés készüljön az utódállamokban

használt magyar nyelv állapotáról. E nagyszabású projekt irányítója Kontra Miklós volt. A projekt fő célja a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyarok által beszélt nyelvváltozatok megismerése és leírása volt, nem azért, hogy ezzel görbe tükröt tartsanak a nyelvhasználók elé, hanem azért, hogy ezzel növeljék a kisebbségben élő magyarok nyelvi otthonosságát, és csökkentsék az anyanyelvhasználatukkal kapcsolatos bizonytalanságaikat.

A sorozat (A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén) kötetei megjelenési sorrendben a következők: *A magyar nyelv Ukrajnában* (Kárpátalja) (1998), *A magyar nyelv Jugoszláviában* (Vajdaságban)

¹Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* „magyar” szócikkeiből.

Zsemlyei Borbála (1977 – nyelvész, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, zsemlyei@yahoo.com

(1999), *A magyar nyelv Szlovákiában* (2000), *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában* (2012), *A magyar nyelv Horvátországban* (2016).

Péntek János és Benő Attila monográfiája az (erdélyi) magyar nyelvről több szempontból is sajátos darabja a fenti sorozatnak. Elsősorban sokkal később jelent meg, mint a többi kötet, ami azért teszi mássá, mert nem egy vászonra merevített nyelvvállapotot mutat be, hanem a használatban, mozgásban, változásban lévő élő nyelvet, így itt nem annyira egy szinkrón metszetet kap az olvasó, mint inkább egy természetes, a maga dinamikájában létező változásokról szóló helyzetjelentést. A szerzők ugyanis a sorozat alapját képező 1995–96-os terepkutatások eredményein túl felhasználták egy 2009-es szociológiai kutatás eredményeit is, amelyet egy kb. 4000 fős reprezentatív mintán végeztek. Más ez a kötet abból a szempontból is, hogy a sorozat címétől elrugaszkodva a 21. század nagyjából első két évtizedének fejleményeit is tárgyalja. Harmadrészt az erdélyi magyar nyelvközösség az egyik legnagyobb nyelvi és etnikai kisebbség Európában, és ezt a közösséget nem is lehet homogén egységként kezelni, hiszen előre megjósolható, hogy a tömbben élők nyelvváltozata lényegesen eltérő képet mutat például a szórványközösségekben élők nyelvhasználatától.

Annak érdekében, hogy minél precízebb és aprólékosabb elemzését nyújtsák ennek a bonyolult, komplex nyelvközösségnek, a szerzők számba vesznek minden olyan változót, amely elkerülhetetlen a nyelvi helyzet megértésében és értelmezésében. Ennek fényében a kötet fejezetei (Népek és nyelvek Erdély múltjában, A magyar nyelvközösség néhány jellemzője a 21. század 2. évtizedében, Nyelvváltozatok és regiszterek, Politika, Nyelvhasználati szinterek, Kétnyelvűség a romániai magyar nyelvközösségben, Az érintkező nyelvek kontaktusnyelvszeti kérdései) szerves egységet alkotnak.

Az első fejezetben a szerzők Erdély történelmi múltját mutatják be, amely elengedhetetlen, hiszen csak ennek ismeretében értelmezhető az a sokszínű nyelvi térkép, amely erre a régióra jellemző: székelyek, szászok, magyarok, románok, zsidók, svábok, cigányok éltek-élnek egymás mellett több századon keresztül. A többé-kevésbé békés együttélés századainak a világháborúk véget vetettek, a homogenizáló nemzeti

ideológiák következtében – a románt kivéve – minden Erdélyben beszélt nyelv helyzete kedvezőtlenre vált, és ez 1990 után sem változott.

A nyelvi és kulturális sokszínűség kontextusában Erdély magyarsága hasonló heterogenitást mutat. A könyv 2. fejezete, A magyar nyelvközösség néhány jellemzője a 21. század 2. évtizedében ezt a heterogenitást járja körül a 2002-es és 2011-es romániai népszámlálás adatai, valamint egyéb szociológiai és nyelvészeti kutatások alapján. E kutatások azt mutatják, hogy az erdélyi magyarok azonosság-tudatában „nem az állampolgárságnak, hanem a nyelvnek, a szimbolikusan fölértékelődő anyanyelvnek van meghatározó szerepe. Ehhez társul a többségiektől eltérő (nem ortodox) vallás, hagyományként a különállás történelmi tudata, a kultúra sajátosságai és több más identitás-elem. Ez egy jellegzetesen védekező, önigazoló, adott helyzetben rejtőzködő identitás, amely a nyelvi alárendeltség, a veszélyeztetettség következménye.” (71.)

A magyar nyelvterület egészének vonatkozásában Erdélynek sajátos státusza van, hiszen a tíz magyar nyelvjárási régió közül három teljes egészében Románia területére esik, mégpedig a moldvai, a székely és a mezőségi. De vannak olyan nyelvjárási régiók is, amelyek átnyúlnak az országhatáron, mint például az északkeleti vagy a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió. Ezt a heterogén nyelvjárási képet egészítik ki a nyelv- és nyelvjárásszigetek (ez utóbbiak jelentős része a nyelvterület peremén helyezkedik el, például Oltszakadát, Sztrigyszentyörgy, Végvár stb.), valamint a szórványrégiók. A regionális köznyelv pedig összefogja ezt a viszonylag nagy kiterjedésű nyelvterületet, ezt használja a legtöbb erdélyi város magyar nyelvű beszélője. Ez nem csupán a helyi nyelvjárási változat, hanem a két nyelvű környezet lenyomatai is fellelhetők benne. A szerzők azzal teszik teljessé ezt a fejezetet, hogy a területi nyelvváltozatokon túl a szociolektusok helyzetét is bemutatják: részletes képet kap az olvasó a szaknyelvek alakulásáról, röviden pedig a szépirodalom nyelvéről is szólnak, kiemelve Sántha Attila költői attitűdjét, amely azért számít kurióznak, mert a székely nyelvjárás izességét megvédi a szintelen köznyelvvél szemben.

A negyedik fejezet az erdélyi magyar nyelvhasználat politikai hátterével, kontextusával foglalkozik kezdve az állam kisebbségpolitikájával, valamint a domináns nyelvi ideológiákkal, továbbá ezek jogi kodifikációjával. E fejezet különösen érdekes és értékes része a romániai kisebbségi oktatás részletes bemutatása. Kiderül, hogy a legutóbbi, 2011-es Oktatási törvény sem számolta fel teljesen a korábbi korlátozó és diszkriminatív elemeket, és annak ellenére, hogy az európai normáknak meg kíván felelni, nem tud megszabadulni a nemzetállami ideológiáktól. A törvény a kisebbségek számára is az államnnyelvet tekinti kiindulópontnak, amiből többek között az is következik, hogy sok magyar szülő a magyar nyelv- és irodalomórát plusz tehernek tekinti, így inkább román iskolákba íratják gyermekeiket (kiegészítve azzal az érveléssel, hogy román tannyelvű intézmény elvégzése biztosítja a jövőbeli boldogulást számukra). Jogosan felvetődik azonban a kérdés, hogy mi okozza olyan településeken a magyar oktatás leépülését, ahol viszonylag magas a magyar lakosság aránya, és a szülőknél sem merülne fel a román tannyelvű intézmények választása. A szerzők szerint ennek az oka az, hogy „a központi, városi iskolák saját környezetükön túlterjeszkedve, a legjobbakat szegregálva elszívják a külvárosi és falusi iskolák gyermekeit” (137.). Ez a fajta leépülés az oktatás minden szintjén megfigyelhető, hiszen – bár az Oktatási törvény lehetővé tenné magyar karok létrehozását olyan felsőoktatási intézményekben, ahol arra reális igény mutatkozik – például a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem szenátusa az angol nyelvű képzést önálló karrá szervezte, a magyar oktatásra vonatkozó hasonló önállósítást viszont elutasítja. Ugyanezen fejezet keretei között ismertetik a szerzők a kulturális és egyházi élet kisebbségpolitikai vonatkozásait. Külön kitérnek a nemzeti kisebbségek jogállásának, valamint a nyelvek státuszának bemutatására. Ennek értelmében a magyar nyelv „korlátozott funkciójú kisebbségi nyelv” (166.) Romániában. Az anyanyelv használata elsősorban „a privát szférában, a társadalmi közlések alsó, informális szintjén (családban, kisközösségekben, helyi közösségekben), a közélet etnikai jellegű intézményeiben és rendezvényein, valamint a hitéletben” (168.) jellemző.

A nyelvhasználati szinterek részletes bemutatására az 5. fejezetben kerül sor, amelyben a szerzők nem szorítkoznak pusztán az állapot felvázolására, hanem a problémák feltérképezésére is vállalkoznak. És ez – bár konkrétan a tankönyvek helyzetére vonatkozik – jellemző, mondhatnánk szimptomatikus mindenre, ami Erdélyben folyik. „Az üzleti érdek és egy-egy tankönyv közvetlen politikai eredményként való felmutatása, a pénz és a politika szorította háttérbe az oktatás érdekeit, a szakmai követelményeket és kompetenciákat, teljesen összemosta a tankönyvekkel kapcsolatos hatósági oktatáspolitikai feladatokat a piaci, vállalkozói érdekeltségekkel.” (194.)

Az utolsó két fejezet az erdélyi magyar beszélőközösség nyelvi sajátosságait mutatja be. Mivel a két- és többnyelvű környezetben a nyelvek értékelése és a nyelvekhez való viszonyulás befolyásolja a nyelvek és nyelvváltozatok jövőjét, és meghatározzák a nyelvvalasztás és nyelvcsere folyamatait, a szerzők az erdélyi magyarok kétnyelvűségét és az azzal összefüggő jelenségeket a nyelvismeret, a nyelvek értékelése és tekintélye szempontjából ismertetik különös tekintettel az attitűdök következményeire. A szerzőknek azért volt nehéz dolguk, mert a romániai magyar népesség nyelvtudásáról csak hozzávetőleges adataik voltak, ezért különböző felmérésekből, illetve népszámlálási összesítésekből kellett kiszűrniük az adatokat. A konkrét nyelvismeret mellett fontos az is, hogy a beszélőközösség körében milyen presztízzsel rendelkezik a kisebbségi és a többségi nyelv (illetve más, a régióban ismert nyelvek). „A nyelv presztízsében ugyanis közvetve vagy közvetlenül kifejeződik az adott nyelv státusza, a használati értéke, a kulturális, a tudományos és a szimbolikus értéke a nyelvi közösség számára.” (250.) A felmérési adatok alapján két típusú magyar beszélő profilja rajzolódik ki: az első típusba tartozó beszélő magyar tannyelvű iskolát végzett, magyar többségi vagy átmeneti régióban él, a hagyományos történelmi egyházak valamelyikéhez tartozik, családi környezetben csak magyarul beszél, és soha nem érzi szükségét annak, hogy román nyelvre váltsa át azért, hogy valamit pontosabban el tudjon magyarázni beszédpartnerének. A második típusba tartozó beszélő nagyjából ellentéte az első típusnak: román tannyelvű

iskolát végzett, szórványban él, nem tartozik feltétlenül valamely történelmi magyar egyházhoz, családi környezetben is használja a románt, továbbá annak érdekében, hogy megértesse magát beszédpartnereivel, nem ritkán vált át románra.

Ilyen körülmények között kérdés, hogy az ebben a régióban érintkező, kontaktusban lévő nyelvek hogyan és milyen mértékben hatottak egymásra. Mivel több évszázados kontaktusról van szó, ezért meglehetősen nagy a két nyelv egymásra gyakorolt hatása, amelynek a lenyomata azonban nem a köznyelvi nyelvváltozatban, hanem inkább a nyelvjáráások szintjén figyelhető meg, annak ellenére, hogy a két nyelv mind genetikai, mind tipológiai szempontból teljesen idegen egymástól. A szerzők részletesen elemzik a román nyelvi hatást az erdélyi magyar beszélők nyelvhasználatában minden nyelvi szinten (a hangtani, alaktani, szintaktikai hatásoktól kezdve a lexikális szinten megjelenő kontaktusjelenségekig stb.). Így például kiderül, hogy az erdélyi magyarok nyelvhasználatában gyakoribbak az analitikus szerkezetek, a feminizálás vagy kicsinyítés, mint a magyarországi magyarban, továbbá felborul a magyar mondat szórendje, problémák adódnak az egyeztetéssel, vonzathasználattal stb. a román környezeti nyelv hatására.

Ezek fényében szinte magától adódik a kérdés: milyen jövőkép rajzolódik ki a magyar nyelv számára Erdélyben? Természetesen erre teljes felelősséggel nem lehet válaszolni, a szerzők nem is vállalják ezt a felelősséget, viszont a probléma egyértelműen

látszik: „a jelenleginél jóval erősebb mértékben kell erősíteni a nyelvközösség belső szolidaritását, kohézióját, szervezetségét, azzal pótolva az államnélküliséget” (346.).

A fentiekből nyilvánvalóan látszik, hogy *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* című kötet sokkal több pusztá nyelvészeti helyzetképnél. Minden egyes fejezet, alfejezet elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az olvasó számára világossá váljék, mitől különleges ez a régió, illetve mitől különleges az erdélyi magyar beszélő és az erdélyi magyar nyelvhasználat. És ki az olvasó? Kihez szól ez a könyv? Egyértelmű, hogy a szűk nyelvészközösségen túl a szerzők egy sokkal szélesebb olvasótáborra céloznak meg: mindenki haszonnal forgathatja a könyvet, aki valamilyen mértékben érdeklődik az erdélyi kisebbségi problémák iránt. A laikus olvasó dolgát megkönnyíti, hogy táblázatok, ábrák, térképek segítik a különböző problémákban való eligazodást. Továbbá fontos, hogy a szerzők a nyelvészeti terminusokhoz minden esetben definíciót fűznek, valamint konkrét példákkal illusztrálják azokat.

Összességében elmondható, hogy a kötet szerzői élethű képet nyújtanak az utóbbi 30 év erdélyi magyar viszonyairól, különös tekintettel a nyelvhasználat dinamikus változásaira.

Benő Attila és Péntek János munkája megkapta az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2020-as Év Könyve díját.

Zsemlyei Borbála

A textológia hatalma

Szilágyi Márton: Omniárium. Irodalomtörténeti tanulmányok.
Ráció Kiadó, Bp. 2020. 256 old.

Az irodalomtörténeti értelmezés következtetési sosem csupán a történeti források természetétől függenek. Az irodalomtörténetés előfeltevései, az általa alkalmazott módszerek szintén nagyon fontosak az egyes irodalomtörténeti konstrukciók kialakulásában/

kialakításában. Szilágyi Márton kötete erre a felelősségre hívja fel a figyelmünket, és a kötet tanulmányában sorra leplezi le a szakmai tévedéseken, mulasztásokon alapuló irodalomtörténeti mítoszokat, roppant rokonszenves módon egész tanulmányt

Zabán Márta (1982) - irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, marta.nagy@ubbcluj.ro

szentel saját korábbi mulasztásának korrekciójára és a konzekvenciák megfogalmazására.

Az egyes tanulmányok rávilágítanak, hogy a szövegváltozat kiválasztásától, a használt szövegfogalomtól a szöveg kontextusainak a megteremtéséig az irodalomtörténeti forrásokkal való foglalatosság mindenik etapja értelmező jellegű tevékenység, ilyen módon nem áttetsző és következmények nélküli annak az irodalomtörténeti narratívának a kialakulására nézvést, amelyeknek az alapjául fog szolgálni. Az, hogy mit tekintünk forrásnak, máris szelekció és értelmezés eredménye: kiemelünk, körülhatárolunk, és forrásértéket tulajdonítunk egy korpusznak, ami aztán az általunk megállapított alakjában és az általunk tulajdonított jelentésekkel válik az irodalomtörténeti kutatás kiindulópontjává. A kötet egyik fontos kérdésfelvetése tehát, amely vörös fonálként húzódik benne végig, filológiai természetű, és a textológiának a mindenkori irodalmi konstrukciók kialakulásában betöltött sokszor láthatatlan, ám annál meghatározóbb szerepére hívja fel a figyelmünket. Teszi ezt egyrészt a kötet elején helyet kapó, elméleti fejtegetéseket tartalmazó egységben, majd a kötet második felében újra visszatér a kérdésre, és esettanulmányok formájában mutatja meg, hogy gyakorlatban hogyan exponálható és bontható ki az adott módszertani, elvi kérdés. A filológiát tehát kultúrtechnikaként értelmezi, stratégiáit és előfeltevéseit a folklorisztika eszköztárához való viszonyában vizsgálja, ezáltal téve láthatóvá a tudományterület hermeneutikai dimenzióját, példának okáért a szövegkiadásokban latensen ott munkáló, azokat alakító szövegértelmezést. (43.)

A textológiai és filológiai alapozó kutatások e felől a koncepció felől nem pusztán lehetővé teszik az irodalomtörténeti értelmezéseket, hanem már maguk is ilyen értelmezéseket végeznek, alapjaiban határozva meg ezáltal az irodalomtörténeti kánonok alakulását. Ez pedig át is vezet bennünket a kötet másik fontos kérdésfelvetéséhez, a szerző ugyanis azon túl, hogy rákérdez a forrásaink természetére, arra keresi a választ, hogy mihez kezdünk mi ezekkel a forrásokkal: hogyan kanonizálódhatnak, vagy miért esnek ki bizonyos kánonokból. A kanonizáció

mechanizmusainak az értelmezésekor Szilágyi Márton nem a Szajbély Mihály által felvázolt kánontipológiából indul ki, ahol a különböző kánonok egymáshoz viszonyított pozíciója lenne a fontos,¹ hanem a textológiai és filológiai alap kutatások nyomán létrejövő szövegkiadások és az ezekhez kapcsolódó mérvadó első értelmező javaslatok, irodalomtörténeti tanulmányok által együttesen létrehozott lehetőség a kánonba kerülés alapfeltételeként jelenik meg ebben az elgondolásban. A kánon tehát változó struktúra, amelynek alakulásában fontos szerepet játszanak a filológiai alap kutatásokat végző szakemberek, a textológiai eredmények bizonyos szövegek kánonba kerülését teszik lehetővé, másokat viszont a kánon peremére szorítanak. Az így meghatározott felfedezés és elfeledés mechanizmusait a szerző a tradíció működésének alapkérdéseiként határozza meg. (34.) Ilyenformán a szövegeket irodalomtörténeti forrássá tévő és akként értelmező textológia bármiféle irodalomtörténetnek az alapvető kiindulópontjaként tételendő. Másrészt a kanonizációs mechanizmusok háttérben munkáló felfedezés/elfeledés gesztusai dinamikusan alapjaként éppen a konzervatív, az értékeket megőrizni kívánó terület, a textológia tételvezető, hiszen „az irodalomtörténet nem egy »best of« típusú válogatás, hanem a koncepció nézőpontjából tűnnek föl a jelentőségtelnek bizonyuló szövegek” (41.), a szövegek lehetséges értelmezéseit pedig az említett filológiai-textológiai alapozás, az elsődleges értelmezés és jelentéstulajdonítás határozza meg. Az irodalomtörténész szakmai felelősségének és az irodalmi hagyományozódás mechanizmusában játszott szerepének a természetéről gondolkodik tehát Szilágyi Márton ezekben a tanulmányokban, és épp ez a szakmaiság mibenlétére, feltételeire való rákérdezés az, ami nagyon aktuálissá és húsba vágóvá teszi ezt a kötetet az irodalomtörténeti kérdésekkel kapcsolatos, manapság olykor szélsőségessé váló közbeszéd kontextusában.

¹ Szajbély Mihály: *Programok és kánonok. A nemzeti (narratíva) és az irodalom kánonstruktúrájának alakulása.* = Uő: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Universitas Könyvkiadó, Bp. 2005. 81–108.

Az irodalmi kanonizáció kérdéseit több, eltérő szempontból veszik szemügyre a kötet tanulmányai: fontos szerepet kap az irodalomtörténeti cezúrák és a kanonizációs mechanizmusok közötti kapcsolatok vizsgálata. A szerző reflektálttá teszi, hogy a korszakfogalmaink és irodalomtörténeti cezúráink konstrukciók, s ilyeneként nem maguktól értetődőek, nem jelentés nélküliek. Az, hogy mikor kezdődik és zárul le egy irodalomtörténeti korszak, nagyban függ attól, hogy mi őrződött meg az adott időszakból, mit tudhatunk tehát egyáltalán annak az időintervallumnak az irodalmáról, de attól is, hogy mi kanonizálódott az adott időszak szövegei közül, vagy hogy ezeknek a szövegeknek hogyan alakult a recepciótörténeti helye, és persze az sem következmények nélküli, hogy hogyan bizonyult viszonyíthatónak az adott időszak irodalma bizonyos köztörténeti fordulópontokhoz. A szerző ebben az esetben is a bevett sémák és gyakorlatok kritikai felülvizsgálatának szükségessége mellett érvel, és izgalmas példákon keresztül mutatja meg, hogy alapvető tévedésekhez vezet a korszakfogalmak kritikátlan alkalmazása. Ehhez kapcsolódik egy további, szintén az irodalomtörténeti folyamatok tagolására szolgáló sémának az értelmezése: a generáció irodalomtörténeti magyarázóelvének a dekonstrukciója. A szerző különböző irodalomtörténeti korszakokból vett példákkal szemlélteti a nemzedéki érvelés folyamatos jelenlétét az irodalomtörténeti diskurzusban, és arra a következtetésre jut, hogy „a nemzedéki magyarázóelv mindig valamiféleképpen az alakulástörténetről vallott előfeltevésekhez igazodva bukkan föl, vagyis ilyenformán soha nem ártatlan” (33.), és ahhoz, hogy ne a jelenségek magyarázatára, hanem magukra a jelenségekre alapozó értelmezést nyújtson, az irodalomtörténésznek vissza kell fejtenie a magyarázóelv mögötti eredeti kontextusokat, valamint látnia kell azokat a mechanizmusokat, amelyek a generációs érvelést életre hívták.

A kötet több kérdésfelvetése szoros kapcsolatban áll a szerző korábbi kötetével, az Arany János szerzői életútját értelmező kötettel:² látható, hogy Szilágyi

² Szilágyi Márton: „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*. Kalligram, Bp. 2017.

Márton újszerű módszertani javaslatainak teherbírást több életművön és korpuszon is láthatóvá tette, és módszertani javaslatáiból egy újfajta irodalomtörténeti metodológia kiépítésének folyamata rajzolódik ki. Innen nézve nem meglepő, hogy a Vaderna Gáborral együtt megírt fejezetei a Gintli Tibor által szerkesztett új egyetemtörténeti kézikönyvnek szintén ehhez a módszertani alapálláshoz kapcsolódó szemléleti elveket képviselik.³ A szerző korábbi kötetei számomra azért voltak kivételesen izgalmasak, mert mindig reflektálttá tettek és alaposan kidolgozott invenciózus elméleti kérdésfelvetések és módszertani javaslatok felől pozicionálják és kontextualizálják újra a forrásait, és javasolnak új értelmezéseket a vizsgált korpuszaik számára, ezáltal dinamikus, és az olvasó számára revelatív erővel ható, izgalmas olvasmányokat nyújtva. A Lisznyai Kálmán,⁴ a Csokonai Vitéz Mihály⁵ és az Arany János⁶ szerzői életútját és munkásságát értelmező kötetei esetében is mikrotörténeti esettanulmányok révén a társadalomtörténeti módszertanok felől értelmezi újra ezeket az életműveket, viszont ezeknek a munkáknak a módszertani invenciózussága legalább annyira fontos és izgalmas, mint amennyire érdekes és újszerű értelmezéseket olvashatunk bennük a tárgyalt szerzői életutak és korpuszok kapcsán. Nincs ez másként az *Omniáriumban* sem, a kötetben szereplő esettanulmányok sorát olyan elméleti és módszertani kérdéseket tárgyaló egység vezeti be, amelynek tanulmányai azt a kérdést vetik fel, hogy milyen lehetőségeink vannak újszerű interdiszciplináris értelmezési keretek kidolgozására az irodalomtörténetben.

A magyar irodalom intézményesülésének a folyamatát az ebben a kötetben javasolt módszertan

³ Szilágyi Márton – Vaderna Gábor: *A klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)* = Gintli Tibor (főszerk.): *Magyar irodalom*. Akadémiai, Bp. 2010. 313–637.

⁴ Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Argumentum, Bp. 2001.

⁵ Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ráció Kiadó, Bp., 2014.

⁶ Szilágyi Márton: *i.m.* 2017.

nem csupán a rendszerszerűen működő életművek és források felől kívánja vizsgálni. Abból az elméleti alapvetésből közeledik a 19. századi szerzői életművekhez, hogy a hagyományos irodalomtörténetekben a szerzői életművek peremére szorult szövegek helyének és jelentőségének újragondolásával fontos, eddig homályban maradt oldalai láthatók be a szerzői életműveknek és nem utolsósorban az irodalmi rendszer korabeli működésének is, ezért újra kell pozicionálni ezeket a szövegeket az adott életmű és a magyar irodalmi rendszer vonatkozásában egyaránt. Vannak olyan szövegek, szövegcsoportok, amelyeket az irodalomtörténet klasszikus sémái, interpretációs eljárásai szerint nem tudunk integrálni a történeti forrásaink közé: bizonytalan szerzőségű szövegek, orálisan terjedő szövegek, amelyek esetében nem határozható meg a főszöveg, olyan források, amelyek nem engedik meg a minden kétséget kizáró történeti következtetés levonását. Számomra a „*Mi vagyok én?*” című kötetében is az a több tanulmányban is tematizált problémakör volt a legizgalmasabb, amely Arany költészetét az alkalmi költészet, a közköltészet és a folklór alapjain álló, azok műfajait a magas irodalomba beemelni igyekvő és egyúttal át is értelmező művészetként látta. Ebben az értelemben Arany költészete a folklórhoz és a közköltészethez, vagyis a közösségi tudáshoz több szalon is kapcsolódó költészet, amely erősen támaszkodik magára a közösségre, amelynek tudását és költészetét magába építi. A közönség eltűnésének az az érzete, amelyet Szilágyi Márton a *Toldi estjében* érzékel, s amelyet Arany kései lírájának alapvető létérzeteként prezentál,⁸ tulajdonképpen Arany teljes költészetének az értelmére való reflexív rákérdezésként értelmezhető, ami ennek a fajta költészetnek az életképességét, funkcióját, lehetőségeit firtatja, a kérdésfelvetés az életmű egészére vonatkozatható összefüggések megvilágítására adott tehát lehetőséget az Arany-monográfiában. Az *Omniárium* szövegeiben magas irodalom és folklór eltérő, de egymással ezer szalon összefüggő hagyományozódásának a mechanizmusai Kölcsey hagyományselemlétének

vizsgálatában vagy Faludi Ferenc *A Feszülethez* című verse travesztia-változatainak értelmezése során válnak alapvető kiindulóponttá.

Szilágyi Márton szigorú rigurozitással leplezi le a számos féreértést okozó irodalomtörténeti mítoszokat (pl. az irodalomtörténetben Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonjaként számon tartott történeti jelenség esetében világít rá, hogy ebben az esetben nagyobb eséllyel beszélhetünk nyílt nemesi ház vendégváró szokásrendjéről, mintsem szalonszerű működésről [139.], vagy a Schedius Lajos informátori tevékenységének forrásai kapcsán kialakuló mítosz esetében tárt fel és értelmezett újabb kontextusokat), ugyanakkor ugyanilyen lendülettel és aprólékossággal vet számot azokkal az irodalomtörténeti mítoszokkal, amelyeket eddig nem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani vagy cáfolni, és igyekszik módszertani keretet kidolgozni ezeknek az irodalomtörténeti diskurzusba való beemelése érdekében. Ahogyan az Arany-monográfiában *A dévaványai juhbehajtás* című kétes szerzőségű szöveg és az Arany-életmű kapcsolatának a konzekvenciáival való számvetés nyomán az életmű többi szövegének árnyaltabb értelmezését lehetett elvégezni,⁹ az *Omniárium*ban Batsányi János és Schedius Lajos informátori ténykedésének lehetőségeiről, a rendelkezésre álló források alapján biztosan tudható körülményekről gondolkodik, ugyanakkor az elemzett korpuszoktól távolabb eső, ám feltételezhetően ugyanazokat az elveket követő kontextusokat is felhasznál analog módon működő kontrollforrásokként. Látható tehát, hogy a szerző az utóbbi időben intenzíven gondolkodik a valószínűsíthetőség irodalomtudományi felhasználhatóságának módjairól bizonyos szövegek esetében.

Bár az *Omniárium* című kötet szerényen „mindenes gyűjtemény”-ként értelmezi magát, valójában Szilágyi Mártonnak már több kötetében is kirajzolódó, az irodalomtörténeti módszereink megújítását célzó törekvéseinek újabb eredménye.

Zabán Márta

⁷ Uo. 31–41.

⁸ Uo. 264–279, itt: 278–279.

⁹ Uo. 45–58.

KÖZLEMÉNYEK

Laudatio Egyed Emese irodalomtörténész, egyetemi tanár tiszteletére

A Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetésének¹ 2021. június 8-án a kolozsvári Magyar Főkonzulátus dísztermében való átadása alkalmából

Egyed Emese, a költő

Az 1990-es évek közepén – a Babeş–Bolyai Tudományegyetem ugyan csetlő-botló, elsőéves német–magyar szakos bölcsészhallgatójaként, de Kolozsvár szellemiségéhez illően mégiscsak Szent György elszántságával! – éppen a román–magyar Kari Könyvtár akkortájt még kartotékos katalógusrendszerével birkóztam, amikor egyszer csak kinyílt a kopár katalógusterem ajtaja, és egy franciás eleganciájú, csinos és kislányosan halk hangú, fiatal tanárnő lépett be vélhetőleg tanítványától kísérve a szűk olvasói térbe. A számomra akkor még ismeretlen tanárnő barátságos derűvel, valami engem azonnal megkapó szakmai alázattal mutatott meg néhány adatot a cédulákat rejtő fiókokban a hozzám hasonló zöldfülű famulusnak; mintha Verseghy Ferenc neve hangzott volna el akkor közöttük. „Nagyon köszönöm Egyed Emese tanárnőnek, hogy külön is időt szánt rám”, mondta végezetül a beavatott, majd mindketten elmentek.

Ez volt az első, ugyan közvetett, de mégiscsak személyes találkozásom Egyed Emesével, akit azonban már jóval korábbról ismertem annál, hogy a kolozsvári Bölcsészkar könyvtárában véletlenül (sorsszerűen?) találkoztunk volna egymással. Egyed Emese, az erdélyi költőné nevével, különleges hangulatú verseivel, helyenként enigmatikus szóhasználatú írásaival először az kilencvenes évek első felében Szatmárnémetiben találkoztam a Helikon hasábjain. Éppen ezért is érintett meg akkor az első könyvtári találkozás: verseinek egyszerre líraian finom és régiesen veretes, de mindenképpen elvont szépségű nyelvezete, amelyet többek között olyan verseskötetei mutatnak meg, mint a *Madárcsontú versek* (1993), az *Élővizek* (1995), majd később a *Csönd* (1998), a *Paian* (2017) vagy a *Daphne ideje* (2021), számomra ekkor öltött először testet egy

¹ „EGYED EMESE irodalomtörténész, egyetemi tanár az erdélyi magyar tudományos és kulturális életben betöltött kimagasló szerepe, a felvilágosodás korának kutatása terén elért eredményei, valamint jelentős oktatói tevékenysége elismeréseként” Áder János köztársasági elnöktől 2021. március 15-én a **Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata** kitüntetését kapta.

légius finomságával, sokrétű tájékozódottságával megnyerő tudományos jelenség formájában, aki nem sokkal később egy teljes tanéven keresztül lett és azóta is örök mesterem.

Névjegy – pályakép (1)

Egyed Emese Kolozsvár szülötte. Tanulmányait szülővárosában végezte, ugyanitt szerez tanári diplomát a Babeş–Bolyai Tudományegyetem francia–magyar szakán (1980). Pályáját a kolozsvári Brassai Sámuel Líceum magyar szakos tanáraként kezdte (1980–1988), ezt követően az Utunk/Helikon irodalmi lap szerkesztője (1988–1990), később külső munkatársa. 1990 őszétől a BBTE oktatója lesz, doktori disszertációját Barcsay Ábrahám költészetéről írta (1996), amely *Levevők fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete* címmel (az Erdélyi tudományos füzetek sorozat 224. darabjaként) az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelent meg 1998-ban. 1998–2007 között a Magyar Irodalomtudományi Intézet vezetője, 2002-től egyetemi tanárként tevékenykedik, 2004-től pedig doktori témavezető.

Egyed Emese, a tanár és egyetemi oktató

Maradandó találkozásaimban Egyed Emese professzor asszonnyal, a kolozsvári hungarológia szak problémaérzékeny oktatójával, a sokunk pályáját meghatározó tanáregyéniséggel valamilyen titokzatos módon többször jelen van és fontos szerephez jut a kert. A professzor asszonynál elsőként magyar felvilágosodást hallgattam, majd a második közös félévben reformkort és romantikát. A középiskolai magyarórákon a felvilágosodás korszaka semmiféle mélyebb nyomot nem hagyott vagy különösebb érdeklődést nem keltett fel bennem; Egyed Emesének ezt valamilyen varázslattal egy csapásra, az első felvilágosodásról szóló előadásával sikerült megváltoztatnia. Az első hivatalos találkozásunk során a 18. század kertkultúrájáról, illetve a felvilágosodás kori természetszemléletről értekezett konkrét szövegpéldák, rendkívül gazdag képanyag, sőt – ami nagyon megkapó volt – saját táblarajzok segítségével. Szakirodalmat pedig úgy ajánlott, hogy a saját könyvtárából kínált fel azonnali kölcsönzésre könyveket, tanulmányokat a következő óráig. Magam is odasomfordáltam tehát a professzor asszonyhoz, és rögtön elkértem az egyik általa ajánlott német nyelvű szaktanulmányt a 18. század francia- és angol-kertjeinek irodalmi vonatkozásairól. Azt hiszem, a felvilágosodás korszaka és kitűnő erdélyi ismerője engem akkor és ott nyert meg máig önmagának.

Egyed Emese fogadtatása az évfolyamunkon ennek ellenére megosztott volt. Voltak olyanok, akik szerint a filológiának mint tudománynak sem a társművészetekhez, sem az alkotó együttgondolkodáshoz nincs köze, s Egyed Emese óráin mindkettő valóban helyett kapott. Az „egyedemesisták” Csokonai *Karnyónéj*ának tanulmányozása során irodalmi farsangot szerveztek irányításával, vagy a magyar költészet napján ikerszilvafát ültettek és verseket olvastak fel a Mariánum kertjében; az ellentábor ráérősen méltatlankodott/elégedetlenkedett. Mégis úgy gondolom, az idő Egyed Emese professzor asszony emberközeli, egyéníteni igyekvő, belső szabadságra nevelő pedagógiáját igazolja. Az akkori, a korábbi vagy éppen későbbi évfolyamokról is többen lettek egyetemi oktatók, lapszerkesztők, tudományos kutatók Romániában és külföldön egyaránt, olyan pályatársak, akikkel a kitüntetett mindig nagyon szívesen működik

együtt főbb szakterületein, tudományos és kulturális vállalásai során. S minden bizonnyal megnevezhetem immár Egyed Emese tanáregyenységének egy rendkívül egyéni, egyedi vonását – azt hiszem, ars poeticája szerves részeként –: a tudomány művészet felőli, mindig alkotó jellegű, emberléptékű megközelítése.

Névjegy – pályakép (2)

Az ünnepeelt oktatási tevékenysége és kutatási területe rendkívül sokrétű: az 1700 és 1849 közötti magyar irodalom története mellett színházi kultúrát, kritikai szövegkiadást, a hungarológiai tanulmányok történetét és intézményeit, illetve antik irodalom- és kultúrtörténetet tanít. Az európai irodalom- és színháztörténetre, különösen a felvilágosodás korára, illetve a francia–magyar kultúrkapcsolatokra vonatkozó kutatásai számos hazai és külföldi tudományos előadásban és konferencia-részvételben, tanulmányban, szerkesztett kötetben és önálló könyvben öltöttek testet. Főbb munkái közül itt csak néhányat emelnék ki:

Kard és penna címmel a felvilágosodás magyar irodalmáról közöl tanulmánykötetet a budapesti Osiris kiadó gondozásában (1998); *Adieu, édes Barcsaym* című monográfiája 2001-ben a marosvásárhelyi Mentornál jelenik meg (2001); ugyanebben az évben Barcsay Ábrahám Orczy Lőrinchez írott leveleit (1771–1789) rendezi sajtó alá és látja el jegyzetekkel *Mennyei Barátom!* címmel az *Erdélyi tudományos füzetek* sorozatban (236.)

Egyed Emese, a kutató(tanár) és tudós

Egyed Emese tudósként hisz a tapasztalatokat termékenyen mozgósító beavatásban, keresi és ösztönzi a generációk és a diszciplínák közötti jótékony párbeszédet. Ha ezen meglátásomat szövetszerűen is bizonyítanom kellene, akkor az ünnepeltnek egyetlen művéből idéznék: a *Láttató világek* című, a Mentor Kiadónál 2014-ben napvilágot látott színháztörténeti tanulmánykötetének Prologusában a szerző a következőt írja: „Fogadd el e közelítő könyvet [...] egészítsd ki tudásoddal, élményeiddel...” – Számomra Egyed Emese tudósi hitvallása egyértelműen tetten érhető ebben az egyetlen mondatban is: Tudósként nem akar végérvényesen lezárt gondolatso-rokat, végsőkéig kiforrott meggyőződések megfogalmazni; sokkal fontosabb számára magának a gondolatok képződésének az izgalmas folyamata, az eszmék élő közegben történő, szakmai barátságokban testet öltő, állandó cseréje.

S tudósként, azt gondolom, mindig egy időben kutatótanárként is létezik: fiatalabb kollégáival, tanítványaival szervezett nyári kutatóútjai, számos romániai tudományos gyűjtemény (Marosváráshely, Szatmár, Bukarest stb.) közös feltérképezése valójában a tudományra és az olvasásra fordítható idő másokkal való önzetlen megosztását, a szakmai tapasztalatok és felismerések emberközeli áramlását jelentik.

Még nagyon élénken emlékszem azon tanévzáró kiskonferenciák termékeny beszélgetéseire és emberséges hangulatára, amelyeken a társaimmal együtt – tudományos szárnypróbálgatás gyanánt – első kutatási eredményeinket Egyed Emese professzor asszony kezdeményezésére olyan tudósegységnek jelenlétében mutathattuk be, mint Antal Árpád, Cs. Gyimesi Éva, Kötő József vagy Engel Károly. S egy pillanatra felvillan előttem életem első tudományos

munkájának, Heinrich von Kleist *Heilbronni Katica* című drámájáról írt német nyelvű TDK-dolgozatának a megbeszélése: a professzor asszonnyal a Mariánum kertjében beszélünk meg találkozót. A tanár nő gyümölcsöt, friss sajtot tesz le elénk, majd több órán keresztül együtt olvassuk, javítjuk az opuszt, beszélgetünk Kleist drámájáról, amelyre mellesleg a figyelmemet is a hungarológia professzora hívta fel korábban. Vajon az én kedves tudós örangyalomnak mikor juthat ideje pihenni? – gondolom magamban aznap este lefekvés előtt, a Mariánum-kerti tudományos agapéra hálával emlékezve vissza.

Egyed Emeséről még valami elmondható, ami csupán különleges tudósegéniségeknek sikerül: az ünnepelt kétséget kizáróan iskolateremtő egyéniség, hiszen a magyar felvilágosodás megkerülhetetlennek számító kutatójaként a 2000-es évek elején nem csupán az erdélyi felvilágosodás meghatározó személyiségét, Aranka Györgyöt és körét vizsgáló kutatóműhelyt hozott létre a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének és a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesületnek együttműködésében, de a kilencvenes évek második felétől az erdélyi színházi kultúra szisztematikus, csoportos kutatásának irányítása is a nevéhez fűződik. Olyan kötetek bizonyítják kutatásszervező munkájának kivételes hatékonyságát, mint a 2004-ben megjelent *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről az Erdélyi tudományos füzetek* sorozatban (249.) vagy a Biró Annamáriával közösen szerkesztett *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai* című konferenciakötet (2018). A színháztörténeti kutatócsoport eredményei is több, jól ismert szakkiadványban konkretizálódtak a *Scientia*, a *Kriterion*, illetve a Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, ezek: *Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában* (2002), „*Szabadon fordította...*”. *Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–XIX. században* (2003), *Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok* (2004), *Ismeretség. Interkulturális kapcsolatok a színház révén, XVII–XIX. század* (2005), a Bartha Katalin Ágnessel és Tar Gabriella-Nórával közösen szerkesztett *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek* (2011).

Ugyancsak az ünnepelt kezdeményezésére jött létre és társszerkesztésében jelenik meg 2013-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület Certamen-sorozata, amely lassan egy évtizede a Magyar Tudomány Napján elhangzó 1. szakosztályi előadások szerkesztett változatának közzétételére vállalkozik.

A megjelent egyéni vagy többszerzős kötetek a bennük összegyűjtött és feldolgozott óriási adatmennyiségen túlmutatva a tudós hatalmas munkabírásának, rendkívüli tudományszervező készségének lenyomatait, ugyanakkor általuk egyértelművé válik az is, amit magam csak jóval később, az ünnepeltnek immár tanártársaként értettem meg, mégpedig az, hogy Egyed Emese számára a kutatás, a tudományművelés és tudásközvetítés nem egyszerűen szakmai feladat, hanem emberi alkotás, fogva, a világra való nyitottságából és őszinte kíváncsiságából adódóan elsősorban életforma, igazából felszabadító jellegű, mert a játékot sem nélkülöző lételem.

Névjegy – pályakép (3)

Nem véletlen, hogy Egyed Emese az erdélyi színházi kultúrát érintő speciális kollégiuma mentén hívta életre a THÉ-Trupp Egyetemi Irodalmi Színpadot, melynek játék mestere, rendezője, egyben dramaturgia is. Olyan előadások jöttek így létre kezdeményezésére, mint például a budapesti Bábszínházban 2007-ben bemutatott német nyelvű *Niklas Zrini oder die*

Belagerung von Sigeth (Fr. Werthes) című bábelőadás a budapesti Irodalomtudományi Intézet 18. századi Osztályának felkérésére. A Kolozsvári Magyar Operával együttműködve az erdélyi kultúraszervezés kiemelkedő mesterének sikerült a műkedvelőket és a hivatásosokat is összekapcsolnia a *Gróf Bonnévál vagy az idegenek Konstancinápolyban* (K. Boér Sándor) című 2011-es, Mikes-évfordulós kolozsvári ősbemutató keretében; a kolozsvári színjátszás 200. éves jubileuma alkalmából pedig 2021-ben felolvasószínházat szervezett, amikor iskolai tanárok és egyetemi oktatók, zeneiskolások és doktoranduszok az 1821-es egyik nyitóelőadást, Szentjóni László *Mátyás király* vagy *A nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* című érzékenyjátékát keltették újra életre az egykori kolozsvári Kőszínház mai utódépületében.

Egyed Emese kultúraszervezői arca számomra főképpen barátságokról szól: kulturális rendezvényei az élettel szakmai találkozások és kötetlen beszélgetések helye; azt hiszem, a kultúrát elsősorban mint örömteli emberi találkozást, belsőleg is megerősítő megerősítést értelmezi.

Pillantás Árkádiába

Maradandó találkozásaimban Egyed Emese professzor asszonnyal, az ünnepelttel valamilyen titokzatos módon fontos szerephez jut a kert. Kérem, engedjék meg, hogy köszöntő beszédemet Egyed Emesének az 1999-es frankfurti könyvvásáron is bemutatott kétnyelvű *Mesék – Märchen* című kötetéből (1999) vett gondolattal zárjam:

„–Talán születik egyszer egy kislány, aki elég csöndes lesz meghallani a tiszavirág-rajzásban a szélsodorta, már érthetetlené kopott varázsigéket; aki kútjaink, tűzhelyeink fölött őrködik majd. Harmadik életévére ragyogó lesz majd a pillantása, a kilencedikre ködbe bújó kastélyok ajtóit nyitogatja, a tizenkettedikre lénye megcsendesül, mint az érett szőlőfürt. [...] – Hátha éppen ez az a kislány – kockáztatta meg Bégoé –, csakhogy nem ismerjük fel szendergő álarcában.” (Lobbanás)

Meggyőződésem, hogy mindannyian láttuk már valamikor ezt a kisleányt – még ha csak néhány pillanat erejéig is – Egyed Emese társaságában. Én – nemegyszer találkoztam már vele Árkádiában.

Tar Gabriella-Nóra

Kolozsvár, 2021. június 8-án

Contents

Imre József Balázs: Zsuzsa Thury in the Context of Transylvanian Hungarian Literature	1
Zsuzsa Demeter: Tibor Bálint's Lucky Charm: Following the Reception of "The Wailing Monkey"	13
Emil Hargittay: Péter Pázmány and Transylvania – Old and New Data	27
Judit Hernády: Text Construction and the Technique of Narration in Péter Apor's <i>Metamorphosis Transylvaniae</i>	36
János Péntek: The Unduly Forgotten Scholar of the Hungarian Language Renewal Period: Count József Teleki	48
Attila Benő – Krisztina Sófalvi: „What is it called?” Ways and Forms of Indicating Lexical Gap and Linguistic Uncertainty in the Statements of Romanian-Hungarian Bilingual Speakers.....	65

Workshop

Júlia Vallasek: Up or Down? Modalities of Constructing the Memory of Trianon in the Space-practices of the Hungarian Inter-war Novel	81
Csaba Horváth: Changes of the Drinking Song in Hungarian Literature	89
Csilla Tamás: The Function and Significance of Toponyms of Relief Forms in the Aranyos Region	105

Review

Fruzsina Kelemen: Approaches to the Interpretation of the Dialogue.....	114
Orsolya András: Empathic Tracing.....	117
Annamária Biró: Possibilities of Calendar Research.....	119
Anna Keszeg: Our Faulty Stars.....	122
Eszter Szabó-Reznek: Tradition, Memory, Musealisation: János Arany and Nagyszalonta.....	124
Borbála Zsemlyei: “If one nation's language is there, let the other's be there too”	128
Márta Zabán: The Power of Textology	131

Society Communications

Gabriella-Nóra Tar: Laudatio in the Honour of Professor Emese Egyed Literary Historian	135
---	-----

Cuprins

Imre József Balázs: Zsuzsa Thury și literatura maghiară din Transilvania.....	1
Zsuzsa Demeter: Mascota lui Tibor Bálint. Aspecte ale interpretării romanului „Maimuța plângătoare”	13
Emil Hargittay: Péter Pázmány și Transilvania – date mai vechi și mai recente.....	27
Judit Hernády: Construcția textului și tehnica narațiunii în Metamorphosis Transylvaniae de Péter Apor.....	36
János Péntek: Lingvistul savant, ignorat nedemn, al înnoirii limbii maghiare, contele József Teleki.....	48
Attila Benó – Krisztina Sófalvi: „Cum să spun?” Modalități și forme de indicare a lacunei lexicale și a incertitudinii lingvistice în enunțurile vorbitorilor bilingvi din Câmpia Transilvaniei.....	65

Atelier

Júlia Vallasek: „Orientare în jos.” Concepte de spațiu și rolul lor în construirea memoriei în romane transilvane din perioada interbelică	81
Csaba Horváth: Cântecul de pahar în literatura maghiară	89
Csilla Tamás: Funcția și semnificația toponimelor formelor de relief din regiunea Arieșului	105

Recenzii

Fruzsina Kelemen: Abordări ale interpretării dialogului	114
Orsolya András: Urmărire empatică	117
Annamária Biró: Posibilități ale cercetării calendarelor	119
Anna Keszeg: Vina e a stelelor	122
Eszter Szabó-Reznek: Tradiții, memorie, muzealizație: János Arany și Salonta.....	124
Borbála Zsemlyei: „Dacă limba unei națiuni e acolo, să fie acolo și limba celorlalte”	128
Márta Zabán: Puterea textologiei.....	131

Anunțuri

Gabriella-Nóra Tar: Laudatie în onoarea Prof. Univ. Emese Egyed, istoric literar	135
--	-----

Tartalom

Balázs Imre József: Thury Zsuzsa és az erdélyi magyar irodalom.....	1
Demeter Zsuzsa: Bálint Tibor kabalája. Szempontok a <i>Zokogó majom</i> értelmezéséhez.....	13
Hargittay Emil: Pázmány Péter és Erdély – régebbi és újabb adatok.....	27
Hernády Judit: Szövegalkotás és elbeszéléstechnika a <i>Metamorphosis Transylvaniae</i> -ben.....	36
Péntek János: A nyelvújítás méltatlanul elfeledett tudós nyelvésze, gróf Teleki József.....	48
Benő Attila – Sófalvi Krisztina: „... <i>hogy is neveződik?</i> ” A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái a mezőségi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban.....	65

Műhely

Vallasek Júlia: <i>Lefele igazodj!</i> Térképzetek a trianoni változást tematizáló magyar regényekben.....	81
Horváth Csaba: A csikóbőrös kulacstól a kannás bordalig. A bordal változásai a magyar lírában.....	89
Tamás Csilla: Funkció és jelentés Aranyos vidékének térszinformaneveiben.....	105

Szemle

Kelemen Fruzsina: Közelítési szempontok a dialógus értelmezéséhez.....	114
András Orsolya: Empatikus nyomolvasás.....	117
Biró Annamária: A kalendáriumkutatás lehetőségei.....	119
Keszeg Anna: Csillagainkban a hiba.....	122
Szabó-Reznek Eszter: Hagyományrétegek, emlékezet, muzealizáció: Arany János és Nagyszalonta.....	124
Zsemlyei Borbála: „ <i>ha egyik Nemzetnek nyelve ott van, az másiké is legyen ott</i> ”.....	128
Zabán Márta: A textológia hatalma.....	131

Közlemények

Tar Gabriella-Nóra: Laudatio Egyed Emese irodalomtörténész, egyetemi tanár tiszteletére.....	135
--	-----

ISSN 1453-0961

9 771453 096100